

Ս Ա. Երզնան

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ
ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՅՐԸ
ՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

✓

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМЕНИ Р. АЧАРЯНА

С. А. ЭЛОЯН

ЛЕКСИЧЕСКАЯ СТИЛИСТИКА
СОВРЕМЕННОГО
АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1989

809.198.1

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Հ. ԱԺԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ս. Ա. ԷԼՈՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ԲԱՌԱՑԻՆ
ՈՃԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

A 79888

*Տպագրվում է ՀԽՍՀ ԳԱ լեզվի խնամատուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Պատասխանատու խմբագիր՝ րանասիրական գիտ. գոկտոր Ն. Ա. Պառնասյան

*Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
րանասիրական գիտ. գոկտոր Ա. Ս. Սուխասյանը,
րանասիրական գիտ. թեկնածու Բ. Խ. Մկրտչյանը*

Էլույան Ս. Ա.

է 305 *Ժամանակակից հայերենի բառային ոճաբանություն
[Պատ. խմբ. Ն. Ա. Պառնասյան]; ՀԽՍՀ ԳԱ. Հ. Աճառ-
յանի անվ. լեզվի ին. -տ.—Եր.: ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989.
—258 էջ.*

Աշխատության մեջ փոստական հարուստ նյութի հիման վրա
ըննվում են ոճական երանգավորում ունեցող բառերի տիպերը,
բառապաշարի ոճական շերտերը, ձևախմբատալին տարբեր խմբերի
պատկանող բառերի ոճական կիրառություններն ու հնարավորու-
թյունները, վեր հանվում բառերի կատարած դերը խոսքի ոճական
երանգավորման և արտահայտչականության դործում:

Աշխատանքը նախատեսված է մայրենի լեզվի և գրականության
ուսուցիչների, րանասիրական ֆակուլտետի ուսանողների, ինչպես
նաև լեզվի մշակույթի հարցերով հետաքրքրվողների համար:

է $\frac{4602010000}{703(02)-89}$ 92—87

ԳՄԴ 81.22—7

TSBN 5—8080—0007—6

© Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1989

Նվիրում եմ հորս՝ Հայրենական մեծ
պատերազմում զոհված Արմենակ էլոյա-
նի պայծառ հիշատակին

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Մինչև մեր դարի վերջին տասնամյակները ոճաբանու-
թյան հարցերը և բառապաշարի ոճական շերտերը հայ լեզ-
վաբանության մեջ առանձին ուշադրության և լուրջ քննու-
թյան առարկա չեն դարձել: Յուրաքանչյուր զարգացած լեզվի
բնորոշ հատկանիշներից է պատկերավորության և արտա-
հայտչական միջոցների ճոխ համակարգ ունենալը, ոճական
միջոցների կիրառության հստակությունն ու տարբերակվա-
ծությունը, հետևաբար լեզվի զարգացման արդի մակարդա-
կում միանգամայն անհրաժեշտ է նրա ոճական համակարգի,
արտահայտչական միջոցների պատշաճ քննությունը:

Չնայած ոճաբանության առարկայի ու խնդիրների ըմ-
բռնման մասին սովետական լեզվաբանության մեջ եղած
տարբեր ու իրարամերժ կարծիքներին, վերջին երկու տաս-
նամյակներում շատ բան է արվել ոճաբանական կարգերի,
ոճաբանության առարկայի և խնդիրների, լեզվական և խոս-
քային մակարդակների տարբերակման, բառագիտությունից
ոճաբանական կարգերի անջատման, բառապաշարի ոճաբա-
նական դասակարգման, բառապաշարի ձևաիմաստային խմբ-
երի ոճական կիրառությունների քննության, գործառական
ոճերի ուսումնասիրման և այլ ուղղությամբ:

Հայտնի է, որ լեզուն շարժվող, փոփոխվող և կենդանի
իրողություն է: Լեզվի հենց այս փոփոխվող, շարժվող հատ-
կանիշը սերտորեն առնչվում է բառերի իմաստային և գոր-
ծառական հատկանիշների փոփոխման և զարգացման հետ,
այսինքն՝ բառերի ոճական-արտահայտչական կողմի հետ:

Լեզվաբանության պատմության ամենահանճարեղ նվա-
ճումներից մեկը լեզվի երկկողմանիության բնույթի, այսինքն՝
լեզվի համակարգի և նրա գործառության բացահայտումն է
(61, էջ 9): Լեզվի գործառության մեջ է ամբողջությամբ նրի-

վան գալիս լեզվի և՛ սոցիալական էությունը, և՛ հաղորդակցական գործառույթը:

Լեզվի համակարգը պոտենցիալ լայն հնարավորություններ է ընձեռում լեզվի ստեղծագործական գործառույթյան համար, և լեզվական ստեղծագործության ազատությունը դրված է լեզվի համակարգի հիմքում (61, էջ 63):

Լեզվի համակարգի գործառույթյան ազատ, ոչ այնքան կանոնակալ ու նորմատիվ կամ ստեղծագործական կողմը հենց լեզվի ոճաբանական կողմն է, որը սերտորեն առնչվում է լեզվական հմտությունների, լեզվական գանձի լիակատար իմացության և տիրապետման հետ: Լեզվի համակարգի ստեղծագործական գործառույթունը անմիջականորեն կապված է նաև բառի իմաստային կառուցվածքի, իմաստային նրբերանգների և համակարգային բաղմաշերտ ու հարուստ կապերի խորը իմացության հետ: Բառային ոճաբանությունը զբաղվում է հիշյալ խնդիրների քննությամբ:

Բառը մտքի և խոսքի արտահայտման միջոց է: Բառը ոչ միայն լեզվի համակարգի կենտրոնական միավոր է և կենտրոնական տեղ է գրավում լեզվի կառուցվածքի մեջ, այլև ոճաբանական հիմնական միավոր է և կենտրոնական տեղ է գրավում ոճաբանական միջոցների մեջ, քանի որ լեզվի արտահայտչական միջոցները սերտորեն առնչվում են նաև բառերի իմաստային և գործառական հատկանիշների հետ:

Բառային ոճաբանության բուն առարկան բառն է իր համակարգային կապերի բազմազանությամբ, իր իմաստային ու կիրառական բոլոր հատկանիշներով: Բառային ոճաբանությունը քննում է և՛ բառերի՝ խոսքի մեջ ունեցած արտահայտչական արժեքը, և՛ ոճական հրանգավորում ունեցող կամ ոճականորեն նշույթակիր բառերի իմաստային ու գործառական յուրահատկությունները: Ոճական նշույթավորում չունեցող բառերը բառային ոճաբանության ուսումնասիրության միավոր են դառնում, երբ խոսքի մեջ ստանում են արտահայտչական հրանգ և դառնում խոսքի արտահայտչական բեռնվածության կրող:

Բառերի իմաստային և ոճական հատկանիշները դրսևավորվում են խոսքի մեջ, որը լեզվի կոնկրետ դրսևորումն ու

կիրառումն է, լեզվի համակարգի գոյության միջոցը: Խոսքային հաղորդակցության գործընթացում տեղի է ունենում բառերի բառակազմական և քերականական կապերի ճշգրտում և թարմացում, հարստանում և ընդլայնվում է բառի իմաստային կառուցվածքը, ընդգծվում ոճական բեռնվածությունը, կապակցելիության ոլորտը, որոշակի են դառնում հոմանիշային և հականիշային հարաբերությունները և այլն: Բառի ճիշտ ընտրության համար անհրաժեշտ է նկատի առնել հիմնականում երեք կարևոր հանգամանք՝ բառի իմաստային կառուցվածքը, կապակցելիությունը և կիրառության ոլորտը: Եթե բառը բազմիմաստ է, այն խոսքի մեջ կարող է հանդես գալ տարբեր իմաստներով, սակայն համատեքստը պետք է լինի այնպիսին, որ ճշգրտորեն բացահայտի տվյալ իմաստը և շվնասի խոսքի մատչելիությունը:

Բառի՝ խոսքի մեջ ունեցած ոճական երանգը, ոճական բեռնվածությունը և բովանդակությունը պայմանավորող հատկանիշներն են բառի ձևը, իմաստը, կիրառության ոլորտը և դրանցով պայմանավորված իմաստային ու կիրառական դուրսագրությունները: Խոսքի մեջ բառի ոճական-արտահայտչական նշանակությունը հանդես է գալիս բառի հիմնական իմաստի հետ իբրև լրացուցիչ երանգ: Իհարկե, այստեղ չբացատրվում է անտեսել այն հանգամանքը, որ ժամանակակից հայերենի գրքային բառապաշարին պատկանող մի շարք բառեր, առանց կիրառության էլ (առանձնակիրորեն) ունեն ոճական համապատասխան լրացուցիչ երանգ. այդպիսին է նեղ գրքային բառապաշարի բանաստեղծական բառերի շերտը. օրինակ՝ հրահրում, հմայում, հուրհրան, շուշանագեղ, լուսածին, լուսակետ, -հրակետ, նկաբեն, վեհաշուփ, վսեմաշուփ, լուսեղեն, ոսկեփրփուր, նրբագեղ և այլն:

Բառային ոճաբանության հիմնական խնդիրը բառապաշարի ոճական շերտերի սահմանադատումն ու դասակարգումը (խոսակցական և գրքային, չեզոք և ոճական երանգավորում ունեցող բառեր), ինչպես նաև բառապաշարի ենթահամակարգերի՝ ձևաիմաստային խմբերի իմաստային և ձևային կողմերով պայմանավորված ոճական հնարավորությունների բացահայտումն է, այսինքն՝ մի դեպքում բառերի ձևով (համանուն, հարանուն բառեր), մյուս դեպքում՝ իմաստով (հո-

մանիշ, հականիշ, բաղմիմաստ) պայմանավորված ոճական հնարավորությունների բացահայտումը: Սրանք բառապաշարի մեջ կաղմում են առանձին, յուրահատուկ ոճական շերտեր և խոսքի մեջ հանդես են գալիս բարձր արտահայտչականությամբ՝ նպաստելով հեղինակի ասելիքի պատկերավորությանը, ինքնատիպությանը և թարմությանը:

Բառի համակարգային կապերի բաղմադանությունը լավագույնս երևան է գալիս լեզվի բառապաշարի ձևախմբատային վերոհիշյալ խմբերի (բաղմիմաստ, համանուն, հոմանիշ, հարանուն, հականիշ, համահունչ) խոսքի մեջ ունեցած ոճական կիրառություններում: Այսպես՝ Որոնեմ ջրերում փշրված լուսնեկան Ու լսեմ գիշերով հեկեկանքը քառի, Մահու շափ կարոտեմ ծամավոր աղջկան Ու սրտիս անամոք թախծությունը քառի (ՎԴ, ԼԿ, 116): Հանկաբժ, անկաբժ, շշնջում ես, որ կգաս (ՎՏ, Բ, 46): Մի փոշոտված փշատենի, մի հոշոտված խաղողի որթ... Այգպիսին է Հայաստանը մեր հինավուրց երգերի մեջ (ՀՍ, Ե, 1, 3): Ներիր ինձ իմ բարի, իմ խելոք և իմ համառ, Հարկադիր այս ծիծաղի և թաքուն լացի համար (ՀՍ, ՄԱ, 114): Դժվար է գալը, դժվար գնալը, Դժվար՝ լոկը, դժվար՝ նշալը, Դեռ հավատա՛լն է ամենից դժվար, Ավելի դժվար՝ չհավատա՛լը... (ՍԿ, ՁԳ, 40): Դրկեմ վարդերս դալուկ, դժգունակ,—Մեռնող վարդերս փայփայեմ ու լամ (ՎՏ, ԵԺ, 1, 37): Լույսը մինչև լույս չեն մարել այս ձեռքերը (ՊՍ, ԵԺ, 1, 169):

Բերված համատեքստերը ակնհայտորեն օժաված են ոճական-արտահայտչական երանգով: Առաջին, երկրորդ և երրորդ օրինակներում (Թառի-Թառի, հանկարծ-անկարծ, փոշոտված-հոշոտված) ընդգծված բառերի արտահայտչականությունը պայմանավորված է տվյալ բառերի ձևով. առաջին օրինակում համանուն բառեր են, իսկ մյուսներում հարանուն բառեր, որոնց համատեղ գործածությունը բարեհնչություն, ռիթմիկություն և ոճական արդյունավետություն է ստեղծել համապատասխան համատեքստերում: Չորրորդ, հինգերորդ օրինակներում (հմտ. լաց-ծիծաղ, դալ-գնալ, լոկ-ճշալ, հավատալ-չհավատալ և այլն) ընդգծված բառերը միմյանց հակադիր իմաստներ են արտահայտում, վեցերորդ և յոթերորդ օրինակներում ընդգծված բառերը մի դեպքում տարբեր

ձևերով (հնչյունակազմերով) արտահայտում են հոմանիշ իմաստ (դալուկ-դժգունակ), մյուս դեպքում՝ միևնույն ձևով կամ հնչյունակազմով՝ բոլորովին տարբեր իմաստներ (լույս— առաջինը նշանակում է էլեկտրական լամպի լույս, երկրորդը՝ մինչև առավոտ, լուսաբաց): Նշված և՛ հոմանիշ, և՛ հականիշ, և՛ բաղմիմաստ բառերն իրենց խոսքի մեջ ունեցած իմաստային յուրահատկությամբ նպաստել են խոսքի բազմազանությանը, արտահայտչականությանը: Սակայն բառերի ոճական-արտահայտչական երանգները միայն բառերի ձևա-իմաստային խմբերի յուրահատկությամբ չէ, որ դրսևորվում են: Բառապաշարի սահմանափակ գործածություն ունեցող բառաշարերից ոճական-արտահայտչական երանգ են ստանում նաև բարբառային և հնացած բառերը. օրինակ՝ խաբում է, տանում, գցում ծովի մեջ, Շորերը առնում, ետ բերում քաղաք, Հագցնում իր սև դաբձվոր աղջկան, Պալատ ուղարկում թագուհու՝ տեղակ (ՀԹ, ԵԺ, 1, 305): Օ՛, ոչ, ինձ մի ներիր, այլ անգոսնիւր և անեծքով շանթահարիր (ՆԶ, Մ, 643): Եվ տեղնուտեղը ավիրեաւն թողեց ինձ (ՍԱ, № 12, 1983): Այս համատեքստերում առաջին ընդգծված բառը (դաբձվոր) բարբառային է, նշանակում է տգեղ: Երկրորդը՝ անգոսնել (արհամարհել) հնացած բառ է. սրանք իրենց հենց բարբառային ու հնացած լինելով էլ անսովոր են գրական լեզվի համար և ոճական երանգավորում են ստեղծել:

Գրական բառերի շրջապատում ոճական երանգավորում կարող են ստանալ նաև ժողովրդախոսակցական բառերը, սրտնք խոսքին կենդանի շունչ, թարմություն և ինքնատիպություն են հաղորդում. օրինակ՝ Այդ ե՞րբ էր կապուտակ մի բոց Իմ սիրտը մեջտեղից ճեղքել, Ցերեկն ինձ հարբած էր պահում Եվ ամբողջ գիշերը՝ խումաւ (ՎԴ, ԼԱ, 212): Վերջինս խոսակցական բառապաշարին է պատկանում և տվյալ դեպքում նշանակում է՝ հաբբաժությունը լիովին շանցած, որը և գրական համագործածական բառերի մեջ էլ շունի իր համապատասխան համանիշը:

Սակայն բառային ոճաբանության (և ոչ միայն) ամենակենտրոնական պրոբլեմներից մեկը մնում է բառային հոմանիշությունը: Բառային հոմանիշությունը խոսքային համա-

կարգում իրացվող իմաստային մերձեցման բաղմամբնույթ և բաղմամպիսի դրսևորումներից է:

Ընդհանուր առմամբ բառային ոճաբանությունը ոճաբանության համար առանցքային է դառնում նաև նրանով, որ յուզակիրորեն առնչվում է բառընտրության և բառօգտագործման գործընթացի հետ: Մի բան, որ սերտորեն կապված է նաև խոսողի կամ հեղինակի լեզվական հմտության, լեզվի լիմացության, ոճաբանական պատրաստության, անհատական խառնվածքի և զանազան այլ հանգամանքների հետ: Հոմանիշների ընտրությունը հիմնականում անհատական-հոգեբանական գործընթաց է, քանի որ խոսողը (հեղինակը) որևէ հասկացության բնութագրման համար նյութին համապատասխան գերադասում է որևէ հոմանիշ՝ իր կարողության, մշտածողության, օժտվածության մակարդակով, և եթե հեղինակի օժտվածությունն ու բանաստեղծական մտածողությունը քարձր է, ապա ստեղծվում են այնպիսի ինքնատիպ հոմանիշներ, որոնք համապատասխան շարքի այլ հոմանիշներով փոխարինելիս ակնհայտորեն կորցնում են ոճական-արտահայտչական երանգն ու ոճական բեռնվածությունը. օրինակ՝ Վառ ու հզոր քո ապագան կայծակում է իմ դեմ, Դո՛ւ, հավերժող իմ Հայաստան, Անուն քա՛ղցր ու վսե՛մ (Իս., Ե, 1, 347), Ու պառավ նանի սրտի մեջ հանկարծ, Ձեն տվալ թաքուն մի խավա՛ր կասկած (ՀԹ, Ե, 2, 49): Սրանցում ընդգրծված կայծակել և խավա՛ր բառերը ոճական բարձր արտահայտչականություն ունեն: Այդպես էլ Վ. Տերյանի՝ Բարակիքան Նաիրուհին ինձ ժպտաց, Նաիրուհին տխուրաշյա և համեստ. Այնպես վառ էր լեռնադստեր դեմքը բաց, Նայվածքն այնպես հրեղեն ու անաւվեստ (ՎՏ, Բ, 139) բանատողերում անկրկնելիորեն ինքնատիպ են հնչում հրեղեն ու անաւվեստ (ոչ շինծու, բնականորեն գեղեցիկ) բառերը, որոնք վկայում են հեղինակի ոչ միայն բառօգտագործման հմտության և պատկերավոր մտածողության մասին, այլև այն մասին, որ ընդգծված (հրեղեն, անաւվեստ) բառերը այնքան ճիշտ են ընտրված և տվյալ համատեքստում այնքան են տարողունակ ու խոսուն, որ դրանց այլ հոմանիշները ոճական անհրաժեշտ նրբերանգները չէին կարող ունենալ:

Մեծ գրողների գրական գեղարվեստական տեքստերի տարբերակների վերլուծությունը պարզում է, թե որքան հնարավոր աշխատանք են կատարել նրանք ստեղծագործությունը մշակելիս՝ համապատասխան նրբերանգն ապահովող հոմանիշները փնտրելու ուղղությամբ: Այսպես, Թումանյանի՝ Մութի թևի քող է իջել պայծառությանն իր երկնային, Վշտի տակից լույս ճաճանչել, Լույսն ըսքողել վշտով իր հին (ԶԹ, ԵԺ, 1, 659) խոսքաշարում վշտի տակիցը հեղինակը փոխել է վշտի ամպից ռճականորեն տարողունակ և հագեցված կապակցությամբ (ն. տ., 194):

Ժամանակակից հայերենը ունի հոմանիշների խիստ մըշակված համակարգ, որը հնարավորություն է տալիս ճշգրտորեն արտահայտելու մտքի նրբերանգները և ասելիքին համապատասխան բառերով հասնելու մեծ արտահայտչականության, խոսափելու կրկնությունից և միապաղաղությունից:

Բառային ռճաբանության պրոբլեմների քննության մեջ սրողակի տեղ են գրավում նաև անհատական նորաբանությունների պրոբլեմները, թեև վերջիններս հաճախ են դուրս մնում ռճաբանական ուսումնասիրությունների պրոբլեմների ոլորտից (տե՛ս ԾԾ, էջ 6): Սակայն անհատական նորաբանությունների (մասնավորապես զիպվածական և հեղինակային) ռճականորեն նշույթակիր լինելը և ռճական արժեք ունենալը ակնհայտ է. օրինակ՝ տառագորհ, սրտուղեղ, սրտեղեն, գետեղեն, բառափոշի, մարդամբերման պլան և այլն, և, բնականաբար, այս աշխատության մեջ դրանք ևս արժանացել են մանրամասն քննության ու վերլուծության և դիտվել իբրև բառային ռճաբանության կենտրոնական պրոբլեմներից մեկը:

Բառային ռճաբանությունը բառերը քննում է նրանց արտահայտչական յուրահատկության տեսակետից: Բառային ռճաբանության խնդիրները սերտորեն առնչվում են նաև խոսքի մշակույթի խնդիրների հետ: Խոսքի ոչ հստակ և անարդյունավետ լինելը բխում է բառերի իմաստների և համակարգային կապերի բազմազանության ոչ լիակատար իմացությունից: Բառի ճիշտ ընտրությունը ոչ միայն ռճական,

այլև հաղորդակցական արդյունավետություն ունի: Բառի սխալ ընտրությունը, ընդհակառակը, իր հետ բերում է սխալ բառակապակցություններ և հոմանիշների սխալ գործածություններ, որոնք խաթարում են ասելիքի մատչելիությունը, մտքի հստակությունը և ոչ միայն ոճական, այլև տրամաբանական սխալների տեղիք տալիս:

Բառերի ոճական-արտահայտչական հնարավորությունները բացահայտվում են խոսքային համակարգում և մեծապիս նպաստում խոսքի արտահայտչականությանը, բաղմանությանը, ճշմարտացիությանը և ոճական ուղղվածությանը:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱԾԱՐԻ ՈՃԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՈՒՄԸ

Լեզվի բառային և դարձվածաբանական միավորները ընդհանուր առմամբ առաջնային տեղ են գրավում ոչ միայն զուտ բառային ոճաբանության, այլև առհասարակ ոճաբանական պրոբլեմների քննության տեսակետից: Այս է պատճառը, թերևս, որ ոճաբանական բառային միջոցները (բառային միավորները) և ընդհանրապես բառապաշարը, ոճաբանական տեսակետից առավել ուսումնասիրված և տարբերակված են, քան մյուս ոճաբանական միջոցները (73, էջ 3): Բառի ոճաբանական բնութագրման, բառի ոճական անձնագրի խնդիրը խիստ էական հանգամանք է նաև լեզվի բացատրական, հոմանիշների և երկլեզվյան բառարանների կազմման գործում: Եվ, այնուհանդերձ, դեռևս չի կարելի ասել, որ բառապաշարի ոճական շերտավորման խնդիրը, նրա կապերի ու հարաբերությունների օրինաչափությունների տիպերը և բազմաձևությունները լիակատար և սպառիչ կերպով բացահայտված են: Սրա լավագույն ապացույցն է բառերի զգալի մասի՝ տարբեր բառարաններում ստացած ոճաբանական բնութագրման տարբերությունները, և բառարանագիրների տարաձայնությունները բառերի ոճաբանական բնութագրման վերաբերյալ:

Բառի ոճաբանական բնութագիրը սերտորեն կապված է բառի իմաստաբանական կողմի հետ և, բնականաբար, սերտորեն առնչվում է լեզվի կառուցվածքի բառային մակարդակի հետ, մանավանդ որ բառային միավորները իբրև ոճականորեն նշույթավորված միավորներ չունեն իրենց բնորոշ ձև-

վային հասկանիշները, որոնք կարող էին ընկնել դասակարգման հիմքում, ինչպիսիք ունեն, ասենք, շարահյուսական և ձևաբանական ոճական միջոցները (տե՛ս 73, էջ 3): Նշանակում է՝ արդարացի է համարվում այն տեսակետը, թե ոճականորեն նշույթավոր միավորների էությունը լիզվական բոլոր մակարդակներում նույնն է (73, էջ 3):

Եվ այսպես, քանի որ բառի իմաստային, գործառույթային և նրբերանգա-իմաստային բոլոր բաղմաձևությունները միավորվում և կենտրոնանում են նրա ոճաբանական բնութագրման մեջ (46, էջ 22), նշանակում է բոլոր բառերն ունեն իրենց ոճական բնութագիրը: Դրանցում առանձնանում են ոճական երանգավորում, ոճական երանգ ունեցող կամ ոճականորեն նշույթավոր (սրանք մենք գործածում ենք հավասարապես՝ նախապատվություն տալով առաջիններին) միավորները, որոնք բառապաշարի շեղոք կամ համագործածական շերտի համապատասխան բառերի համեմատությամբ պարունակում են լրացուցիչ ոճական երանգ:

Ոճական երանգ (կամ երանգավորում) հասկացությունը բավականին բաղմաշերտ ու տարողունակ է և լիզվարանական գրականության մեջ տարբեր ըմբռնումների տեղիք է տվել: Այն առավելապես մշակված է իբրև լիզվի համակարգի բառային մակարդակին բնորոշ երևույթ, այդ պատճառով էլ առաջին հերթին կապվում է բառի հետ (63, էջ 70), թեև տերմինը կիրառվում է նաև ձևաբանական և շարահյուսական ոճաբանության բնագավառում:

Հայտնի է, որ լիզվաբանական գրականության մեջ իբրև կանոն հիմնականում առանձնացվում են երկու տիպի ոճականորեն նշույթավոր կամ ոճական երանգավորում ունեցող բառեր՝ Ա) հուղաարտահայտչական և Բ) գործառույթային (ֆունկցիոնալ):

Առաջինը բացահայտում է բառի հուղական կամ արտահայտչական իմաստային լրացուցիչ երանգը, իսկ երկրորդը՝ բառի հասարակական գործառույթյան ոլորտը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ոճականորեն նշույթավոր կամ ոճական երանգավորում ունեցող վերոհիշյալ այս երկու տիպի բառերի խումբը միշտ չէ, որ հստակորեն տարբերակում են: Այսպես՝ Մ. Վ. Պանովը գտնում է, որ միմյանց և շեղոք

շերտի բառերին հակադրվում են երկու խմբի բառեր՝ խոսակցական և բարձր ոճի, որոնք և միմյանցից տարբերվում են ոճական երանգավորման ցայտունության աստիճանով (70, էջ 7, 12, 13):

Հստ Ախմանովայի, հուզաարտահայտչական-գնահատողական միջոցները (эмоционально-экспрессивно-оценочные) ընդգրկվում են երկու ոճական կենտրոնների շուրջը՝ զրեային¹ (լայն առումով) և խոսակցական (27, էջ 37):

Շատերն էլ գնահատողական-արտահայտչական երանգավորում ունեցող բառերը չեն դասում ոճաբանական միջոցների շարքը (75, էջ 23): Թեև զրեային և խոսակցական բաժանումը հիմնականում գործառական ոճական դասակարգում է և ընդգրկում է լեզվի գործառության հիմնական ուղորտները, սակայն կան լեզվաբաններ էլ, որ գրքային և խոսակցական տարրերը դիտում են իբրև արտահայտչական ոճական միջոցներ՝ բացառություն անելով սոսկ տերմինաբանությանը (41, էջ 104):

Ինչ վերաբերում է գործառական-ոճական երանգավորում ունեցող բառերին, ապա դրանք (առավելապես լեզվաբանության զարգացման արդի փուլում) լեզվաբանների մեծագույն մասը դիտում է իբրև ոճական երանգավորում ունեցող բառեր: Առավել տարածայնություններ են նկատվում հուզաարտահայտչական երանգավորում ունեցող բառերի ոճաբանական բնութագրի, դրանց լեզվի ոճաբանական միջոցների մեջ դասելու խնդրում:

Նկատելի է, որ ժամանակակից լեզվաբանության մեջ առաջին հերթին առաջ է մղվում և ընդգծվում բառի գործառույթային, գործառական-ոճական բնութագիրը, հասարակական գործունեության որևէ ուղորտին պատկանելու հատկանիշը և հետո միայն հուզաարտահայտչական ոճական երանգավորման հատկանիշը: «Բառի ոճաբանական բնու-

¹ Չրեային անվանումը ուսա լեզվաբանության մեջ առավել լայն ըմբռնում ունի, քան հայ լեզվաբանության մեջ. այն նշանակում է գրական, գրավոր, մշակված, պրական նորմային համապատասխանող, ինչպես նաև՝ ի հակադրություն լեզվի գործառության խոսակցական տարբերակի՝ զրեային տարբերակ: Այսուհետև այն (գրքայինը) լայն առումով ենք գործածելու նաև մենք՝ հայերենում ընդունված զրեայինի համար պահելով նեղ զրեային անվանումը:

թագրման համար նկատի է առնվում առաջին հերթին նրա լեզվի գործառական ոճերից մեկին պատկանելու կամ գործառական որևէ ոճի ամրացվածության բացակայությունը, իսկ երկրորդ հերթին՝ բառի հուղաարտահայտչական երանգը, նրա արտահայտչական հնարավորությունները» (53, էջ 100):

Բառերը ռճաբանական բնութագրի տեսակետից հավասարազոր չեն: Մի մասը ունի գրքային-ռճական դրոշմ (հմտ. ազատագրել, գրառում, իրազեկում, վերացարկում, հիմնագրույթ, եզրահանգում, մեթոդաբանական, մեթոդաբանություն, հանգամանալից, երկխոսություն, հանձնարարական, կռվան, նկրտում, գոյաբանություն, միտում, կանոնակարգում, հեռագնա, արտագնա), մի մասը՝ խոսակցական (խընդ-մընդալ, ձեռ առնել, կոծկել, յուլա գնալ, փափախի (փափախանող), շաշանակ, լաշառ), մի այլ մասը խիստ սովորական, առօրյա կամ ռճականորեն չեղոք է (գնալ, գալ, աշխատել, հին, նոր, տաք, կարմիր, կապույտ, լավ, վատ և այլն), ուրիշները բարձր ոճի բառեր են (տվայտանք, ձյունաճերմակ, քերթված, քերթողահայր, ոգեշնչում, վեհաշուք, վսեմափայլ, սքանչելագույն) և այլն:

Չխորանալով վերոհիշյալ երկու տիպի (հուղաարտահայտչական և գործառական-ռճական) ռճաբանական բնութագիր ունեցող բառերի տարբերակման, տերմինների ըմբռնման և հարցի պատմության մեջ, նշենք, որ երկու տիպի ռճաբանական միջոցներն էլ ռճականորեն նշույթավոր միավորներ են, և նրանց միջև մեծ անջրպետ չկա: Դրանք իրավացիորեն դիտվում են իբրև միեւնույն երևույթի տարբեր կողմերը (63, էջ 64) և ակնհայտորեն միմյանց չեն բացառում, քանի որ դրանց տարբերակման հիմքում ընկած են տարբեր հատկանիշներ, և դրանք տարբեր տեսանկյուններով կատարված դասակարգումներ են: Եվ իրոք, մի՞թե գրքային (լաշն առումով) և խոսակցական ռճերում չկան և չեն գործածվում հուղաարտահայտչական երանգ ունեցող բառեր (հմտ. վսեմաշուք, պերճագեղ, լուսապսակ, հիասքանչ, ոսկեմառ, լաջվարդ, լուսակերտ, հմայագեղ, ինչպես և կլպել (փխբ.), մրափել, խոնել և այլն): Ինքնին հասկանալի է, որ ռճականորեն նշույթավորված վերոհիշյալ երկու խմբի բառերի գործառական և հուղաարտահայտչական հատկանիշները

ինչ-որ տեղ խաշաձեւում են (այդպիսին է համենայնդեպս
ոճաբան լեզվաբանների մեծ մասի կարծիքը), քանի որ հու-
ղաարտահայտչական երանգավորում ունեցող բառերից յու-
րաքանչյուրը իր բառիմաստային հատկանիշներով վերջին
հաշվով պատկանում է գործառական որեւէ ոճի: Սակայն դրանց
տարբերակման հիմնական հատկանիշը այն է, որ հուղաար-
տահայտչական երանգավորում ունեցող բառերը, ինչպես
հայտնի է, ոչ միայն անւանում են տարբեր հասկացություն-
ներ, այլև արտահայտում են խոսողի զգացական վերաբեր-
մունքը դրանց հանդեպ, մինչդեռ գործառական-ոճական ե-
րանգավորում ունեցող բառերը կարող են շունենալ հուղա-
արտահայտչական որոշակի լրացուցիչ երանգ: Այդպիսին է

համենայնդեպս տերմինային բառերի մեծագույն մասը (ձե-
լույթ, ռադիոկայան, ռադիոկապ, ռադիոակտիվ, տիեզերա-
նավ, լազեր, կոնստրուկտիվ, ռեզիոն և այլն):
Այսպիսով, ելնելով բառերի վերոհիշյալ երկու տիպերի
(հուղաարտահայտչական և գործառական) ոճական երանգա-
վորման հատկանիշներից, ժամանակակից հայերենի բառա-
պաշարը կարելի է դասակարգել ըստ՝ 1) հուղաարտահայտ-
չական և 2) գործառական ոճական երանգավորման:

1. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՂԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ՀՈՒՋԱՍՐՏԱՀԱՅՏԱԿԱՆ ԵՐԱՆԳԱՎՈՐՄԱՆ

Հուղաարտահայտչական երանգավորում ունեն այն բա-
ռերը, որոնք իբրև լեզվի համակարգի ինքնուրույն լեզվա-
կան միավորներ, խոսքից դուրս, ինքնակա կերպով (նաև իբ-
րև բառարանային միավորներ) բառապաշարի շեղոք կամ հա-
մագործածական, այսինքն՝ ոճական երանգավորում չունեցող,
ոճականորեն շեղոք չերաի համեմատությամբ արտահայտում
են ակնհայտ հուղական (զգացական) արտահայտչական ի-
մաստային երանգ: Ասվեց, որ այսպիսի բառերը արտահայ-
տում են ոչ միայն առարկաների, երևույթների, հատկանիշնե-
րի և ալյնի հասկացություններ, այլև խոսողի վերաբերմունքը
դրանց նկատմամբ: Հուղաարտահայտչական երանգավորում
ունեցող բառերի համար բնորոշ է այն, որ նրանց հուղական-

զգացական իմաստային երանգը առաջանում է բառի բառային իմաստի հիմքով, այսինքն՝ բառիմաստի մեջ առկա գնահատողական տարրի հիմքով և նրա շնորհիվ: Այստեղ զուտ անվանողական գործառույթը բարդանում է անվանվող երևվույթի հանդեպ ունեցած խոսողի գնահատողական վերաբերմունքով (61, էջ 121):

Հուզաարտահայտչական-ոճական երանգ ունեցող բաների համար բնորոշ առանձնահատկություն է գնահատողական-վերաբերմունքային իմաստային երանգ պարունակելը, քանի որ խոսողը իր զգացական, հուզական վերաբերմունքը հաճախ արտահայտում է անվանվող առարկայի, երևույթի և հատկանիշի նկատմամբ ունեցած իր դրական կամ բացասական գնահատականով (հմտ. հրաշագեղ, չքենաղ, լուսակերտ, շնաշխարհիկ, հոհալ, մրափել և այլն): Բառիմաստին հավելված հուզական, զգացական և գնահատողական տարրերը թեև հաճախ միասնաբար են հանդես գալիս և սերտորեն առնչվում են միմյանց հետ, սակայն միշտ չէ, որ լիակատար կերպով են համընկնում: Այսպես՝ կան հուզական կամ զգացական նշանակություն արտահայտող բաներ, որոնք արտահայտում են խոսողի սոսկ զգացական վերաբերմունքը, բայց ոչ գնահատականը, օրինակ, հե՛յ, վա՛յ, վա՛խ, օ՛ֆ, հե՛յ վա՛խ և այլ ձայնարկությունները: Այստեղ հուզաարտահայտչականությունը կազմում է վերջիններիս բառային հիմնական, անվանողական իմաստը:

Հուզաարտահայտչական իմաստային երանգը խոսողի և՛ հոգեկան ապրումների, և՛ հուզական, և՛ դատողական վերաբերմունքի դրսևորման արդյունք է և, բնականաբար, կապված է նրա և՛ հոգեբանության, և՛ մտածողության հետ (60, էջ 385): Մյուս կողմից կան բաներ էլ, որոնք գնահատողական իմաստ արտահայտում են, սակայն հուզաարտահայտչական չեն, օրինակ, վատ, լավ, տգեղ, նիշտ, կեղծ, բացասական, դժական և այլն: Վերջիններիս գնահատողականությունը դատողական է, մտածողական, սակայն ոչ հուզական, զգացական: Կարճ ասած՝ հուզականը միշտ չէ որ գնահատողական է, և գնահատողականը միշտ չէ որ հուզական է:

Հուզական կամ զգացական վերաբերմունքի դրսևորման համար արտահայտչական (էքսպրեսիվ, լատ. expressio =

արտահայտություն) յուրահատուկ ոճական երանգներ են գործածվում: Այսպես՝ սպիտակ ոճականորեն չեզոք բառի փոխարեն հուղական, գնահատողական լրացուցիչ իմաստային երանգների հավելմամբ գործածվում են ոճականորեն նշույթավոր ձյունասպիտակ, ձյունափրփուր, ձյունաներմակ, շուշանագույն, շուշանաքույր և այլ բառեր: Ընդ որում որոշ խմբի բառերի վրա իշխում է արտահայտչական ոճական երանգը (ինչպես վերոհիշյալներում), իսկ մյուսների վրա՝ հուղական-գնահատողականը (բերանբաց, սրիկա): Արտահայտչականութունը դրսևորվում է բառի հուղական-գնահատողական երանգների հիմքով: Այնպես որ տարբերակել և սահմանազատել արտահայտչական և հուղական երանգ ունեցող բառերը խիստ դժվար է, երբեմն էլ անհնար (53, էջ 100): Թերևս այս է պատճառը, որ հուղական (զգացական), գնահատողական և արտահայտչական իմաստային երանգներով միավորված բառերի վերոհիշյալ խումբը չի անվանվում մեկ միասնական տերմինով (այդպես է նաև ռուսերենում, հմմտ. էքսպրեսիվ-էմոցիոնալ, էքսպրեսիվ-գնահատողական, էքսպրեսիվ-ոճական և այլն): Առայժմ հայերենի համար հարմար է հուղաարտահայտչական երանգ (երանգավորում) տերմինային կապակցութունը, որ ռուսերենի էմոցիոնալ-էքսպրեսիվ տերմինի պատճենումն է, և նրանում գնահատողականութունը (оценочность), ինչպես տեսնում ենք, առանձնակիորեն չի ընդգծվում (թերևս առանց այդ էլ բազմաբաղադրիչ տերմինը չծանրաբեռնելով համար), թեև հուղական և դատողական վերաբերմունքի դրսևորման անհրաժեշտ տարրն է և հաճախ դրսևորվում է անհրաժեշտության թելադրանքով: Այսպիսով, հուղաարտահայտչական երանգը բառին հատուկ է լեզվական մակարդակում, անկախ գործածութունից և կախված չէ որևէ որոշակի համատեքստից. թեև կա նաև այն տեսակետը, որ բառի լիակատար և կոնկրետ ոճաբանական բնութագրիրը կարող է տրվել միայն խոսքի մեջ, որևէ համատեքստում (տե՛ս 83, էջ 79):

Հուղաարտահայտչական ոճական երանգավորում ունեցող բառերը ընդունված է բաժանել հիմնականում երեք խմբի (հմմտ. 61, էջ 121—122):

1. Առաջին խմբի մեջ են մտնում այն բառերը, որոնք ունեն ընդգծված գնահատողական երանգ: Սրանցում հուղարտահայտչական և գնահատողական երանգն այնքան ցայտուն և այնպես համակողմանիորեն է ընդգրկում բառի իմաստային համակարգը, որ դրանց որևէ այլ իմաստով գործածությունը լիակատար կերպով բացառվում է և անհնարին դառնում: Այնպես որ այս խմբի մեջ մտնող հուղարտահայտչական բառերը մենիմաստ են (53, էջ 103). օրինակ՝ աշխակապուրյուն, ցմփոռ, յոթնովիմեբան, պոռտաբույծ, ֆրժնոդ, սրիկա, ստահակ, շաշանակ, անառակ, դատարկապորտ, ախմախ, բերանբաց և այլն: Այս տեսակի մեջ են մտնում նաև այն բառերը, որոնք արտահայտում են առարկաների և գործողությունների, հատկանիշների սուբյեկտիվ գնահատականներ (53, էջ 103). օրինակ՝ ռեխ, ռնդել, լակել, լավել, գյադա, շնրոել, մրափել, խժոել և այլն: Սուբյեկտիվ գնահատականները կարող են լինել և դրական, օրինակ, ձյունասպիտակ, չֆնաղագեղ, շնաշխարհիկ, հիաստանչ, հրաշագեղ, ոսկեհյուս, հմայուն, լուսե և այլն:

2. Երկրորդ խմբի մեջ են մտնում այն բաղմիմաստ բառերը, որոնք ունեն հուղարտահայտչական ցայտուն երանգով օժտված փոխաբերական կայուն իմաստներ. օր. անձեռակերտ (փխբ. սքանչելի, հրաշակերտ), փշել (փխբ. ստել), քիսել (փխբ. հորինել, յուրացնել), հրեղեն (փխբ. անթերի գեղեցկություն ունեցող, գեղեցկուհի), փալաս (փխբ. կամադուրկ տղամարդ), վիժվածք (փխբ. բացասական նկարագիր ունեցող), դղում (փխբ. բուծ), ավանակ (փխբ. հիմար, անխելք), տականք (փխբ. վատ, անաղնիվ), անասուն (փխբ. անաղնիվ, անխիղճ, գռնհիկ և այլն), անդրջրհեղեղյան (փխբ. ոչ ժամանակակից, հնացած), անտաշ (փխբ. անկիրթ), քալիքալի (փխբ. մարդկային վատ հատկանիշներ ունեցող), խոզ (փխբ. փնթի, անշնորհակալ, քափթփված), օձ (փխբ. չար, նախանձ, նենգ), աղվես (փխբ. խորամանկ), առջ (փխբ. կոպիտ, անշնորհք պահվածք ունեցող) և այլն:

3. Երրորդ խմբի մեջ են մտնում այն հուղարտահայտչական-գնահատողական երանգ ունեցող բառերը, որոնք ունեն սուբյեկտիվ գնահատության ածանցներ (նվազափաղաքչական), օրինակ, ձագուկ, շնիկ, ֆնջիկ, սրտիկ, առեիկ, ե-
20

ղեզնիկ, քեիկ, անգետիկ, փափիկ, տափուկ, աղջնակ, տղեկ
և այլն:

Քանի որ հուղարտահայտչական բառերի վերջին տիպը
իր հուղական կամ ղգացական իմաստային երանգը ստանում
է նվագափաղաքչական (սուբյեկտիվ գնահատության) ածանց-
ների շնորհիվ, ապա գնահատողական նշանակութունը տըվ-
յալ բառերում ոչ այնքան բառային, որքան բառակազմա-
կան երևույթ է (61, էջ 122):

Այս տիպի բառերը ընդհանուր առմամբ առարկաների,
երևույթների և հատկանիշների դրական գնահատական են
դրսևորում, սակայն կարող են դրսևորել նաև բացասական
գնահատական (մարդուկ, թղուկ, բանաստեղծիկ, գրչակ, ի-
մաստակ, թերթուկ և այլն):

Հուղարտահայտչական երանգավորում ունեցող բարձր
կամ ցածր ոճի խմբի բառերը իրենց դրական կամ բացա-
սական գնահատողական ընդհանրական երանգներով (յու-
րաքանչյուրն իր տեսակի մեջ) ունեն ոճակերանգային նուրբ
տարբերություններ: Այսպես՝ բարձր ոճի դրական գնահա-
տական արտահայտող բառերն ունեն՝ ա) հանդիսավոր,
վերամբարձ (վեհափառ, վսեմաշուք, սիգաճեմ, սիգապանծ),
բ) հոնտորական (երանելի, ինկելի, երջանկահիշատակ, մե-
ծարգո, տիկնայք, պարոնայք, վսեմ, հարգարժան, հանճա-
րեղագույն), գ) բանաստեղծական (նրբագեղ, նաղելի, ոսկե-
հյուս, գեղահրաշ, հիասքանչ, շուշանահյուս, նրբանուրբ, ան-
ձեռակերտ, զուլալ), դ) փաղափշական (սուտիկ, սրտիկ,
քնքշիկ, անուշիկ, հոգյակ, բարձրիկ, փափիկ, քաղցրիկ) և
այլ ոճական երանգավորումներ:

Ցածր ոճի բացասական գնահատություն արտահայտող
բառերի հուղարտահայտչական երանգներից են՝ ա) կըշ-
տամբական (անկուշտ, աշրածակ, ճղճիմ, երեսպաշտ, ան-
սաշ, անողնաշար (փխբ.), լաշառ, չաշանակ, դմբո), բ) աբ-
համարական (մոռթ, սակվել, դդում (փխբ.), քոսոտ (փխբ.),
անբան, փալաս (փխբ.), յոթծովիմերան, ոչնչություն (փխբ.),
խեղկատակ), գ) հեզմական (քնած դշխուհի, գիտոճա (փխբ.),
անդրջրհեղեղյան (փխբ.), ավանակապետ), դ) անարգական
(վիժվածք, տականք, անասուն, տավար, լափել, գյադա, ուրն-

դել, շնթռել, մրափել, հաշել (փխբ.) ուխ, սփաթ, լակել, հոհալ) և այլն:

Յաժոր ոճի բառերի իմաստային ենթատեսակների մեջ նրբիմաստային տարբերությունները (բացի վերջին՝ անարգական ենթատեսակից) խիստ դժարի և ընդգծված չեն և, բնականաբար, դրանց սահմանները խիստ շարժուն ու փոփոխական են, ներթափանցումները՝ հնարավոր ու աննկատելի, քանի որ ցածր ոճի բոլոր բառերն էլ ունեն հասարակաբանական ընդհանուր իմաստային երանգ. այսպես՝ փալաւ և անողնաշար փոխաբերական իմաստներով ցածր ոճի բառերը կարող են դրվել և՛ կշտամբական, և՛ արհամարհական ենթատեսակների մեջ: Սրանք խոսակցական գործառական ոլորտին պատկանող այն բառերն են, որոնք գտնվում են գրական լեզվի նորմայի սահմաններում, սակայն վերջին ենթատեսակը (անարգական) պատկանում է ցածր ոճի այն հասարակաբանությունների թվին, որոնց գործածությունը ժամանակակից գրական լեզվի նորմային չի համապատասխանում և գտնվում է գրական լեզվի սահմաններից դուրս: Այս տիպի հասարակաբանությունները կոչվում են զոնհկաբանություններ (վուլգարիզմներ):

Բառերի հուղարտահայտչական ոճական երանգը պատմական երևույթ է և իբրև այդպիսին զարգացում ու փոփոխություն է կրում: Բառերի իմաստների փոփոխության պատմական գործընթացի արդյունք է նաև նախկին համագործածական կամ շեղոր շերտի մի շարք բառերի անցումը հուղարտահայտչական բառաշերտի մեջ. օրինակ՝ աղա (փխբ.), սառուկ (փխբ.), ռամիկ (հեգն.), անդջջհեղեղյան (հեգն.), և այլն:

Օրինակ՝ քնած դշտունի կապակցությունը, որ ունի շրփոքված, ցրված, մոռացկոտ աղբիկ, կին իմաստները՝ կարող է ստանալ նաև մտերմական իմաստային երանգ, այսինքն՝ ոչ հեգնական կամ բացասական: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ միևնույն բաղմիմաստ բառի տարբեր փոխաբերական հուղարտահայտչական իմաստները տարբեր խոսքային իրադրություններում կարող են ոճական երանգով, ինչպես և իմաստային կողմով որոշակիորեն տարբերվել. ընդ որում մի դեպքում դրական զնահատական արտահայտել,

22

մյուս դեպքում՝ բացասական. այսպես՝ բերենք վառվել չազմիմաստ բառի հետևյալ իմաստները՝ 1. վալլվիլել, շողշողալ, շողաբձակել՝ Եվ աչքերում կապույտ կիրքն է վառվում, Որպես բաժակներում վառված լիկյոր (ԵԶ, ՍԶ, № 7. 1982): 2. Փայլել, հավերժել, հավերժ շողշողալ՝ Ես եմ հիմա մի պոետ և իմ անունը—Ջարենց— Պիտի վառվի դարերում, պիտի լինի բարձր ու մեծ (ԵԶ, ԸԵ, 35): 3. Որևէ ցանկությանմբ, ձգտումով տոգորված լինել՝ նրանք վառվում էին խուսերենի իրենց իմացությունը Ռուսաստանից եկած մարդկանց մոտ ցուցադրելու միամիտ ցանկությամբ (ՍԳ, № 4; 1966, 121), 4. ջերմանալ, տաֆանալ՝ Հե՛յ գիտի, ծովերից անցա, վառվեցի և ի՛նչ քո սառցից (ՊՍ, ԵԺ, 1, 246), 5. ծավալվել, տարածվել, սփռվել՝ Շուրջս վառված է մի անուշ տաքնապ, Մի նոր հուզում է սիրտս մրրկում (ՎՏ, Բ, 39), 6. մտահոգվել, անհանգստանալ, շահագրգռված լինել, ցավել՝ Կարող էի սիրտս բաց շանել ընկեր ջան, բայց վառվում եմ մեր այս շրջանի համար (ՍԱ, ԲԱ, 26), 7. տանջվել, տառապել՝ Քանի՜ ձեռքից եմ վառվել, վառվել՝ ու հուր եմ դառել (ՀԹ, ԵԺ, 1, 206), 8. ձախողվել, վնասվել՝ Փորձել է առևտուր անել, բայց շուտով վառվել է (Սմելյակով, տե՛ս Աղ., ԱՀԲԲ, էջ 1360) և այլն:

Բառի հուզաարտահայտչական ոճական հրանգի որակի (դրական կամ բացասական) վրա ներազդում է նաև բառի ունեցած բառային իմաստը. օրինակ՝ սաղիստ բառը բացասական գնահատություն արտահայտող ոչ հուզաարտահայտչական ոճական հրանգավորում ունեցող բառ է, սակայն հենց այս բացասական գնահատություն արտահայտող իմաստային հանգամանքն էլ հիմք է դարձել վերջինիս համար՝ փոխաբերաբար ստանալու հուզաարտահայտչական (բացասական գնահատողական) հրանգ:

Հուզաարտահայտչական ոճական հրանգավորում ունեցող բառերը, անշուշտ, պատկանում են լեզվի գործառութային որևէ ոլորտի: Եվ նրանց իմաստային ոճական հրանգներով էլ պայմանավորված է գործառական որևէ ոճին պատկանելու հանգամանքը: Այսպես՝ դրանց մի մասը պատկա-

¹ Նշանակում է այրվել, բոցավառվել (ԿԽԲ):

նում է խոսակցական հասարակաբանական տարբերակներին, մյուս մասը (բարձր ոճի բառերը)՝ գեղարվեստական կամ հրապարակախոսական ոճի բառերին և այլն:

Բաղմիմաստ բառի փոխաբերականությունը հիմքով առաջացած հուղարարտահայտչական հրանգ ունեցող իմաստները խոսքի մեջ առավել ակտիվ գործածություն ունեն, քան դրանց ուղղակի իմաստներով տարբերակները. օրինակ՝ փալաս, անողնաշար, խեղկատակ, հրեղեն, անձեռակերտ, բոսոտ և այլն:

2. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆ-ՈՇԱԿԱՆ ԵՐԱՆԳԱՎՈՐՄԱՆ

Հայտնի է, որ լեզուն մարդու հասարակական քաղաքական, արտադրական, մշակութային և այլ որևէ գործունեության հետ կապված՝ ստանում է պատմականորեն առաջացած և հասարակայնորեն գիտակցված ու տարբերակված լեզվական արտահայտչական միջոցների որոշակի համակարգեր, որոնք գործառուում են մարդկային հաղորդակցման այս կամ այն բնագավառում, այսինքն՝ լեզուն ստորաբաժանվում է ըստ գործառության ոլորտների: Լեզվի գործառության այս ոլորտային տարբերակները կոչվում են գործառական ոճեր:

Բառապաշարի գործառական-ոճական տարբերակման տեսակետից էական է այն հանգամանքը, թե բառը գործառական որևէ սահմանափակվածություն ունի^ա, այսինքն՝ կիրառվում է լեզվի հասարակական գործունեության որևէ ոլորտում, թե^բ համագործածական է նրա բոլոր ոլորտների համար:

Բառերի այն շերտը, որ չունի գործառական ոլորտի որևէ սահմանափակում, ընդունված է համարել համագործածական կամ չեզոք: Ինքնին հասկանալի է, որ բառապաշարի մեջ չեզոք լեզվական միջոցներ չկան և չեն կարող լինել և այս անվանումը պարզապես հարմար է գալիս ի հակադրություն ոճականորեն նշույթավոր կամ ոճական հրանգավորում ունեցող (գործառական-ոճական կամ հուղարարտահայտչա-

կան-ոճական) բառերի, որոնց համար համագործածական քառերը ծառայում են և՛ իբրև նշանակալից նշան, և՛ իբրև գոյություն հիմք, աստղծ, ֆոնո ևլ այսպես, գոյություն ունի գործառական-ոճական որևէ սահմանափակություն չունեցող համագործածական կամ ոճականորեն չեզոք բառապաշար և գործառականորեն տարբերակված (գործառական-ոճական նշանակալիցություն ունեցող) բառապաշար:

Հստակ լեզվաբանական ավանդույթի, ուսումնական լեզվաբանության մեջ գործառականորեն տարբերակված բառապաշարի բառերը բաժանվում են երկու խոշոր շերտերի՝ խոսակցական և գրական, որը ընդհանուր առմամբ ճիշտ դասակարգում է և մենք ընդունում ենք: Տվյալ դեպքում գրականը վերցված է լայն առումով՝ այն է՝ գրական-գրական (այսինքն՝ այն բոլոր բառերը, որոնք գործառում են մշակված, նորմավորված գրական լեզվում, գրավոր գործառական ոճերում) և այս իմաստով տարբերվում է ժամանակակից հայերենում ընդունված գրական տերմինից, որը առավել նեղ ըմբռնում է և գործածվում է նեղ գրքային, գրքային սահմանափակություն ունեցող, սոսկ գրքերի մեջ հանդիպող հնացած, մասամբ շինծու, արհեստական, մասամբ նաև վերամշակված բանաստեղծական բառերն անվանելու համար:

✓ Ա. ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԾԱԿԱՆ ԿԱՄ ՁԵՋՈՒՔ ԲԱՌԱՊԱԾԱՐ

Համագործածական կամ չեզոք բառերի շերտին են պատկանում մարդու առօրյա և հասարակական գործունեության, նրան շրջապատող բնության ու կենդանական աշխարհի առարկաներ, երևույթներ ու հատկանիշներ արտահայտող բառերը: Սրանք բառապաշարի հիմքն են, նրա առավել հաստատուն ու մնայուն շերտը, քանի որ հասարակության առօրյա հաղորդակցության համար կենսականորեն անհրաժեշտ բառեր են: Այս շերտի մեջ մտնող բառերը իրենց ուղղակի իմաստներով (իրենց դենոտատիվին համապատասխանող իմաստներով) հանդես եկող բառեր են, և իբրև լեզվի համակարգի ինքնուրույն միավորներ ընդհանրապես ոճականորեն չեզոք են և զուրկ որևէ հուշարարտահայտչական լրացուցիչ երանգից, թեև խոսքի մեջ (մասնավորապես գեղարվեստ

տական խոսքում) փոխաբերական գործածությամբ մեծապիս մասնակցում են գեղարվեստական պատկերի ստեղծմանը և կարող են շքեղ համեմատությունների ու վառ պատկերավորությամբ դրսևորման միջոց հանդիսանալ, այսինքն՝ խոսքային մակարդակում դառնում են արտահայտչականության դրսևորման միջոցներ։ Երբ համագործածական բառերը խոսքի մեջ օտանում են փոխաբերական կայուն իմաստներ (խոսքը վերաբերում է բազմիմաստ բառի փոխաբերության հիմքով առաջացած կայուն իմաստներին կամ իմաստային տարբերակներին), ապա դրանք նախ՝ ձևոք են բերում հուզաբարտահայտչական ոճական երանգ և հետո՝ դառնում գործառական համապատասխան ոլորտի բառեր. օրինակ, քիսել՝ անուղղակի իմաստով ստացել է հուրիմել, հնաբել, այլև՝ զոզանալ, բոցնել, արտագրել (հմտ. Հարիսի «գործը» ...ըսկըզբից մինչև վերջ քիսված է ռասիստների կողմից, ՍՀ, 18.8.83)։ Կլպել (ուղղակի իմաստով՝ կեղևել, կծպել)՝ անուղղակի փոխաբերական իմաստով՝ գովել, խաբել, կողոպտել (հմտ. Մոդեռն ոճով կառուցվել է Հովհաննես Լեոնարյանի եկեղեցին և «Chiz truites» ղղյակ-ռեստորանը, որտեղ ձեզ կկլպեն մինչև վերջին գրողը, ԳԹ, 11.7.80) և այլն։

Լեզվի համագործածական կամ շեղոք շերտի բառապաշարը հիմքն է ոչ միայն բանավոր, այլև գրավոր խոսքի։ Լեզուն այս բառապաշարի հնարավոր չէ որևէ հաղորդակցում, հասարակական գործունեություն առհասարակ, ինչպես և լեզվի այլ ոճերի (գործառական և այլն) գոյություն։ Այս շերտի բառերի համագործածականության, լեզվի գործառության բոլոր ոլորտների համար ընդհանուր և անհրաժեշտ լինելու հանգամանքի հաշվառումով, հաճախ շեղոք բառապաշարի փոխարեն այն կոչում են միջոնական բառապաշար (межстилевая лексика, տե՛ս 86, էջ 116, 90, էջ 51)։

Բառապաշարի համագործածական շերտի բառերին հատուկ է պարզությունը, մատչելիությունը, ընդհանրականությունը, համահասկանալիությունը, այլև խոսքի մեջ ոճական երանգ և մեծ արտահայտչականություն ձևոք բերելը։

Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ համագործածական բառերի արտահայտչականությունը այլ բնույթ ունի, քան ոճա-

կան սահմանափակություն ունեցող բառերինը: Այս այն պատճառով, որ համագործածական բառերը իրենց իմաստային տարողունակությամբ, կապակցային ճկունությամբ, դարձվածային միջավայրում հանդես գալու յուրահատկությամբ լայն հնարավորություն են ընձեռում թե՛ պոետնեցիալ իմաստների ստեղծման և թե՛ իրադրության պահանջով երկվյթնների առավել լայն շրջանակների ընդգրկման, որ և նպաստում է այս շերտի բառերի փոխաբերական գործածությունների բազմազանությանը և բազմիմաստ բառերի առաջացմանը: Նշանակում է բառերի համագործածական կամ չեզոք շերտի բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն էլ այդ շերտի բառերի բազմիմաստությունն է. մի բան, որ բնորոշ է հուզատրտահայտչական ոճական երանգավորում ունեցող բառերի շերտին:

Այսպիսով, չեզոք շերտի բառերը ընդունակ են և՛ մտածական խորը բովանդակություն հաղորդելու, և՛ միաժամանակ արտահայտիչ խոսք կառուցելու: Այս յուրահատկությունը իր ժամանակին նկատել է նաև Լ. Պ. Չեխովը: Նա գրտնում էր, որ բնության պատկերման արտահայտչականությանը հաճախ կարելի է հասնել շատ պարզ և սովորական այնպիսի բառերով ու կապակցություններով, ինչպիսիք են աբեր դուրս եկավ, մրնեց, անձրև եկավ (ըստ 90, էջ 51), Ծվ արդարև, դեռևս մեր դարասկզբին (10—20-ական թվականներին), Վ. Տերչանը ամենասովորական բառերով էլ կարողանում էր հնչեցնել իր զուլալ և մարգարտաշար հայերենը. այսպես՝ Սարի ետևում շողերը մեռան (ՎՏ, Բ, 5): Կամ՝ Նա մի անձանդը երկրի աղջիկ էր, Ու աղոթքի պես ապրեց իմ հոգում (ն. տ.): Բանաստղերում բերված բանաստեղծական պատկերները, ինչպես տեսնում ենք, ստեղծվել են ամենասովորական բառերով, այսինքն՝ համագործածական (չեզոք) կամ բառապաշարի միջուկային շերտի բառերով: Նշանակում է բառապաշարի չեզոք շերտը ևս արտահայտչական խոսքի լայն հնարավորություն տալիս է, պարզապես պետք է ունենալ բանաստեղծական անհրաժեշտ վարպետություն և բառագործածության հմտություն, որպեսզի բառերը դրվեն այնպիսի միջավայրում ու բաշխվեն այնպես, որ իմացական

խորը բովանդակութիւն կամ արտահայտչականութիւն ստանան¹։

Լինելով հաղորդակցութեան և առօրյա գործածութեան համար անհրաժեշտ բառեր՝ համագործածական բառերը բառապաշարի առավել կայուն և մնայուն շերտն են։ Սակայն այս կայուն շերտը օրինաչափորեն անընդհատ համալրվում և հարստանում է, բանի որ հասարակական կյանքը անընդհատ փոփոխութիւնների ու նորի խնդիրներ է առաջագրում։ Այսպէս՝ հեռուստացոյց, հեռուստադիտող, հեռուստատեսութիւն, սիւնգերանավ, տիւնգերագնաց և այլ բառերը, որոնք նորաբանութիւններ էին և գիտական ոլորտի բառեր, այժմ արդեն նորաբանութիւններ չեն (հմմտ. 6, էջ 170) և պատկանում են ակտիվ բառերի շերտին։ Չեղոք բառաշարի բառերը ոչ միայն հարստանում և համալրվում են, այլև հիմք են հանդիսանում խոսակցական և գրքային բառապաշարի համալրման ու զարգացման համար։ Առանց համագործածական բառերի հնարավոր չէ լեզվի գործառութիւնը, նրա որևէ ոլորտի գոյութիւնը։ Այն նաև լեզվի բառապաշարի հիմքն է, միջուկը։ Այսպիսի բառեր են ասել, աշխատանք, անտառ, սյգի, անձրև, անցնել, գնալ, գալ, աշխարհ, աշուն, աչք, զուլս, ուտել, ձեռք, ոտք, գիշեր, ցերեկ, ծառ, բերել, տեսնել, մեծ, լավ, կարմիր, ուրախ, կտրել, քիչ, շատ, մեքենա, կլանք, հիմք, մարդ, երես, քաղաք, քույր և այլն։

Անշուշտ, լեզվի պատմական զարգացման հետևանքով որոշ բառեր էլ դուրս են գալիս համագործածական բառերի ոլորտից և մտնում մյուս շերտերի բառերի մեջ (հմմտ. ատոյան, նախարար, արոր, իլիկ, ջրաղաց և այլն)։

¹ Իսկ ինչ վերաբերում է Տերյանի պոեզիային, ապա ինքնին հասկանալի է, որ նա իր բանաստեղծական վստի պատկերներին հասնում էր նաև մեծ թվով հուզաարտահայտչական բառերի ճշգրիտ և տեղին կիրառումով ու հաշվառումով, օրինակ, Ոսկեհանդերձ եկար և միզաւող, Խխուր-աշյա աշուն, սիրած աշուն, Տերեւերիդ դանդաղ քափվող ոսկով, մետաքսեւով քննաշարժուն (ԴՏ, Բ, 165)։

Այս բանաստեղծում արդեն Տերյանը բանաստեղծական շքեղ պատկերը կառուցել է նաև հուզաարտահայտչական բառերի (ոսկեհանդերձ, միզաւող, Խխուրաշյա, քննաշարժուն) և պատկերավոր փոխարկւթյան (տերեւերիդ դանդաղ քափվող ոսկով) շնորհիվ։

Այսպիսով, բառապաշարի շեղոք շերտի բառերն իրենց խմաստային տարողունակությամբ, ընդհանրականությամբ, կապակցական ճկունությամբ և այլ յուրահատկություններով լայն հնարավորություններ ունեն փոխաբերական գործածությունների՝ փոխաբերական ամենատարբեր խոսքային իրադրություններում ու բազմապիսի համատեքստերում հանդես գալու և հիշյալ առանձնահատկությունների շնորհիվ էլ առանձնահատուկ տեղ գրավելու գրական լեզվի բառապաշարում՝ միաժամանակ հանդիսանալով երկենտային եզր ոճական երանգավորում ունեցող բառերի բնութագրման և տարբերակման համար։ Համագործածական կամ շեղոք շերտի բառերի ֆոնի վրա և նրանց շնորհիվ է, որ բացահայտվում ու երևան է գալիս խոսակցական և գրքային (լայն առումով)՝ բառերի հուղաարտահայտչական և գործառական-ոճական նկարագիրը՝ իրենց նրբերանգային և արտահայտչական ամբողջ բազմազանությամբ ու հարստությամբ։

Բ. ԽՈՍԱԿՑԱԿԱՆ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐ

Խոսակցական բառապաշարը ընդունված է անվանել առօրյա-խոսակցական կամ կենցաղային-խոսակցական, քանի որ համաժողովրդական լեզվի գործառության բնավոր խոսակցական տարբերակն է։ Առօրյա-խոսակցական ոճի բառերին բնորոշ է անբռնադրոսիկությունը, անմիջականությունը, խնայողականությունը, ոչ առավել մշակվածությունը, հուղաարտահայտչական երանգավորում ունեցող բառերի, դարձվածքների, դարձվածային բառերի և արտահայտությունների առատությունը։ Այս շերտի բառերի կիրառությունը գրքային ոճերում (հրապարակախոսական, գեղարվեստական, մասամբ պիտական) կատարվում է որոշակի ոճական նպատակադրումով։ Ինքնին հասկանալի է, որ սլաշտոնական և գործարարական ոճերին խոսակցական ոճը բնորոշ է, քանի որ նրա գործածությունը գրական-գրքային համապատասխան համատեքստերում վերջիններիս հաղորդում է խոսակցական երանգ և ղգալիորեն խախտում սովյալ ոճերի միասնությունը։ Խոսակցական ոճի բառեր են՝ անհրաժեշտ, զլուխգովան, զզվառոց, յոլա գնալ, սսկվել, խրատ, խելառ, զլուխ տանել, բոկից փախած, բնկրնկալ, խալի,

լովել, զահլա տանել, ջնջխել, հրմշտոց, հալ, հարալ-հրոց, հուրի-փերի, բիբար, տանել-բերել, շոր, պաղ, սսկվել, տուրուդմփոց, պարտակվել, դանդալոշ, դարդ անել, սիրտ տալ, դմբո, բնդել (*կոպիտ, անշնորհք կարել*), օջախ, տունուտեղ, նվնվալ, ծակաշֆ, ձնհալ, նուր, բուշ, դարդ, մարմանդ, մախմուր և այլն:

Բառապաշարի խոսակցական ոճի բառերի ոճական և-յառնգավորումը ընդգծվում է համագործածական կամ չեզոք շերտի համապատասխան հոմանիշների համադրությամբ.

չեզոք	խոսակցական
այտ	թուշ
եղջյուր	կոտոշ
ողկույզ	ճուֆ
կարճ	կոլոտ
լոկ	սսկվել, սուտ մնալ
ձանձրացնել	զլուխ տանել
խցանվել	լովել
ծեր	պառավ
հանգիստ	դինջ
հանդարտ	մարմանդ

խոսակցական բառապաշարը հիմնականում բաժանվում է երկու տեսակի՝ Ա. համաժողովրդական առօրյա-խոսակցական և Բ. սոցիալական ու տարածքային սահմանափակություն ունեցող առօրյա-խոսակցական (հմմտ. 90, էջ 51—52):

Երկրորդ տիպի խոսակցական բառաշերտի վրա մենք կանգ չենք առնի, քանի որ դա մեր քննությունից դուրս է: Նշենք միայն, որ սոցիալական և տարածքային սահմանափակություն ունեցող մի շարք բառեր (հասակային ժարգոններ, բարբառային բառեր) հաճախ են թափանցում ժողովրդախոսակցական բառաշերտի մեջ և ոճական նպատակադրումով գործածվում նաև հրապարակախոսական և գեղարվեստական ոճերում:

Համաժողովրդական առօրյա-խոսակցական բառապաշարը կարելի է բաժանել երկու հիմնական տեսակի՝ գրական, առօրյա-խոսակցական և ժողովրդախոսակցական:

Ռուս լեզվաբանական գրականության մեջ այս երկրորդ

տեսակի (ժողովրդախոսակցական) բառապաշարը ճանաչվում է «հասարակաբանական-խոսակցական» (просторечно-разговорный) տերմինով. կարճ ասած՝ ըմբռնվում է լայն առումով (իր ներքին տարբերակներով հանդերձ), սակայն «հասարակաբանական» տերմինը հայերենում առավել նեղ ըմբռնում ունի և գործածվում է հուղարտահայտչական ոճական կրանգավորում ունեցող մի խումբ ցածր ոճի բառերի համար: Այնպես որ, ժամանակակից հայերենի առօրյա-խոսակցական կամ կենցաղային խոսակցական ամբողջ բառաշարը «հասարակաբանական» տերմինով անվանելը հարմար չէ: Ժողովրդախոսակցականը լեզվի գործառության առավել լայն և բնդհանուր ոլորտ է, որն իր մեջ ներառում է և՛ ինչ-որ չափով գրական-խոսակցականի տարրերը, և՛ առհասարակ առօրյա-խոսակցական (կենցաղային-խոսակցական) բառերը և թե հուղարտահայտչական-ոճական կրանգավորում ունեցող բառերի հասարակաբանական շերտը, այսինքն՝ հասարակաբանական-խոսակցական բառաշարը:

1. Գրական առօրյա-խոսակցական բառապաշարը կիրառվում է հիմնականում հասարակական առօրյա հաղորդակցության մեջ (կենցաղում, աշխատանքում, հասարակական այլ վայրերում և այլն) և հիմնականում համապատասխանում է գրական նորմային ու իր նորմատիվությամբ քիչ է տարբերվում գրքային ոճի բառապաշարից, թեև շատ անընշան չափով ունի նաև ընտանեվարական (ֆամիլյար) երանգ: Գրական-խոսակցական ոճին բնորոշ են ցուցական դերանունների և՛ զուտ գրական, և՛ խոսակցական ձևերը, ինչպես՝ այս-էս, այդ-էդ, այն-էն, այսման, այդման, այնման-էսման, էդման-էնման, և այլն, ինչպես և թվականների (տասնավորների) զուտ գրական և խոսակցական տարբերակները. ինչպես՝ տասը-տաս, տասներկու-տասերկու, տասներեք-տասերեք և այլն:

Գրական-խոսակցական բառերի շերտին բնորոշ է գրական ուղղվածությունը, գրական նորմային համապատասխանությունը (անշուշտ, համագործածական բառերի ֆոնիվրա), անհրաժեշտության պահանջով նաև գրքային բառերի հործածությունը: Գրական-խոսակցական շերտի բառապաշարը իր բոլոր յուրահատկություններով և բազմաշերտու-

թյամբ հանդերձ կարելի է ասել ոչ այնքան ոճաբանական, որքան նորմատիվ իրողություն է (տե՛ս 61, էջ 129):

Լեզվի գործառության այս ոլորտը բնորոշ է առավելապես հասարակության մտավորական խավի հաղորդակցմանը և տարբերակվում է ըստ մտավորականության մասնագիտական շերտավորման:

2. Ժողովրդախոսակցական բառապաշարը կիրառվում է հայերենի առօրյա-խոսակցական կամ կենցաղային-խոսակցական ոլորտում: Այս շերտի բառերի համար բնորոշ է հուզաբարձրահայտչական երանգավորում ունեցող բառերի առատությունը, որոնք բանավոր խոսքին հաղորդում են աշխույժ ու կենդանի երանգ: Ժողովրդախոսակցական ոճի բառերի մեջ մեծ տեղ են գրավում բարբառներից եկող և այժմ էլ բարբառներում գործածական, սակայն ժողովրդախոսակցական ոճին բնորոշ մի շարք բառեր ու բառակապակցություններ, ինչպես և դարձվածքներ, դարձվածային հարադրավոր բայեր, դարձվածային կապակցություններ ու արտահայտություններ. օրինակ՝ ալ, ավլան-ավլան, արաբ-աշխաբհ, աշխաբհ, բերանի համ, բոնացնել, բոյ, գիլաս, դարդ, դիֆ, գիլ, թաս, թուշ, խակ, խամ, խաս, խելառ, խոսացնել, կուշտ (կողք), կոլտ, մախմուր, մարմանդ, նուր, նոր, շալակ, շոռ, շուլալել, պեծ (կայծ), պոպոկ, պոռշ, ջուխտ, ջուխտակ, սկրսել, վոագ, ֆեֆ, օջախ, աշֆ դնել, աշֆ գցել, աշֆին թոգ փշել, ախ ֆաշել, աշֆերով ուտել, արշունը պղտորել, արշունը գրլխովը տալ, բկին կանգնել, բերանի համ, գլխին տալ, գլխին կոտրել (փխբ.), գլխի ընկնել, գործը գլուխ բերել, գլուխը կորցնել, երես առնել, էն գլխեն, բոկից փախած, խելֆ հավաքել, խաղֆ ու խայտառակ լինել, խաթր անել, խելֆի տոպրակ, հաց ու ջուր ուզել, հալալ կաթնակեր, հախից գալ, հոգու հետ խաղալ, հալումաշ լինել, ձեռ առնել (ծաղրել), ձեռք բռնել (օգնել), ձեռոտո ընկնել, ձեռք բռնել (փխբ. արդենել), ձեռից գնալ, ձայնը փոքր գցել, յուլա գնալ, շան բախտ ունենալ, շան օրի ընկնել, նեղն ընկնել, ոտը կախ գցել, պոշ խաղացնել, ջրի երես հանել, ջուր պղտորել, սիրտ տալ, սիրտ անել, սիրտ առնել, սիրտը կոտրել, ֆրին շղնել. օր ու արե չտեսնել և այլն, որոնք կազմում են ժամանակակից բառապաշարի գանձը, բանավոր խոսքին հաղորդում են

Յարմ ու հարուստ ժողովրդական կենդանի լեզվի ու մտածողութեան երանդ, հանդիսանում են համաժողովրդական լեզվի խոսակցական ոլորտի հիմքը՝ ակնակունքը:

Խոսակցական վերահիշյալ շերտի բառերի մեջ ակտիվ դործածութիւն ունեն նաեւ բարբառներից խոսակցական շերտին անցած թուրքերեն, պարսկերեն և արաբերեն լեզուներից փոխառյալ մի շարք բառեր. ինչպե՛ս՝ ազիզ, բոստան, բասիր, խաբար, հարամ, մարալ, մուրազ, ջան, ջիզլար, ջեյ-ռան, չորան և այլն:

Ժողովրդախոսակցական բառապաշարի մեջ առանձին ուրակ է կազմում հասարակաբանական-խոսակցական բառաշերտը: Այս բառաշերտի մեջ մանեղ բառերը հուլաբարտահայտչական երանգավորում ունեցող ցածր ոճի այն բառերն են, որոնք ունեն որոշակի հասարակաբանական ոճական երանդ և, բնականաբար, ոճականորեն նշույթավոր բառեր են:

Հասարակաբանական երանգավորում ունեցող բառերը բաժանվում են երկու խմբի՝ ա) գրական լեզվի սահմաններում գտնվող հասարակաբանութիւններ և բ) գրական լեզվի սահմաններից դուրս գտնվող հասարակաբանութիւններ:

Գրական լեզվի սահմաններում գտնվող հասարակաբանութիւնները հուլաբարտահայտչական բացասական գնահատողական երանդ արտահայտող ցածր ոճի կշտամբական (ոչ խրախուսական) իմաստային երանդ ունեցող այն բառերն են, որոնց գործածութիւնը առավելապէս բնորոշ է բառապաշարի խոսակցական ոլորտին, օրինակ՝ անտաշ, բացբերան, հանկել (փխբ. ձեւը դցել), գզվառոց, կոնծել, փալաւ (փխբ.), նղեր-ղան, յործովիմերան, աղվես (փխբ.), ծակաշէ, սսկվել, շշպոել, փշան, գովել և այլն: Այս տիպի հասարակաբանութիւնները թեւ խոսակցական լեզվին հաղորդում են դիպուկութիւն և պատկերավորութիւն (ժողովրդական մտածողութեան յուրահատկութեամբ), անբռնազբոսիկութիւն, սակայն որոշակիորեն ներմուծում են նաեւ անմշակութեան, ոչ հզկվածութեան դրոշմ և, անշուշտ, ոչ պաշտոնականութեան, այլ, բնորոշակառակը, յուրահատուկ բնութանկարական երանդ:

Գրական լեզվի սահմաններից դուրս գտնվող հասարակաբանութիւնները, բնականաբար, չեն համապատասխանում գրական նորմային: Սրանք մտաւար բնութանկարական, սա-

կայն հասարակաբանական երանդ ունեցող այն հուզաարտահայտչական բառերն են, որոնք ունեն ընդգծված անարդական և գոհակաբանական երանդ: Այսպես՝ անարգական հասարակաբանություններ են՝ հոգնալ (գոհհիլ ծիծաղել), կոռալ (փխբ.), բոռալ (ծիծաղել), լակոտ (փխբ.), լափել, անասուն (փխբ.), արմախ, խուծան, հաշել (փխբ.), տավառ (փխբ.), շորան (փխբ. անտաշ), մուրք (ղեմք), ֆշշալ (փխբ.), գլաղա և այլն:

Գոհակաբանական հասարակաբանություններ են՝ լակել (սաստիկ խմել, հարբել), սատկել (փխբ. մեռնել), գխակվել, բովել, լափել, մրափել, շնթոնել, տոգել, սֆաթ, ուխ, բյաֆ-բառ և այլն:

Վերջին տիպի հասարակաբանությունները՝ գոհակաբանությունները (վուլգարիզմները), բնականաբար, ինչ-որ շափով աղտոտում և խիստ կոպիտ հասարակաբանական՝ երանդ են մտցնում համատեքստում, հետևաբար դրանց գործածությունը գրքային ոճերում արդարացվում է միայն ոճական նկատառումներով. այսպես՝ գեթ բառի փոխարենն չաղ բառի և ուտել բառի փոխարենն խծուել, լափել բառերի գործածությունները խրախուսելի չեն գրքային բառապաշարում, քանի որ կարող են վերջինիս հաղորդել անհարկի գոհակաբանական երանդ, սակայն ոճական նպատակադրումով մասնավորապես գեղարվեստական հրապարակախոսական, գիտական-բանավիճային ոճերում, հաճախ անփոխարինելի, անդնահատելի և անդամ փնտրված են լինում (համտ. չաղ հաճախորդ, ունեցվածքը, փողերը խծուել, լափել և այլն): Ժիշտ այնպես, ինչպիսի նշված գրքային ոճերում գեղեցիկ համագործածական բառի փոխարենն նրա զրոգալ բարբառային համանիշի գործածությունը երբեմն փնտրված և նպատակային կարող է լինել:

Ժարգոնային բառեր. խոսակցական բառապաշարում հասարակաբանական (ոչ գոհակաբանական) երանդ ունեն նաև բառապաշարի սահմանափակ գործածություն ունեցող բառաշերտին պատկանող ժարգոնային բառերը, այսինքն՝ լեզվի հասարակական տարբերակներին պատկանող բառերը:

¹ Ռուս լեզվաբանության մեջ ընդունված է տարբերակել նաև կոպիտ և ոչ կոպիտ հասարակաբանությունները (տե՛ս 61, էջ 130):

Դրանցից են մասնավորապես հասակային տարբերակներին (զպրոցականների, երիտասարդների) բնորոշ ժարգոնային բառերը. օրինակ՝ ֆըոցնել, ֆոռացնել (խաբել, ապակողմնորոշել, շփոթեցնել), մանրուշ բնկնել, մանր բնկնել (շք-փոթվել, խիստ անհարմար վիճակի մեջ բնկնել), կայֆ ա-ճել, կայֆ բռնել (հաճույք ստանալ, զվարճանալ), շպո (ծածկաթերթիկ, ուռներեն շպարգալիա բառից), ժամո (ժամագրություն) և այլն:

Ժարգոնային բառերը միշտ էլ գոյություն ունեն, ուղեկցում են լեզվի խոսակցական բառապաշարին և իբրև պատմական երևույթ փոփոխվում են, ինչպես առհասարակ լեզվի քառապաշարի մեջ մտնող մյուս բառաշերտերի բառերը: Ժարգոնային բառերից շատերը աստիճանաբար հնանում, դուրս են գալիս գործածությունից և փոխարինվում նորերով, իսկ շատերն էլ թափանցում են առօրյա կամ կենցաղային խոսակցական բառապաշարի ոլորտը. օրինակ՝ բֆել (սաստիկ շատ ծխել), ցբել (թոցնել, գողանալ), գողական (գողե-րին հակված) բառերը, կարծում ենք, ժարգոնային բառապաշարից են մուտք գործել խոսակցական բառապաշարի մեջ:

Համաժողովրդական ազգային գրական լեզվի վարգացման տեսակետից ժարգոնային բառերը (ժարգոնիզմները) դիտվում են իբրև բացասական երևույթ և մերժելի են: Ուստի դրանց պործադրումը գրքային (գրական) բառապաշարում խրախուսելի չէ և չի արվում, բնականաբար, դրանք չմասսայականացնելու միտումով: Սակայն հազվագյուտ դեպքերում, զուտ ոճական նկատառումներով, աչպիսիք գործադրվում են գեղարվեստական, հրապարակախոսական ոճերում (հերոսների խոսքի բնութագրման, դիպուկության և այլ ոճական նկատառումներով): Ժարգոնների՝ գրական լեզվի սահմաններից դուրս գտնվելը ընդգծելու և հեղինակային խոսքից սահմանազատելու նպատակադրումով հեղինակները հաճախ դրանք բերում են շակերտներում. օրինակ՝ Ջոջը կողքի բանավանում է ապրում, հանրակացարանում, «գեղջի-ների» հետ հավես չունի (ԳԹ, 3.10.86), զեղջի բառը երիտասարդների ժարգոնում նշանակում է հասարակ, հետամնաց, ոչ ժամանակակից, մասամբ նաև՝ տգետ:

Գրական համագործածական բառերի համեմատությամբ

ժարգոնային բառերը ունեն ոճական, արտահայտչական
 խիստ ցայտուն երանգ, քանի որ նախորդների հանդեպ եր-
 բեմն ունենում են միևնույն հասկացությունը բնորոշող բա-
 ւերի իմաստային նրբերանգի առավել շեշտված ու պատկե-
 րաւոր լինելու առավելութունը: Այսպես՝ ֆոռացնել բառը,
 որ երիտասարդական ժարգոնում ստացել է խաբել, մոլորեց-
 նել, սխալեցնել, ապակողմնորոշել, քլոզել (բրբռ.), գլուխը
 յուղել իմաստները, վերջիններից առավել ցայտուն լինելու
 շնորհիվ երիտասարդական ժարգոնից անցել է նաև խոսակ-
 ցական լեզվին. օրինակ՝ եթե գտնում եք, որ փորձում եմ
 ձեզ ֆոռացնել կամ էլ մտածում եք, որ ամենևին էլ թունա-
 փսրված չեք, կրակե՛ք (ԳԹ, 1.4.83): Այս նույն իմաստներն
 ունի նաև հիշյալ բառի զուտ ժարգոնային տարբերակը կամ
 զուգածեք՝ ֆրոցնել, որը ավելի հասարակաբանական երանգ
 ունի և տարածված է սոսկ երիտասարդական ժարգոնում,
 սակայն առօրյա խոսակցական ոլորտ չի թափանցել: Այդպես
 է նաև շվվացնել (գողանալ, փախչել, թոցնել) բառի շրվցը-
 նել տարբերակը, որը նույնպես առաջինի համեմատությամբ
 հասարակաբանական երանգ ունի և, ի տարբերություն առա-
 ջինի, գեղես ժարգոնից չի թափանցել խոսակցական լեզվի
 ոլորտը: Երկուսն էլ (ֆրոցնել, շրվցնել) կարող են գործած-
 վել երգիծական բնույթի հոգվածներում կամ գեղարվեստա-
 կան ոճում (կերպարի տիպականացման համար բերված
 խոսքի մեջ) օրինակ՝ Երիտասարդ վարպետ Հապետր ֆրոցը-
 րեց արխիվարիուս Մարուսին և մենակ մեկնեց ծովափ (Գ.,
 № 4, 1977), Իրենց երկուսները վերացնելու նպատակով՝
 հինգերորդ դասարանցիներ Արոն ու Սարոն շրվցրին դասա-
 մասչանը (ն. ա): Ռերես արգեն: Ժարգոնից խոսակցական
 լեզվին է անցել նաև բքել բառը, որ նշանակում է ծխել,
 ծխաւճակել, ծխախտախ ծխով պառել շուրջը, անբնական
 վստացնել և այլն: Վերջիններից և ոչ մեկն էլ առանձին
 վերցրած չունի բքել համանիշի իմաստային ցայտուն և վառ
 նրբերանգը, որի հետեանքով էլ վերջինս սկսել է տարածում
 գտնել խոսակցական լեզվում:

Լաչն տարածում է ստացել նաև ժարգոնային դգել-
 փչել բառը, որը մասնագիտական ժարգոնում ուղղակի իմաս-
 տով նշանակում է վնասված, ծոված մեքենան ուղղել, կար-
 36

գի բերել, վաշխով շտկել, վերանորոգել և այլն: Ահա այստեղից էլ երիտասարդական ժարգոնում փոխաբերական իմաստով տարածվել է «որևէ բան մի կերպ գլուխ բերել, ուղղել, կարգի բերել, հարմարեցնել, հարթել, շտկել, շտկելով, ուղղելով կարգավորել» և այլ նշանակություններով, որոնցից և ոչ մեկն էլ չունի երևույթը ճշգրտորեն արտահայտելու իմաստային և ոճական այն նրբերանգը, ինչ ունի վերոհիշյալ բառերին համանիշ դգել-վաշխ բառը: Օրինակ՝ Մարգը եղած-չեղած թվերն է հանում գումարում, ինչպես ասում են զգում-փշում (Ող., № 15, 1983):

Երբեմն իմաստի փոխաբերական անցումով ժարգոնային լեզվում կարող է առաջանալ և թափանցել նաև խոսակցական լեզվի ոլորտը այնպիսի իմաստ, որի համարժեքը գրական լեզվում չկա. օրինակ՝ աշել, որ ուղղակի իմաստով նշանակում է՝ ա) փայտով, ձողով խփելով տաշը (չլիկ խաղալու կարճ փայտ) օդի մեջ բարձրացնել, բ) ուժգնորեն հարվածել, խփել, գ) գնդակը ոտքով հրել, հարվածել, ոտքով փոխանցել մյուսին. օրինակ՝ Գնդակը դիպել է այն ընկերոջը, որի մեղքով երեսաները մի շարք բակերում գնդակը աշելուց և ապառի փշերուց բացի, ուրիշ զբաղմունք չեն գտնում (ԵՆ, 29.9.84): Այս վերջին իմաստը ժարգոնից (դպրոցական և երիտասարդական) անցել է բանավոր խոսակցական լեզվին և դորժածական է: Այստեղից էլ իմաստի փոխաբերական անցումով աշելը խոսակցական ոճում ստացել է նաև՝ ա) «մեկին տեղից, ասպարեղից, բնագավառից դուրս հանել, դուրս գցել, հեռացնել» և բ) «մեկին անխնա կերպով հոգնեցնել, չարչարել, հրել» իմաստերը, որոնք չունեն իրենց գրական համագործածական համանիշները:

Խոսակցական ոճին բնորոշ ժարգոնային և հուղաարտահայտչական երանգավորում ունեցող բառերի գործածությունը գրքային մի քանի ոճերում խոսակցական երանգ է հաղորդում վերջիններին՝ համատեքստում ստեղծելով ոճական ֆոն՝ դրանով բեկռելով ընթերցողի կամ խոսակցի ուշադրությունը: Սա խիստ էական հոգեբանական գործոն է և երևան է գալիս նաև բարբառային ու ժարգոնային բառերի՝ գրքային ոճերում նպատակային օգտագործման դեպքում: Այսպես՝ օգտվել, քալանել, յուրացնել և այլ գրական համանիշների

փոխարեն մի գովել, կլսել կամ պլուկել համանիշը գրքային հղկված խոսքի մեջ մեծ արտահայտչականություն և առավել ճշգրտություն ու զիպուկություն կարող է հաղորդել: Այդպես էլ հանդիմանել, նախատել, բարկանալ և այլ գրական համանիշների փոխարեն շրջվել հուղարտահայտչական երանգ ունեցող համանիշի կիրառությունը գրքային ոճի հրապարակախոսական ոլորտի համատեքստում ցայտունություն և արտահայտչական հնչեղություն կարող է հաղորդել վերջինիս: Օրինակ՝ Այստեղ Մարիիսա Սերգենյան մի լավ շրջում է փարիզի ուսս գրասենյակին (ԳԽ, 7.6.80):

Ժողովրդախոսակցական բառապաշարում կան մի քանի կապակցություններ ու հարադրական բայեր, որոնք համագործածական բառապաշարում իրենց համապատասխան համարժեքները չունեն և, բնականաբար, գործածվում են նաև գրքային ոճերում (մասնավորապես գեղարվեստական ոճում). օրինակ՝

... Ուրբեր գիտեն նաև իրենց բերնի համր,
Բող շուշանա՛ն, Թող շտապա՛ն, քանի որ դեռ
Գինի-օղին փակ շշերից դուրս չի հորդել... (ՊՍ, ԵԺ, 1, 423):

Մեր լեզուն մեր խիղճն է դա,
Սուրբ հացը մեր սեղանի,
Մեր հոգու կանչն է արդար
Ու համր մեր բերանի (ՀՍ, Ե, 215):

Այստեղ բերանի (բերնի) համ ժողովրդախոսակցական կապակցության փոխարեն հիմն բերելնք համապատասխան «ճաշակիլիքի կամ քիմքի, համի զգացողություն, ուտելու ճաշակ, ախորժակ» փոխարինող կապակցությունները, չէին ժածկի բերանի (բերնի) համ կապակցության իմաստը: Այդպես էլ՝ Առաջին սերը, ինչպես որ հացը, Խ՛նչ էլ որ անես՝ միշտ կուտ է գնում... (ՊՍ, ԵԺ, 1, 276) համատեքստում կուտ գնալ հարադրական բայը և՛ իր հիմնական կամ ուղղակի իմաստով է անփոխարինելի (գրական համապատասխան համանիշը չունենալու հանգամանքով), և՛ տվյալ խիստ ինքնատիպ փոխաբերական գործածության շնորհիվ ստեղծած անկրկնելի համեմատությամբ (առաջին սերը՝ կուտ գնացած հացի հետ)՝ նպաստելով գեղարվեստական պատ-

38

կերի ստեղծմանը և համատեքստի ոճական հագեցվածությանը:

Առօրյա խոսակցական ոճերին բնորոշ մի շարք բառերի, կապակցությունների, դարձվածքների և հարադրական բարդությունների գործածությունը գրքային բառապաշարի շրջապատում ասելիքը դարձնում է մատչելի, գունեղ, օժտում ժողովրդական մտածողությանը բնորոշ կենդանի և թարմ շնչով. օրինակ՝ Մի ժամի շափ մլուլ տվեցի թատրոնում և վերադարձա գրական թերթի խմբագրություն (ԳԹ, 9.12.83): Նալբանդյանը տվել-առել է իր բոլոր պատասխանները, մըտածել-որոշել է՝ նույնիսկ ձայնը, կեցվածքը, իր փոխառած բնավորությունը (ԳԹ, 16.11.79): Խոսքի օրինակ, *ես վաղը մեռնում եմ* (ԶԱ, ԵԴԵԾ, 62): Ու խառնում-խաբում թթենին աշնանային մաքմանդ նիրհի մեջ է (Գ., № 5, 1986): Երգը ոչ թե գրվել, այլ բխել է աղբրի ակից (ԳԹ, 11.2.83):

Լեզվի գործառություն գրքային ոլորտում (մասնավորապես գեղարվեստական ոճում) ոճական-արտահայտչական նպատակադրումով գործածվում են նաև բարբառային մի շարք բառեր, կապակցություններ ու դարձվածքներ. օրինակ՝ շլինք, խեռ (խերով), խաթր (խաթրով), խելոն, դոշաղ, լաշակ, արունք (մեղք, հանցանք), ժածք, շաբաշ, պեծ, դուշբազ, յալանչի (ժաղրածու), գյոզալ, դարձվոր (տգեղ), խաբար, մագալու, մասխարա և այլն: Այսպես՝ Հնչել էր Մայակովսկու առնական բասը, Բշտած ձեռքերով նա մտել էր պոեզիայի մեջ (ՎԴ, ԳԹ, 22.3.85): ...Մասխարա բան կլինի... դու ինձ ամբիոնից գովես, ես էլ գլուխս կախ լսեմ (ԳԹ, 8.9.80): Հենց որ նստեց (Առնո Բաբաջանյանը) դաշնամուրի մոտ, այդ «փուշի տղան»¹ ցնդեց, չբացավ (ՎԴ, ՍՀ, 15.11.83): Դալովն ահեղ ժածք է ձգել, Թինդ ու դղորդ սար ու ձոր (Իս., Ե, 2, 31): Սրանցից առաջին երեք օրինակներում ընդգծված Բշտած ձեռքերով, փուշի տղա կապակցությունները և մասխարա բարբառային բառը վերևում բերված համատեքստերում թե՛ դիպուկություն, ցայտունություն ու պատ-

¹ Քշտել և փուշ բառերը թեև բարբառային են, սակայն Բշտած ձեռքերով և փուշի տղա դարձվածային կապակցությունները իրեն այդպիսիք կարող են դիտվել նաև խոսակցական բառապաշարի միավորներ:

Հերաժորությունն են հաղորդել և թե՛ ուշադրություն հրավիրել իրենց ոճական ինքնատիպ գործածությամբ: Իսկ վերջիններսում ընդգծված դավուլ (զհուլ), ժաժԷ (երկրաշարժ)՝ բարբառային բառերը գործածվել են գեղարվեստական խոսքում՝ քերված համատեքստերին հաղորդելով ժողովրդական մտածողության հրանդ:

Ժողովրդախոսակցական բառապաշարը իր մատչելիությամբ և համահասկանալիությամբ յուրահատուկ տեղ է գրավում գրքային, ինչպես և տարածական սահմանափակություն ունեցող առանձնացված, մեկուսացած բարբառային խոսքի նկատմամբ՝ վերջիններիս հանդեպ ունենալով ակնհայտ առավելություն: Թեև հնարավոր չէ լեզվի գործառության զբաղված ոլորտների, օրինակ, հրապարակախոսական, գեղարվեստական, մասամբ նաև գիտական ոճի բառապաշարի լիակատար գործառություն առանց խոսակցական ոճի հուղաարտահայտչական երանգ ունեցող և բարբառային բառերի թճական ինքնատիպ կիրառության, որ ոճական արգելանքավետություն և դիպուկություն է հաղորդում գրքային ոճերին:

Խոսակցական բառապաշարն առավել լայն ժողովրդական զանգվածների առօրյա հաղորդակցման միջոց է, որ զրոհորվում է լեզվի բանավոր գործառության ոլորտում, հիմնականում զրույցների և երկխոսությունների ձևով: Խոսակցական ոճը լեզվի մշտապես փոփոխվող և զարգացող ոլորտն է: Որտեղ փոխադարձաբար ներգործում են և՛ լեզվական, և՛ արտալեզվական, և՛ զրական ու ոչ զրական և թե՛ լեզվի տարբերակային ձևերի տարրերն ու իրողությունները:

Խոսակցական ոճը գրքային բոլոր ոճերի և լեզվի տարբերակային ձևերի հարստացման ու համալրման աղբյուրն է անմիջականորեն կամ զրական լեզվի միջնորդավորումով (16, էջ 219): Շատ Բալլին խոսակցական լեզուն գիտում է իբրև նորմա, իբրև լեզվի մշուս տարբերակային ձևերի գնահատման չափանիշ (31, էջ 38): Խոսակցական ոճի բառապաշարի տրտահայտչականությունը (որ զրոհորվում է հուշական, գնահատողական-վերաբերմունքային բառերի առատությամբ) մեծապես նպաստում է նաև հնչերանգը, որ խիստ կարևոր գործոն է բանավոր խոսքի զրոհորման համար:

Գրքային (լայն առումով) բառապաշարը հաճախ անվանում են գրավոր խոսքի բառապաշար, քանի որ այս բառապաշարի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք գործածվում են և ամրացված են հիմնականում գրավոր, գրքային գրական լեզվում՝ գրքերում: Այս խմբի բառերը, բնականաբար, չեն մտնում բառապաշարի համագործածական կամ չեզոք շերտի բառերի մեջ և պատկանում են լեզվի գրավոր գործառնության որևէ առանձնակի ոլորտի: Գրքային (գրական) բառապաշարի բառերին բնորոշ է խիստ կանոնավոր և նորմավորված գրական խոսքում հանդես գալը, գրական գործածությունն հորմային համապատասխանելը: Գրքային ոճի բառապաշարի մեջ մտնում են պիտական, հրապարակախոսական, պաշտոնական-գործարարական և գեղարվեստական գրականությունների բառերը: Այստեղ կարևորվում է այն հանգամանքը, որ գործածվելով բանավոր խոսքում այս շերտի բառերը չեն կորցնում իրենց գրքային ոճական երանգը, գրային-գրքային ոճական դրոշմը:

Գրքային ոճի բառերը կարող են ունենալ նաև կիրառություն բանավոր ձևեր. դրանք են՝ բանավոր ղեկուցումները գիտական և այլ նստաշրջաններում ու կոնֆերանսներում, բանավոր պատումը, դասախոսությունները և այլն:

Այս բառապաշարի մեջ գործածվում են գործառական սահմանափակություն ունեցող այն բառերը, որոնք սովորական խոսքային իրադրության մեջ չեն գործածվում (քանի որ չեն պատկանում բառապաշարի չեզոք շերտի բառերին), այլ գործածվում են լեզվի գործառնության որոշակի ոլորտներում:

Գրքային բառապաշարի մեջ մի կողմից առաջանում են այնպիսի բառեր, որոնք ծառայում են իբրև միակ անվանումներ համապատասխան առարկաների և երևույթների հասկացությունների (հմտ. առում, գլոբալ, էլեկտրոն, անոդ, ուսմանտիզմ, ուրբոս, ռեգիոն, խորհրդապաշտություն, պլազմա), մյուս կողմից՝ այնպիսի բառեր, որոնք համագործածական և առօրյա-խոսակցական ոճերում ունեն իրենց հոմանիշները (90, էջ 53). օրինակ՝ գրքային անջանֆ, ըզանֆ բառերի համագործածական և խոսակցական հոմանիշները

վրինեն՝ երազանք, մուրազ: Հերյուրանք գրքային բառի համադործածական և խոսակցական համանիշները կլինեն զբաղարտություն և շառ:

Դրքային բառերի մեջ մտնում են տերմինները, ընդհանրական, վերացական նշանակություն ունեցող բառերի մեծ մասը, ինչպես և նեղ գրքային ու լեզվի գրավոր գործառութային ոլորտի այլ գրական բառեր:

Նեղ գրքային բառեր են սահմանափակ գործածություն ունեցող դուռ գրական ճանապարհով առաջացած այն բառերը, որոնք բնորոշ են հիմնականում գեղարվեստական, հրապարակախոսական և գիտական ոճերին: Նեղ գրքային բառերի շերտին են պատկանում՝ ա) խիստ սահմանափակ կիրառություն ունեցող գրական բառեր. օրինակ՝ արքշիռ, հորջորջել, վեմ, ջամբել (սնել, ներարկել), ոստան, սեմ (շեմ), սիւնֆոք (խուժան, ստոր, անաղնիվ, թափառաշրջիկ ամբոխ), մերկապարանոց, ժուժկալ, դիտապաստ, նկրտում, անտրիստուր (անփոխհատույց, չհատուցվող՝ «Արուս Ասըրյանը մեր այն դերասանուհիներից էր, որոնց արվեստը ձև ու կերպարանք է տալիս ազգային բեմարվեստին, որին և ծառայեց անտրիստուր», ԳԹ, 7.8.87) և այլն, բ) հնացած բառեր և բառաձևեր (որոնց մեծ մասը գալիս է հին հայերենից)՝ այր (մալդ, տղամարդ), գայրել (հմդ. սայթաքել, ոտքը սահել)՝ Իբրև ցնորք գայրող կամ երազանք անգին հեռուներից կանչեց իմ Նավդիկեն (ԵԶ, Բ, 89), հույժ (շատ, շափաղանց, խիստ), նավազ (նավաստի), հանգույն (նման), որել (թափել), սատար (օգնական, հենարան), ի հեճուկս (ընդդեմ, հակառակ), վաղորդյան (հին հայերեն վաղորդայն բառի սեռական հոլովաձևն է, նշանակում է արշալույսի, այգաբացի և կիրառվում է գեղարվեստական ոճում. օրինակ՝ Այնտեղ ոլորտի մեջ, ուր մի անտես արտուլտ իր վաղորդյան երգն է երգում... (ԳԹ, 4.3.83) և այլն, գ) բանաստեղծական բառեր (պոետիզմներ)՝ հրահրուն, հմայուն, հեփաքաշուք, ձյունափրփուր, վսեմաշուք, շուշանաբույր, սփանչելագեղ, ցուցուն, ոսկեման, ոսկեհուր, բիլ, լաջվարդ, պուրպուր (Ծովը հագել է նորից ոսկի, պուրպուր ու քրքում... բյուր խարույկներ են վառվել, լաջվարդ, ԼՄԾ, 358) և այլն: Իբրև բանաստեղծական բառեր կարող են հանդես գալ նաև հին հայերենյան

բառաձևեր ու բառեր, օրինակ՝ հուրհեւ, բուրջան (նիրհ էին մտել ծաղկունքը բուրջան, Աղամանդներով, շքեղ գինդերով, Խ., Ե, 2, 56) և այլն, դ) արեւմտահայ գրական լեզվի բառեր՝ առիւմնել, շենշող և այլն:

Գրքային բառապաշարը ըստ լեզվի հասարակական գործառնության ուղորտների բաժանվում է՝

Գիտական ոճի բառեր

Սրանցում տեղ է գրավում հիմնականում մասնագիտական բառապաշարը (նեղ մասնագիտական և ընդհանուր գիտական տերմինները): Տերմինները այն բառերն ու բառակապակցություններն են, որոնք գործածվում են գիտության, տեխնիկայի, մշակույթի, քաղաքականության, հասարակական, քաղաքական կյանքի և այլ երևույթների հասկացությունների տրամաբանորեն ճշգրիտ բնորոշումների համար: Հուղաարտահայտչական երանգավորման առումով տերմինները շեղոք են և միանշանակ, քանի որ չունեն իրենց հոմանիշները և արտահայտում են սոսկ ճշգրիտ ու միանշանակ հասկացություններ: Գիտական ոճի բառերին հատուկ է ընդհանրական իմաստ արտահայտելը: Այս ուղորտի բառերը մտածական, տրամաբանական յուրահատկության շնորհիվ ունեն հիմնականում հաղորդող գործառնություն, նրանց համար բնորոշ է հաղորդածի բովանդակության ճշգրտությունը, կոնկրետությունը և սեղմությունը:

Չի կարելի համաձայնել այն տեսակետի հետ, թե գիտական ոճը «հատկանշվում է զրո հուղաարտահայտչական երանգավորմամբ» (62, էջ 129): Դեռևս Շառլ Բալլին գտնում էր, որ գիտական լեզուն միայն վերապահությամբ կարելի է դիտել իբրև «բանականության խստորեն օբյեկտիվ, անձնականությունից զերծ գործունեության արտացոլում» (31, էջ 144): Կարճ ասած՝ հուղաարտահայտչական միջոցների գործադրումը կթե գեղարվեստական ոճում նպաստում է գեղարվեստական պատկերավորության ստեղծմանը, ապա գիտական ոճում՝ մտքի, ասելիքի, հաղորդման կոնկրետությանը, դիպուկությանը, ճշգրտությանը, և մասամբ նաև անհատական թարմ շեշտ ներմուծելուն (վերջինս միայն այն շա-

փող, որպիսակի չխաթարի դիտական ոճի ինքնուրույնության և օբյեկտիվության յուրահատկությունը): Նշանակում է՝ գիտական խոսքը կարող է ունենալ և զուտ հաղորդող գործառույթ և, թե՛ հաղորդող, թե՛ ներգործող գործառույթ: Բերենք անխառն գիտական ոճի մի նմուշ. «Արբանյակի («Մետեոր—2») մեջ տեղակայված են սպարատների համալիրներ, ինչպես մտապահման ռեժիմով, այնպես էլ անմիջական հաղորդման ռեժիմով սպեկտրի տեսանելի ինֆրակարմիր դիապազոններում ամպամածության և ամպամած մակերևույթի զլորալ պատկերների ստացման համար, ինչպես նաև ռադիոշափական սպարատների համալիրներ՝ երկրամերձ տիեզերական տարածությունում թափանցող ճառագայթների հոսքերի անընդհատ դիտարկումների համար: Կոորդինացիոն հաշվողական համալիրը իրագործում է արբանյակների կառավարումը» (ՍՀ, 7.1.87):

Այժմ վերցնենք գիտական խոսքի (հասարակական գիտությունը պատկանող) մեկ այլ նմուշ, որը գործածված է խոսակցական ոճին բնորոշ ժողովրդական մի դարձվածք. «Մի պահ ընդունենք, թե վերջերս մեղանում իրոք շատ-շատ են ստեղծվել առաջնակարգ երկեր, և ահա մեկը վեր է կենում ու ասում է, թե այդպիսիք չկան կամ քիչ են: Ի՞նչ կլինի. առաջնակարգ երկերը կպակասե՞ն, կվերանա՞ն, թե մեր խառնալի Բարդ կընկնի» (ՌԽԶ, ԳԲ, 4.4.86): Ինչպես ասում են, այստեղ բացատրություններն ավելորդ են. մեկ համուհոտով ժողովրդամտածողություն մ'օծումած դարձվածքի օգտագործմամբ հեղինակը հասել է ասելիքի ընդգծման խորության, դիպուկություն, ինքնատիպության՝ ժողովրդամտածողական թարմ շեշտով օժտել իր խոսքը: Գիտական խոսքում նման նկատառումով կարող են գործածվել և՛ առօրյա խոսակցական ոճին բնորոշ բառեր ու դարձվածքներ, և՛ բարբառային բառեր, և՛ զրաբարյան հնացած ձևեր (հանդիսավորության կամ ժամանակաշրջանի դրոշմ հաղորդելու նպատակադրումով). օրինակ՝ նրանք [երիտթուրքերը] համարյա ամենուրեք մատնել էին իրենց ուխտադրժությունը և երևան հանել հակահայկական քաղաքականության կոտորձները (ԲՈւ, Գ., № 2, 1983): Գրականագետի բարեխղճությունն արտահայտվել է նրա գիտական բժախնդրության և ցարդ անհայտ

նյութերի ու փաստերի համարման... մեջ (Գեմ., ԳԹ, 11.2. 83): Այդ կապակցությամբ զրոգը (Զ. Դարչանը) գիմում է մեր ոսկեղենիկ պատմիչներին... նոր փաստաթղթեր արևելեա հանում (ԳԹ, 13.12.85) և այլն:

Գիտական ոճի գիտականությանը նպաստում է հիմնականում գիտական տերմինաբանությունը, որը համակարգային է, քանի որ յուրաքանչյուր տերմին հասկանալի է իր համապատասխան գիտաճյուղում, որ և նրա գործառական սահմանափակման հետևանքն է: Գիտական ոճը ունի իր ենթատեղեր՝ զուտ գիտական և գիտատեխնիկական: Սրանք կարող են ներկայացվել և՛ զուտ գիտական ձևով, և՛ գիտահանրամատչելի եղանակով: Վերջինս նշված գիտական ոճերին հաղորդում է հանրամատչելի բնույթ: Այս երկու ենթատեղերն էլ կարող են ստորաբաժանվել առավել մանր ենթատեղերի՝ պայմանավորված առանձին գիտաճյուղերի յուրահատկությամբ (քիմիա, ֆիզիկա, լեզվաբանություն, երաժշտություն, իրավունք և այլն): Նման գեղաբերում երևան են դալիս մասնավորապես բառային և մասամբ նաև այլ առանձնահատկություններ:

Այսպես, գիտական բառապաշարի մեջ առանձնանում են բնդհանուր գիտական կամ գիտահանրամատչելի բառապաշարը (թեղ, թեղիս, մեթոդ, բանավեճ, էլակետ, տեսակետ, տեսանկյուն, մեկնաբանություն, վերլուծություն, կովան, հիմնավորում, դասակարգում, առարկայական, միտում, տարբերակիչ հատկանիշ, աղյուսակ, աղերս, բանաձևում, փաստարկ, դրույթ, եզրահանգում, հիմնադրույթ, վերլուծական, միտում, համադրություն, ծրագրավորում և այլն) և նեղ մասնագիտական բառապաշարը (մոլեկուլ, պոլիմեր, միջուկամղված լազեր, լոգարիթմ, մոտոհատվածք, տեսակոնվիկեր, սարքակցում, ջրալուկատուր, շերտաճնշում, պուլսար, կանցերոզեն, հավասարում, բառույթ, ձևույթ, հնչույթ, ստորոգում, եզրահղկում, օձառացում, ասպամոնտաժում և այլն), որոնք հիմնականում տերմիններ են:

Գիտական խոսքի որակի վրա կարող է ազդել նաև գիտական ժանրը, ասենք մենագրությունը, ավտոտեխնիկայի, գիտական հոդվածը, հաղորդումը և այլն:

Այս ոճը խիստ բարդ և բազմաշերտ է իր ընդգրկման ոլորտներով, իր միջոճական ակնհայտ ներթափանցումներով և իր բազմազան ենթաոճերով՝ փաղափական-ագիտացիոն (ուղերձներ, կոչեր, լուղունգներ), փաղափական-գաղափարական, զուտ հրապարակախոսական (երգիծական հոգված, պամֆլետ, ֆելիետոն, ակնարկ), լրագրային¹, հոեւո-րական և այլն:

Լրագրային ոճը ակնհայտորեն աչքի է ընկնում իր ենթաոճային տարբերակների բազմազանութեամբ և ոճական յուրահատկութիւններով՝ պայմանավորված լրագրային ժանրերի բնույթով (ռեպորտաժ, առաջնորդող, հաղորդագրութիւն, հարցազրույց և այլն): Լրագրային ժանրերում խիստ ակնհայտ են այլ ոճերի ազդեցութիւնները կամ միջոճական ներթափանցումները, ինչպիս, օրինակ, գեղարվեստական ոճի ազդեցութիւնը՝ լրագրային ակնարկի, ֆելիետոնի վրա, գիտահանրամատչելի ոճի ազդեցութիւնը՝ առաջնորդող հոգվածի վրա և այլն: Հրապարակախոսութիւնը լինելով զանգվածային հաղորդակցութեան ոլորտի ոճ, իր մեջ ընդգրկում է նաև ռադիոյի, կինոյի, հեռուստացոյցի ոճերին բնորոշ ոճական յուրահատկութիւններ և դրանց համապատասխան բառապաշարային հատկանիշներ: Հոեւորական ենթաոճը որոշ իմաստով առանձնահատուկ տեղ է գրավում հրապարակախոսական ոճի մեջ այն առումով, որ հանդես է գալիս նաև բանավոր-հրապարակախոսութեան ձևով: Այն ունի ունկնդիրների վրա ներգործելու, ներազդելու հատուկ նպատակադրում, բառապաշարային ընդգծված յուրահատկութիւն (նախապես ընտրված, մտածված պերճաբան խոսք, հնաբանութիւնների և բարձր ոճի բառերի կիրառում): Հոեւորական ոճը ոճաբանական այն բարդ երևույթն է, որտեղ խաչաձևվում են գործառական և անհատական ոճերը (61, էջ 73), քանի որ միատարր չէ և անպայմանորեն կրում է այլ գործառական

¹ Հրապարակախոսական ոճը հաճախ անվանում են լրագրային-հրապարակախոսական: Սակայն կան շատ ուսումնասիրություններ, որոնք ուղղակի կոչվում են լրագրային ժանրի ոճաբանութիւն (տե՛ս 40):

տճերին յուրահատուկ գծեր՝ պայմանավորված կիրառության համապատասխան ոլորտով (ասենք, հետադարձական հրապարակախոսական խոսք, գիտական հրապարակախոսական, դատական պերճախոս ելույթ և այլն):

Հրապարակախոսական ոճը առհասարակ գործածվում է հասարակական լայն խավերի վրա ներգործելու նպատակադրումով և ունի թե՛ հաղորդող և թե՛ ներգործող գործառույթ: Նշանակում է այն պիտի ունենա արդիականություն, հրատապություն, հասարակական հնչեղության որակային հատկանիշներ:

Ունկնդիրների, հասարակական լայն խավերի վրա ներգործելու նպատակով, այլև հանդիսավորության, դիպուկության և այլ ոճական նկատառումներով այս ոճի մեջ գործածվում են նաև հուղաարտահայտչական երանգավորում ունեցող, զուտ խոսակցական ոճին բնորոշ, բարբառային, գրաբարյան բառեր, բառաձևեր ու արտահայտություններ, մասամբ նաև ժարգոնային բառեր. օրինակներ՝ Ասեկոսներ շատ են մոզոնել «ստրատեգիական պաշտպանական նախաձեռնության» վարկը բարձրացնելու համար (ՍՀ, 24.10.86): Անգլիացի գրող Դևիդ Իրվինգը իր խելառ գրական արարքներով էլ համբավ էր ձեռք բերել (ԳԹ, 19.8.77): Կմնա՞նք, և այլևս ոչ մի արյունոտ ձեռք չի երկարելու մեր շլիմֆին (ՀԶ, 23.9.81): Մեռազնյա ոչ մի սերունդ այս փաստը չի մոռանա դալիք բոլոր ժամանակներում (ՀՀ, ԳԹ, 27.1.89): Կարդում եմ իմաստանաց իմաստունների հավերժական այս տողերը և հիշում, թե ինչպես երկու հայուհիներ դժնդակ 1915 թ. կոյրվելով իրենց երեսմաներին, հարազատներին, իրենց հետ քարշ են տվել առասպելական «Ճառընտիրը» (ԶԲ, ԳԹ, 9.12.83):

Հրապարակախոսական բառապաշարի մեջ մտնում են՝ ա) բառեր, որոնք հատուկ են զուտ հրապարակախոսական, լրագրային բառապաշարին և նրա տեղամիջանկյանը. ինչպես՝ առաջնորդող, քղրակցություն, հարցագրույց, խոնքիկա, իրազեկում, ռեպորտաժ, մեկնաբան, դիտորդ, խմբավորում, կողմնորոշում, գործին պետականորեն մոտեցում, պետական մտածողություն, բնագիծ, դոկլիխոսություն, օր-

լումովականություն *և այլն և բ*) հասարակական-քաղաքական (քաղաքական-դադափարական, քաղաքական-ազիտացիոն) բնույթի բառեր, տերմիններ ու կապակցություններ, ինչպես՝ ազիտացիա, ազրեսիա, առաջադիմական, դեմոկրատիա, հետադիմական, ծայրահեղական (*էքստրեմիստ*), հակամարտություն, հեղափոխություն, հեռնացիստ, հեռֆաշիստ, զադուր, դիկտատուրա, դոկտրինա, ցեղասպանություն, զավթողական պատերազմ, հումանիստ, միջազգային կյիմա, հասոյական, հիմնիլիստ, ինֆեովարություն, ազատագրական պայքար, ազգային ազատագրական շարժում, անկախություն, մարդու իրավունքների պաշտպանություն, տխրահոշակ *և այլն*, ինչպես նաև վերջերս կազմված մորատորիում, աստղային պատերազմներ, տիեզերքի ռազմականացում, տիեզերքի փորձարկումներ, Բաղափական նոր մտածողություն, ստրատեգիական պաշտպանական նախաձեռնություն (COH) *և այլ բառեր ու բառակապակցություններ* (հիմնականում փոխառյալ *և պատճենված*)։

Հրապարակախոսական ոճին պատկանող վերջին տիպի (հասարակական-քաղաքական) մի քանի տերմինային կապակցություններում ինչ-որ չափով առկա է զգացականություն, գնահատողական-վերաբերմունքային դրոշմ, որ պայմանավորված է կապակցությունների իմաստային փոխաբերականության հիմքով առաջացած լինելով. օրինակ՝ պատերազմի մրցավազք, պատերազմի օջախ, սպառազինությունների մրցավազք, ավազակային հարձակում, պատերազմի հրձիգ, սառը պատերազմ, միջազգային կյիմա *և այլն*։

Պաշտոնական-գործարարական ոճի բառեր

Այս ոճի բառերն առանձնանում են իրենց առավել ճշգրիտությունը, բառապաշարային ներպարփակվածությամբ *և* հուղարտահայտչական երանգավորում ունեցող բառերի հազվագյուտ ներթափանցմամբ։ Այս ոճը՝ աչքի է ընկնում իր ենթաոճային *և* ժանրային բաղմուղանությամբ (հրաման,

¹ Իր անվանողական արժեքով այս ոճը զրգային մյուս ոճերի համեմատությամբ խիստ խաշարդեղ է. այն անվանում են՝ պաշտոնական, զորձնական, վարչական, փաստաթղթային, զբաղնչակային *և այլն*։

հրամայագիր, օրենսգիրք, կանոնադրություն, հրահանգ, պալ-
մանագիր, հայտարարություն և այլն): Ենթաոճերն առանձ-
նանում են իրենց բնորոշ թեմատիկ և բառապաշարային յու-
րահատկություններով: Պաշտոնական ոճի մեջ մտնող են-
թաոճերն են՝ գրասենյակային-գործարարական, վարչական-
փաստաթղթային, վարչական-խրավարական, վարչական-
դիվանագիտական: Ժանրային ոճական տարբերությունները
այստեղ առավել ակնհայտ են ու բազմազան. այսպես, օրի-
նակ, տարբեր կարող են լինել միեկնույն ենթաոճի տարբեր
ժանրերի ոճերը (ասենք, վարչական-փաստաթղթային ոճի,
տարբեր կանոնադրությունների ոճերը) և նույնիսկ միեկնույն
ենթաոճի միեկնույն ժանրի տարբեր համատեքստերի ոճերը՝
պալմանափորված դրանց տարբեր գործառական ուղղվածու-
թյամբ: Օրինակ՝ քրեական օրենսգրքի ոճը տարբերվում է
քրեական դատավարության օրենսգրքի ոճից: Կարճ տասած՝
ներքին գործառույթային (ֆունկցիոնալ) տարբերությունները
այս ոճում առավել ցայտուն են:

Գրասենյակային-գործարարական ոճի բառեր

Սրանք գործառում են հիմնարկությունների գործարա-
րական փաստաթղթերում ու գրագրություններում, դրանցից
են՝ հրաման, կարգադրություն, դիմում, տեղեկանք, ստա-
ցական, արձանագրություն, հաշվետվություն, երաշխավորա-
գիր, պարտավորագիր, սույն, առդիր (կից), որոշում, հաս-
ցե, ակտ, մակագրություն, ԲՇԳ, արձեկնոտ, պատվիրատու,
պալմանագիր և այլն: Այս ոճի բառերին հատուկ չէ, բնակա-
նաբար, զգացական, հուզական, անհատական վերաբերմուն-
քի գրսեղրման և պատկերավորության հատկանիշը: Այստեղ
կարևորագույն հատկանիշ է այնպիսի բառերի գործածությու-
նը, որ ապահովի ձևակերպման ճշգրտությունը և երկիմաս-
տության բացառումը: Բնորոշ է խոսքի որոշ չափով արհես-
տականությունը, որոշակի կաղապարների (առվում է ներ-
կայացնելու, հայտնում եմ Ձեզ, ի մի բերելով, ստորև բեր-
վում է, ի նկատի առնելով, ի նկատի ունենալով) կիրա-
ռությունը, հնաբանությունների գործածությունը: Այս բառե-
րը իրենց գործառույթային-ոճական երանգից բացի, կրում

են ինչ-որ շահով հնաբույր հանդիսավորության, պաշտոնականության երանգ. օրինակ՝ վերոնիշյալ, ներոնիշյալ, ներոստորագրյալներս, ստորև բերվում է, վերոբերյալ, խնդրո առաերկա, սույն և այլն:

Վարչական-փաստաթղթային ոճի բառեր

Սրանք գործառուսում են հրամաններում, ուղերձներում, ղեկավարացիաններում, որոշումներում, նոտաներում, ղեկուցումներում, հեռագրերում, կուսակցական փաստաթղթերում և այլն: Այս ոճին ևս բնորոշ է բառերի ճշգրիտ և ուղղակի նշանակություններով գործածությունը (երկիմաստության բացառման նկատառումներով) և որոշ կաղապարային արտահայտությունների կիրառումը. օրինակ՝ միջնորդում է, պարտավորեցնում է, հանձնարարում է, երաշխավորում է, ընդունել ի գիտություն, ի ղեկավարություն, ի տնօրինություն և այլն:

Վարչա-իրավաբանական ոճի բառերը գործառուսում են միլիցիայի և դատավարական օրգաններում: Այս ոճի համար բնորոշ են օրինակ, ամբաստանյալ, առերեսում, անմեղսունակ, գործը կարենել, գործ հարուցել, մեղադրյալ, հայցվոր, իրավախորհրդատու, իրավապահպան մարմին, իրավասու, իրավախախտում, դատ, դատավոր, դատավճիռ, դատապաշտպան, պատժամիջոց, հանցակազմ, մահավճիռ, օրենսգիրք, մահվան դատապարտել, բերման ենթարկել, վրաերկ կատարել, զնդականարություն, անաշխատ եկամուտ, տուժող և այլ տերմիններն ու տերմինային կապակցությունները:

Մի շարք համագործածական բառեր այս ոճում կիրառվում են տերմինային նշանակությամբ. օրինակ՝ հանցանք, պատիժ, մեղք, հանցագործ, բողոք, խախտում, բնություն, քաղաքացի և այլն:

Վարչական-դիվանագիտական ոճի բառեր

Սրանք գործառուսում են պետական դիվանագիտական փաստաթղթերում, միջազգային ու միջպետական հարաբերությունների ոլորտում: Այս ոճին բնորոշ են միջազգային մի շարք

տերմիններ ու բառակապակցություններ (և դրանց պատճենումներ), որոնք այլ ոճերում սովորաբար չեն գործածվում. օրինակ՝ առնակատում, դաշինք, դեսպան, խորհրդական, խորհրդակցություն, պայմանագիր¹, նոտա, վերջնագիր (ռուսիմատում), ռեզիդենցիա, ռեզիոն, համաձայնագիր, հավատարմատար, խաղաղ համագոյակցություն, համագործակցություն, երկխոսություն, զույց ունենալ կլոր սեղանի շուրջ, բարձր մակարդակով խորհրդակցություն, հուշագիր, կցորդ, իրազեկում, կոնստրուկտիվ առաջարկություն, ստրատեգիական պաշտպանական նախաձեռնություն, կառավարող շրջաններ, միջուկային սպառազինություններ, դեստրուկտիվ գործողություններ, իրանգեյթ և այլն:

Վարչական-դիվանագիտական ոճի որոշ բառեր և կապակցություններ կարող են գործածվել նաև հրապարակախոսական ոճի հասարակական-քաղաքական բառապաշարի մեջ (համտ. դեստրուկտիվ գործողություններ, կոնստրուկտիվ առաջարկություն և այլն):

Անհրաժեշտ է նշել, որ թեև գիտական, պաշտոնական, հրապարակախոսական ոճերը ունեն իրենց յուրահատուկ բառապաշարը՝ ոճակազմական միջուկը, սակայն, այնուհանդերձ, անխոցելի չեն և փոխադարձ ներթափանցումները դրանցում անխուսափելի են, մասնավորապես որ հաղորդակցման մասսայական միջոցները (ռադիո, հեռուստացույց, մամուլ) մեծապես նպաստում են այդ ոճերի բառապաշարների փոխներթափանցմանը և, բնականաբար, ինչ-որ չափով նաև ոճային սահմանների ջնջմանը: Այդ տեսակետից առավել շարժուն, փոփոխական և, թերեւ, «խոցելի» է հրապարակախոսական ոճի բառապաշարը՝ լրագրային և քաղաքական լրրոտում ունեցած բարձր հաճախականության շնորհիվ, որի հետևանքով այս ոճի բառերն առավել են հակված լեզվի համագործածական բառապաշարի և, առհասարակ, լեզվի այլ ո-

¹ Այս և նախորդ դաշինք, խորհրդական, ինչպես և համագործակցություն և խորհրդակցություն բառերը գործածվում են նաև զրգային մյուս ոճերում:

ճերի (պաշտոնական) մեջ մուտք գործելուն¹։ Գործառական ոճերի բառապաշարային յուրահատկությունները ընդգծելու համար համեմատենք շեղոք, խոսակցական և գրքային համապատասխան համանիշները.

շեղոք	գրքային	խոսակցական
պարզարվել	պճնվել	զուգվել
վախենալ	երկուղել	լեղին պատռել
ծնել	երկնել	
հեռացնել	վտարել, արտաքսել	վռնդել
արդելք	խոշընդոտ	
բուժել	աճոքել	
դեղ	բալասան, սպեղանի	
պարել	կաքավել	
շեկ	հուրհուր	
երգել	գեղեղալ	
երազանք	լղձանք, անրջանք	մուրաղ
քալլել	նմմել	
ստել		մոլոնել, քսարել

Գեղարվեստական ոճի բառեր

Գեղարվեստական ոճը իր ինքնատիպությամբ և բառապաշարային բազմաշերտ ընդգրկումներով բուլբուլին առանձնահատուկ դիրք է գրավում վերոհիշյալ գրքային ոճերի մեջ, քանի որ այն արտացոլում է ոչ միայն գրական լեզվի ամբողջ բառապաշարը, գրական լեզվի ոճերը, այլև ոչ գրական լեզվի բառապաշարը, այսինքն՝ գրական լեզվի սահմաններինց դուրս գտնվող բառերն ու կապակցությունները (բարբառային, նեղ մասնագիտական, ժարգոնային, գոնհկաբանություններ և այլն). կարճ ասած՝ բառապաշարի ամենաբազմազան շերտերը։ Եվ սա միանգամայն բնական է, քանի որ

¹ Այս է պատճառը թերևս, որ որոշ հետազոտողներ հրապարակախոսական ոճը շին դիտել իբրև ինքնուրույն ոճ (տե՛ս 73, էջ 21)։ Այդպես էնք վարվել նաև մենք մեր «Բառագիտություն» աշխատության մեջ (տե՛ս 12, էջ 243)։ Սակայն հրապարակախոսական ոճը հասարակության պործունեության քաղաքական ոլորտում նկատելիորեն առանձնանում է իր յուրահատուկ բառապաշարով և վերջինիս բնորոշ ոճական երանգով ու համակարգչությամբ (տե՛ս 81, 82)։

գեղարվեստական գրականությունը արտացոլում է հասարակության կյանքի ու գործունեության բոլոր բնագավառները, ներառյալ նաև ժողովրդի անցյալի պատմությունը: Ուստի առանձնացնել զուտ գրական գեղարվեստական խոսքի բառապաշարը (ինչպես վերոհիշյալ ոճերում) ոչ միայն դժվար է, այլև անհնարին: Սակայն գեղարվեստական ոճի կառուցվածքի ամբողջ բարդությունը և բաղմաշերտությունը հանդերձ, այնուամենայնիվ գոյություն ունի այնպիսի բառապաշար (անշուշտ, ոչ որոշակիորեն ընդգծված սահմաններով), որը առավելապես գործածվում է գեղարվեստական ոճում, գեղարվեստական հաղորդակցման ոլորտում և վերոհիշյալ գրքային գործառական ոճերում չի գործածվում: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ կարելի է խոսել առանձին ստեղծագործության ոճական յուրահատկության մասին:

Գեղարվեստական ոճի ենթաոճերից են գեղարվեստական շափածույի, արձակի և դրամատուրգիայի ոճերը: Գեղարվեստական ոճի մեջ իր ոճական հրանգով առավել որոշակիորեն առանձնանում է բանաստեղծական բառերի (պոետիզմների) շերտը: Բանաստեղծական են այն բառերը, որոնք իրենց իմաստային յուրահատկությամբ խոսքին կարող են ներարկել բանաստեղծական հնչելություն, արտահայտչականություն, դառնալ հեղինակի բանաստեղծական ներշնչանքի արտահայտման միջոց: Բանաստեղծական բառերի թիվը մեծ է: Սրանք գեղարվեստական վառ պատկերավորություն արտահայտող նեղ գրքային բարձր ոճի բառեր են, որոնք կրում են վերամբարձության, բանաստեղծականության, հուղաարտահայտչականության ընդգծված դրոշմ. օրինակ՝ լուսակերտ, լուսաշյա, լուսածին, հուրհուրան, հմայուն, հեզանագ, հեզանրկուն, զուլալ, ծիածանաքե, ծիրանավառ, ծիրանածուխ, ծիծաղախիտ, ծիծղուն, ծաղկուն, նրբագեղ, նրբակերտ, նկարեն, շուշանաբույր, շֆեղաշուֆ, շուշանաբույր, պուրպուր, վառման, ձյունափրփուր, ձյունաներմակ, փաթիլահյուս, ոսկեփրփուր, ոսկեհուր, ոսկեման, ցուցլուն, բոցկլաուն, վսեմաշուֆ, նվագուն և այլն:

Բանաստեղծական բառերն իրենց համագործածական համանիշների հանդեպ ունեն այն առավելությունը, որ թե առանձին, իբրև բառարանային միավորներ, ոճական երանգա-

վորում արտահայտող բառեր են և թե խոսքի մեջ էլ կապակցելիություն միևնույն պայմաններում աչքի են ընկնում՝ ոճական արդյունավետությամբ: Օրինակ՝ կապույտ համագործածական բառի բիլ, լաջվարդ, ծավի, լուրք համանիշները տարբեր գեղարվեստական համատեքստերում (Իսկ շուրջը խնձորի բույր էր... լաջվարդ երկնքի կապույտն էր զրընգում (22, 14.4.82): Լուսայգը տեսա ծիծաղաչ ու լուրք (ԳԹ, 21.12.79): Անդունդների վրա կախված ժայռեր ծավի, ԼԴ, Բ, 32):

Գեղարվեստական խոսքում կիրառվում են ոչ միայն համալեզվական բանաստեղծական բառեր, այլև առանձին հեղինակների կողմից ստեղծված մեծ թվով հեղինակային բանաստեղծական բառեր, որոնք օժտված են անհատական ինքնատիպ գրոշմով ու դեռևս մնում են իբրև անհատական իրողություններ՝ օրինակ՝ Ջնհալի ջուրն առու-առու Լուսերգում է ձորի մեջ (ԼԴԲ, 234): Հովանին է ոսկեբանված, Գոհար ակով ու մարգարտով ծիածանված (ՎԴ, ՄՄ, 8) և այլն:

Գեղարվեստական խոսքում գործածվում են նաև ժողովրդամտածողության թարմ ու կենդանի շնչով ստեղծված ժողովրդաբանաստեղծական բաղմաթիվ բառեր, որոնք կրում են ժողովրդաստեղծագործական գրոշմ. օրինակ՝ հուրնիկ-հրե-դեն, սրտիկ, արմաղ-շարմաղ, ավլան-ավլան, հուր-հավիտյան, գուլալ, զառ-վառ, բարալիկ, խանում-խարում, զուգվել-շփվել, կրակ ու բոց և այլն:

Որոշ լեզվաբաններ առարկում են գեղարվեստական ոճը գրական լեզվի մյուս ոճերի շարքում դնելը և դրանց հավասարազոր դիտելը հետևյալ երկու պատճառներով՝ ա) գեղարվեստական ոճի միատարր չլինելու և նրանում այլ ոճերի տարրերի առկայության և բ) գեղարվեստական ոճի գրական լեզվի նյութական ատաղձի, նրա օրինաչափությունների սահմաններից դուրս գալու հանգամանքով (3, ԳԹ, 26.12.87):

Սակայն այս երկու հանգամանքն էլ ընդգծում են գեղարվեստական ոճի ինքնատիպությունն ու յուրօրինակությունը, նրա՝ գրքային մյուս ոճերից (գիտական, պաշտոնական, հրապարակախոսական) ունեցած տարբերությունը: Գեղարվեստական երկերում այլ ոճերից բերված նմուշները գործածվում են գեղարվեստական նկատառումներով՝ գեղար-

վիստական կերպարների համար ստեղծելով իրական ֆոն՝ նպաստելով նրանց տիպականացմանը: Գեղարվեստական ոճի մեջ այլ ոճերի տարրերի գործածությունը նրան ամենևին էլ չի զրկում ինքնուրույնությունից, այլ, ընդհակառակը, հաստատում է նրա ինքնատիպությունը և տարողունակությունը: Այն, ինչ խոսքից դուրս, գրական լեզվի պահանջների տեսանկյունից ելնելով, կարող է դիտվել շեղում կամ անհանձնարարելի ու անխրախուսելի, գեղարվեստական ոճում կարող է լինել արդարացված և նպատակային: Այսպես, եթե բարբառային բառերը գրական լեզվի սահմաններում կամ նրա դրժային ու գրական-խոսակցական ոճերում շնչ գործածվում, ապա գեղարվեստական ոճում հաճախ ոչ միայն արդարացվում են (խոսքը բարբառային միավորի տեղին օգտագործման մասին է), այլև դառնում անհրաժեշտ ու փրկատրված և իրենց անսպասելիությամբ ոճական երանգ են հաղորդում խոսքին: Օրինակներ՝ Ինձ թվում է, թե դեռ պիտի քեզ փախցնեմ Ու հետո էլ դաշաղ դառած՝ քեզ թոցնեմ Անտակ ձորից, դարնանային գիծ գետակից, Եվ ինչ ուզես՝ գտնեմ անգամ քարի տակից (ՊՍ, ԵԺ, 1, 363): Մերթ փեշն է քաշում մաշված մի հուշի, Գնում շալակն է ելնում մշուշի (ՀՍ, ՔԵ, 143): Տեսե՛ք, տեսե՛ք բանաստեղծ եմ, Նրգելով եմ Դախ հասակս թարմացնում (ՀՍ, ՄԱ, 175): Կսկում համբուրեմ Արենները վառ, Աստղերն հրեղեն Համբուրեմ ուժգին, Որ շրթունքս ալյուկն (Իս., ԳԹ, 25.10.85): Եթե վերոհիշյալ ընդգծված բարբառային բառերն իրենց համագործածական կամ գրքային համանիշներով փոխարինենք, նշված համատեքստերում հեղինակների խոսքը կդառնա միապաղաղ ու շոր և ոչ այնքան դիպուկ ու արտահայտիչ:

Սակայն հաճախ բարբառային բառերը գործածվում են նաև ոչ միայն խոսքը տպավորիչ, առավել արտահայտիչ կամ գունեղ դարձնելու միտումով, այլև դրանց գրական համապատասխան համանիշների չլինելու կամ լինելու դեպքում էլ իմաստային անհրաժեշտ արդյունավետություն չըստեղծելու պատճառով. օրինակ՝ Սրանք աշխարհի վերջին վայրի ազունիկներն են, մյուսները կամ պայմանագիր են կնքել դուշբազների հետ, դառել են պրոֆեսիոնալ, կամ զոհվել են (ԳԹ, 3.10.86): Մատդ դիր մի տան վրա ու ասա՛՛ էս

տան վրա Տիգրանը ամագ չունի (ՀՄ, ԳԹ, 1.1.87): Ի՞նչ եւ ինքդ ձեռն-կարում, ինքդ ածում, ինքդ պարում, Մեկ է շաբաշ տփող չկա (ՀՄ, ՄԱ, 176): Կիւղճանար քամին, հողմը կիւղճանար, Ձեռ կրորվեւ ծառին, Կանցներ ու կցնար (ՍԱ, 2Գ, 104) և այլն:

Բարբառների գանձից նպատակային և ճիշտ օգտվելը միայն կարող է հարստացնել և գունեղություն ու ինքնատիպություն հաղորդել գեղարվեստական խոսքին, իսկ գեղարվեստական գրականության լեզվի և ոճի հարստությունը լավագույնս նպաստում է նաև հենց գրական լեզվի զարգացմանը և հարստացմանը: Բարբառային բառերի գանձից խելամիտ և նպատակային օգտվելու խնդրում մեծ դեր են կատարում գրողի անհատական հակումները, բանաստեղծական խառնվածքը, ոճական անհատականությունը: Այսպես, խոսքի ոճավորման համար մեկը կարող է ընտրել բարբառային միավորը, մյուսը՝ դրա ժողովրդամտածողությանը պրոշմ ռեալիզմ բառային միավորը, մեկ ուրիշը՝ ժողովրդախոսակցական տարբերակի գրական ձևը, մյուսները՝ գրքային-գրական տարբերակը և այլն, մանավանդ, որ որոշ բառերի ժողովրդախոսակցական կամ բարբառային համանիշը ոչ միայն շատ ավելի խոսուն է և դիպուկ, այլև պատկերավոր ու տարողունակ, ինչպես, օրինակ, Ա՛խ, այնպե՛ս եմ քեզ կարոտել, Քո ծխելուն, քո հազալուն, Հանաքներին, գանգատներին, Հիշոցներին քո մազալու (ՀՀ, ԻՂ, 9): Տեղից ելնողը խլեց, Խաբեց, Բամբից քո գլխին (ՍԱ, 2Գ, 23): ... Հասարակ ուռնին ու ձիգ կեռասին Պատրաստ են իսկույն իրենց լաշակը գլխներից քանդել՝ Մաքարով հարսի, Լաշառ կնկա պես (ՊՄ, ԵԺ, 4, 51): Չոքել է ամպը ժայռի վրա, աչքերը վրաս խոլորել է (ՀՄ, ՔԵ, 82) համատեքստում ընդգծված բառերի գրական համանիշները ակնհայտորեն ոճական նման ինքնատիպություն չէին կարող ստեղծել:

Երբեմն բարբառային բառերի գործածությունը բխում է ամբողջ համատեքստի ոճական ուղղվածությունից. օրինակ՝ Քեփրյուզ փաշա, չէժանացնես կոխվա. լավ մուշաաբի եմ, չէժանացնես, ... Այսօր փող շատ եմ աշխատել, լազարով կոխվ եմ անելու,—ասում է Բաղա Կուղանովը (ԳԹ, 1.10.82):

Գեղարվեստական ոճում բարբառային բառերի գործա-

ծությունը հաճախ ոչ միայն ոճական ինքնատիպություն ստեղծելու, այլև հերոսի տիպականացման, նրա հոգեբանության ու մտածողության յուրահատկությունն ընդգծելու, ժողովրդական լեզվամտածողության թարմ շեշտ, հաճախ էլ պատմական ժամանակաշրջանի կոլորիտ հաղորդելու նպատակադրում ունի: Օրինակ՝ Տասն օր առաջ լուր էր ուղարկել Թշխունը, նամակը նրա բերանից գրել էր փոքր թոռը. «Ցուլակ ջան, գլխովդ պտիտ գամ, շարդ տանեմ, սուլթան ու խան ջանիդ մատաղ, նամակս ստանաս, թե չէ, էդտեղ երեսդ սապնես, էտեղ քաշես: Արի, որ ճամփա եմ ընկել, գնում եմ ենոր տղորդ կուշար... ծիծաղես ոչ, հաստատ եմ ասում...» (ԽԳ, ն, ԳԹ, 28.11.86): Շիյթան բազարի շայխա-նանեում էր նվագում Բադդոն իր դուդուկը՝ շորամարմին, հալումաշ եղած Բիսաշինեի համար, որոնք թեյ էին սառեցնում՝ նրա հանգ ու շափով փչելով ասեսների վրա (ԳԹ, 3.1.85):

Բարբառային բառերը գեղարվեստական որոշ համատեքստերում հաճախ հատուկ նպատակադրում ունեն. դրանք բերվում են ոչ միայն ընդունված համագործածական համապատասխան համանիշներից առավել ցայտուն, վառ ու կենդանի լինելու, այլև բնորոշվող երևույթին, հատկանիշին ընդգծված հեգնական, բացասական կամ արհամարհական կրանդ հաղորդելու համար. օրինակ՝

Շատերի համար գարձել էր փեշակ
Մեզ երկինք հանել (ՊՍ, ԱԶ, 203):

Այս տիպը: Քո տանը լակում՝
Ուրիշի դռանն է հաշում,
Ուտում է կուտն այս բակում՝
Զուն ածում մեկ ուրիշ բուշում... (ՊՍ, ԵԺ, 1, 263):

Առաջինները նրանք են, ովքեր
Կարողանում են ամեն ինչ ճեղքել...
Բոլոր դռները բացում են քացով (ՀՍ, Գ., № 5, 1983):

Խոտերդ ոչնչանում են մարդկային նախիրների ոտերի տակ
... Եվ քո մանկամիտ հրդը վտանգավոր է ալկիլի,
Քան ուտքերը, զազերը, նախիրները ամենագաման (ԴՀ, ԳԹ, 13.1.84):

և այլն:

Ոճական վերոհիշյալ տարբեր բնույթի յուրահատկությունները գեղարվեստական գրականության լեզվաոճական բազմազանության ու ճոխության դրսևորումներ են և բխում են լեզվի պատմական ու ժամանակակից շերտերի օգտագործումից: Վերջինս խրախուսելի է և նպատակային ու արդարացված այն դեպքում, երբ պայմանավորված է «ժամանակակից գրական հայերենով հյուսված ստեղծագործության ոճական համակարգը լրացուցիչ միջոցներով անհրաժեշտաբար համալրելու ներքին պահանջով» (Յ, ԳԹ, 26.12.87): Գեղարվեստական խոսքում ոճական նպատակագրումներով (հանդիսավորություն, ժամանակաշրջանի կոլորիտ, ինքնատիպություն և այլն) գործածվում են նաև սահմանափակ կիրառություն ունեցող այլ բառեր, ինչպես, օրինակ, հնաբանություններ (որոնց քիվում և գրաբարյան ձևեր). օրինակ՝ Դու իմ կոռուսյալ, դու իմ ավետյաց, իմ կանաչ երկիր, իմ կարմիր հնչյուն (ՎԴ, ԵԺ, 1, 295): Որ եկվոր լինի ծաղկող երանելի, Ուշացողը՝ զրուցասեր, Տեսանողը այր իմացյալ (ԳԹ, 7.10.84): Ճերմակած մաւմաւրիոն դեմքին սևասև, անհատակ աչքերի մեջ ահռելի կսկիծ կար (ՀՀ, 1.10.86): Նա մի ջինջ սղջիկ էր մի ծաղիկ զաւնային (ՍԿ, Բ, 1, 28): Եվ պատանյակն հուրհեւ, վիպից ասաց (ՎԴ, ԾԾ, 31): Բուրջան հին հայերենյան բառաձևը գեղարվեստական ոճում առավել կենսունակ է իր համագործածական բուրավետ համանիշի համեմատությամբ: Իբրև այս բառի ոճական կիրառության նմուշ կարելի է բերել նաև Զարհնցի՝ Բակունցին տրված շրքեղ և դիպուկ գնահատականը՝ Եվ բառերի համար քո մարմարյա, Հնամենի բուրջան, որպես մեր հին քարաքանդակ անդուռ մատուռների անջնջելի գրերը հնադարյան:

Հին հայերեն մի շարք բառերի և բառաձևերի ոճական էփրառությունները հարադատ են ժամանակակից հայերենի գեղարվեստական խոսքին: Եվ առհասարակ, մեր լեզվի հրենագույն խորքերից են գալիս ոճական-արտահայտչական հանդիսավոր ու շքեղաշուք պաշարները, բանաստեղծական ներշնչանքի ճառագայթները:

Գեղարվեստական խոսքում ոճական մեծ արդյունավետություն են ձևոք բերում հնդկնակային բառերը, որոնց ինքնատիպությունը հաճախ ստեղծվում է հայերենի բառակազ-

մական, բառաստեղծական օրինաշափություններից կատա-
 րած շեղումներով: Հայտնի է, որ գրական լեզվի բառակազ-
 մական օրինաշափությունների խախտումները հաճախ դառ-
 նում են յուրահատուկ հոգեբանական գործոն և առավել են
 արում ընթերցողի ուշադրությունը՝ ինտենսիվացնելով հեղի-
 նակային նորակազմության ոճական ներգործությունը. այս-
 պես՝ «ոտ ածանցը, իբրև կանոն, դրվում է անշունչ առարկա-
 ներ նշող բառակազմական հիմքերի վրա՝ հաղորդելով «ա-
 ծանցվող հիմքի նշած առարկայից շատ ունենալու» նշանա-
 կություն (հմմտ. հողոտ, փոշոտ), սակայն երբ հեղինակները
 այն դնում են մարդկանց անվանումների վրա՝ խախտելով՝ ուտ
 ածանցի համադրելիության օրինաշափությունները, ստացվում
 է խիստ ինքնատիպ ոճական կառույց. օրինակ՝ ապուպապուտ
 (Ուլսիի վերջին անգամ հորհուրդը նրա Ու մեռնի ապուպա-
 պուտ Այդ քարի վրա (ՀՄ, ԳԵ, 99), Այդպես էլ -վ բայակերտա-
 կան-բառակազմական ածանցը (-ել ածանցի հետ) իբրև օրի-
 նաշափություն չի դրվում մարդկանց կամ տարվա հղանակ
 նշանակող բառերի վրա, սակայն ահա հեղինակային մտահը-
 ղացմամբ և անհատականության մբայդպիսի բայեր կարող են
 կերտվել գեղարվեստական խոսքում. օրինակ՝ Աղեքսանդր պա-
 պի թոռները դարձել են մեծ տոհմածառի մի-մի ճյուղեր ու պա-
 պուվել են (ՀՐՄ, ԳԹ, 25.4.86): Պապի թոռներից էլ կան
 այստեղ, որոնք սուսուփուտ անապետվում են (ն. տ.): Թոռս
 էլ զարուհված տղա է, աշնանն ամուսնացնենք (ն. տ.):
 Կամ՝ Հ. Շիրազի քնարական ստեղծագործություններում հան-
 դիպում են արևադուստր և աստվածաբույր ինքնատիպ կազ-
 մությունները, որոնք եթե բառակազմական ու բառագործա-
 ծական օրինաշափության խախտում էլ չեն, ապա ունեն ան-
 սովորության և հեղինակային անհատականության դրոշմ և
 դարձյալ հեղինակային նորաբանություններ են. օրինակ՝
 Աստվածաբույր մայր իմ, դու հեղ, Չունես չարի ոչ մի թիլ
 (ՀՇ, ՀՄ, 15): Թե իջնեն մի այլ մոլորակից, Լուսնյակից կամ
 Թե Երևակից, Եվ ինձ հարցնեն, Թե այս անմահ արևադուստր
 երկրի վրա, Ո՞վ է ամենից անգինն՝ անմեղ... Ես քո պատ-
 կերը ցույց կտամ լուռ (ն. տ.): Ու, երբ յոթ օրն անցավ—
 Տեսան Այծեմնիկին արեգնացած (վԴ, ԳԹ, 13.12.85): Ընդ

որում հարկ է նշել, որ որքան նորակալմ բաղադրություն անդամների անհամադրելիությունը ցայտուն է և արտառոց, այնքան հարաբերաբար ընդգծված և շեշտված է կալմության ոճական ինքնատիպությունը, գեղարվեստական պատկերի արժեքը և բանաստեղծական մտածողության յուրահատկությունը: Այսպես՝ հայտնի է, որ ամենա— ածականական կենսունակ նախածանցը չի բաղադրվում գոյականների հետ, և առ այսօր ամենա— նախածանցով ու գոյականով հայտնի են հատուկին ադիավածական բառեր, օրինակ, ամենապոեմ (ն2), ամենազազան (ն2, Մ, 527.) և այլն: Սակայն Պ. Սևակի բանաստեղծական հանճարեղ մտածողությամբ նրա «Անլուկի զանգակատուն» պոեմում ստեղծվեցին Կոմիտասին անկրկնելիորեն բնորոշող ամենահայր, առնենա— հեղինակային նորաբանությունները (Ամենամեծ դու նահատակ, ամենահայր, ամենահայ): Այս բանաստեղծական ինքնատիպ գործընթացը գեոկոս շարունակվում է. օրինակ՝ Թե մի օր էլ պետք գա մի տեղ, Սփոփելու մեկին լացով, Սփոփեցեք ամենաղեղ մոր ծով սրտից բամված լացով (ՀԼԳԴ, № 5, 1986): Այստեղ ևս ամենաղեղ—ը խիստ ինքնատիպ և միաժամանակ անհատական հնչողություն ունի: Այս իրողությունը ամենալավագույն վկայությունն է այն կարևոր հանդամանքի, որ մեծ անհատականությամբ օժտված գրողի ազդեցությունը զրական լեզվի վրա խիստ խորը և բազմակողմանիորեն է անդրադառնում: Այնպես, որ ճշմարիտ գրողական արվեստի ներգործող ուժն ու հմայքը որոշ իմաստով պայմանավորված է նաև նրա արվեստի ոչ ստանդարտայնությամբ և բառակալմական ու բառօգտագործման օրինաչափություններից շեղվելու, որոշակի շրջանակների մեջ չբնարկակվելու, լեզվին ստեղծագործաբար մոտենալու յուրահատկությամբ: Այս բոլորով հանդերձ, լեզվի ճշգրտությունը և պարզությունը եղել և մնում է յուրաքանչյուր գրողի կարևորագույն խնդիրը, ուստի նրա կատարած աշխատանքը իր ստեղծագործության լեզվի վրա ամենեին էլ մասնավոր խնդիր չէ, այլ, ընդհատապես, համազգային է և խիստ արդիական:

Այսպիսով, ի տարբերություն գրքային մշուս ոճերի (գիտական, հրապարակախոսական, պաշտոնական), որոնք

Հիմնականում գտնվում են գրական լեզվի սահմաններում և համադասարանում են գրական լեզվի նորմաներին, գեղարվեստական ոճի հիմնական առանձնահատկություններից մեկը բխում է հենց գրական նորմայից կատարված շեղումներից, որոնք դրսևորվում են գրողների անհատական սարբեր յուրահատկություններով: Այսպիսով, անհատականությունը գեղարվեստական ոճի (լեզվի, խոսքի) այն առանձնահատկությունն է, երբ գրողը ոչ միայն գրական լեզվի ունեցած և ընձևուած հնարավորություններն է յուրովի գործածում, այլև ստեղծում է բազմաթիվ հեղինակային ինքնատիպ նորակալմություններ, որոնք ունեն ոչ միայն գեղարվեստական արժեք, այլև կարող են ներառել նաև գրական լեզվի դարգացման ընդհանուր գործընթացի վրա, դառնալ գրական լեզվի բառապաշարի հարստացման աղբյուր:

Ամփոփենք: Գործառական ոճերի դասակարգումը դրանք և՛ համակարգեր դիտելը, և՛ նրանց մեջ մտնող բառերի, բառակապակցությունների ու քերականական ձևերի սահմանադատումն է և թե՛ յուրաքանչյուրին բնորոշ ոճակազմական գծերի ու հատկանիշների յուրահատկությունների սահմանադատումը:

Բառապաշարի ոճաբանական դասակարգումը բառային ոճաբանության կարևորագույն խնդիրներից է: Լեզվաբանության մեջ բառապաշարի ոճաբանական դասակարգումը կատարվել է հիմնականում ըստ գործառական և հուլաարտահայտչական երանգավորման սկզբունքի:

Առաջին դեպքում, ինչպես տեսանք, նկատի է առնվում լեզվի հասարակական գործառությունն որոշակի ոլորտները և բառապաշարի գործառական ուղղվածությունը, երկրորդ դեպքում՝ բառերի հուլական-արտահայտչական իմաստային երանգը, այսինքն՝ լեզվական միավորների (բառերի) արտահայտչական կողմը: Սակայն բառապաշարի հուլաարտահայտչական երանգավորում ունեցող բառերի խումբն ինքնին առանձին ոճ չի կարող դիտվել. լավագույն դեպքում նման ոճականորեն նշույթավոր բառերը կարող են դիտվել իրարապական և անհատական (բարձր, միջին, ցածր) ոճերի ոճական լեզվական միջոցների շարքում, ինչպես և գործառական ունեղի համադասարանն ոլորտային տարբերակների (խո-

սակցական, հրապարակախոսական, գեղարվեստական և այլն) խմբերում՝ ըստ խոսքի վրա ներգործելու բնույթի, քանի որ հուշարտահայտչական երանգավորում ունեցող բառապաշարը շունի լեզվական և քերականական այն բավարար միջոցները և ոճակազմական ու քերականական այն բնորոշ գծերը, ինչպիսիք ունեն լեզվի գործառական ոճերը։

Բոլոր գեպքերում առ այսօր բառապաշարի լեզվական մակարդակի սահմաններում կատարված ոճաբանական դասակարգումներից ամենաընդգրկունը և ընդունելին մնում է բառապաշարի գործառական-ոճական դասակարգումը, թեև հայ լեզվաբանության մեջ կա այն կարծիքը, որ այս դասակարգման ամենախոցելի կողմը համագործածական բառաշարի «չեզոք» անվանելը, նրա՝ գործառական որևէ կոնկրետ ոճի մեջ չմտնելը և բոլոր ոճերի համար սոսկ որպես ֆոն հանդես գալն է (16, էջ 43)։ Սակայն այստեղ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ այն էական հանգամանքը, որ նախ՝ «չեզոք» բառապաշար անվանումը հայտնի է իբրև պայմանական անվանում և արված է ի հակադրություն ոճականորեն նշույթավոր կամ ոճական երանգավորում ունեցող բառերի, և հետո՝ ասվում է նաև, որ համագործածական կամ «չեզոք» բառապաշարը հանդիսանում է միջոճական (այն հաճախ այդպես էլ կոչում են) գործառության բառապաշար, քանի որ այն իրականում գործածվում է բոլոր ոճերում և վերջիններիս համար ծառայում է իբրև հիմք, ատաղձ, առանց որի ոչ մի գործառական ոճ չի կարող գոյություն և գործառություն ունենալ իբրև այդպիսին՝ իր ոճակազմական և բառապաշարային բոլոր յուրահատկություններով հանդերձ։ Պետք է նկատի ունենալ այն կարևոր հանգամանքը, որ ոճերի գործառական դասակարգումը կատարվում է լեզվական մակարդակի սահմաններում և եթե ոճականորեն «չեզոք» բառապաշար է գիտվում, ապա այդ արվում է մի կողմից սոսկ ոճականորեն նշույթավոր բառերին հակադրելու, իսկ մյուս կողմից՝ ոճական երանգավորում ունեցող խոսակցական և գրքային ոճի բառերի համար իբրև ելակետային ելք հանդես գալու նպատակադրումով։ Ուստի, եթե այն միջոճական է կամ գործառական բոլոր ոճերի գոյություն և գործառության հիմքն է, ապա պետք է ընդունել, որ դուրս չի

մնում գործառական ոճերի սահմաններից: Համագործակա-
կան բառերը ոճական մեծ արժեք ստանում են, սակայն,
միայն խոսքային կիրառության ոլորտում և որոշակի համա-
տեքստերում, այսպես, օրինակ՝ ԲԱՐԲԱՐՈՍԱԲԱՐ ԲԱՌ Կ-
ՈՒՆԱՅԻՆ ՎԵՐԳՐԱԾ (խոսքից դուրս) նշանակում է բարբարոսի
նման (պես), սակայն խոսքային մակարդակում կարող է
ձևոք բերել ոճական արժեք, դառնալ վառ պատկերավորու-
թյուն դրսևորող միջոց: Օրինակ՝ Ասում են այնտեղ ծաղիկ-
ները դեռ վայրի են այնպես, Առավոտները՝ ԲԱՐԲԱՐՈՍԱԲԱՐ
դեղեցիկ ու մերկ (ՎԴ, ԳԹ, 15.9.82):

Լեզվաբանության մեջ բառապաշարի ոճական շերտերի
(հուղաարտահայտչական և գործառական-ոճական) դասա-
կարգումը կատարվել է լեզվական մակարդակի սահմաննե-
րում, որտեղ բառերը նկատի են առնվում իբրև լեզվի համա-
կարգի ինքնուրույն միավորներ, առանձնակի կերպով (ան-
կախ գործառությունից), իբրև բառարանային անկախ միա-
վորներ: Այսպիսի մոտեցման դեպքում, ինքնին հասկանալի
է, որ բառերը վերցվում են կիրառությունից դուրս, դասա-
կարգվում են զուտ իմաստային կողմով (իբրեց ուղղակի
իմաստներով) և, բնականաբար, դրանց ձևը (հնչական կող-
մը) և ձևով պայմանավորված իմաստային յուրահատկու-
թյունները չեն կարևորվում, սակայն բառերի՝ խոսքային
մակարդակի ոճաբանական դասակարգման դեպքում¹, իրոք
որ կարևորվում են բառերի և՛ ձևը (հարանուններ, համա-
հունչներ), և՛ ձևաիմաստային հարաբերակցությունը (հա-
մանուններ, բաղմիմաստ բառեր, հոմանիշներ, հականիշներ)
և՛ ամենակարևորը՝ դրանց միևնույն համատեքստում ունե-
ցած համատեղ գործածությունը, հակառակ դեպքում ձևաի-
մաստային որոշ խմբերի (համանուն, հարանուն և այլն)
ոճաբանական յուրահատկությունները և հարաբերակցու-

¹ Ս. Ա. Մելքոնյանը առաջարկում է բառապաշարի նոր դասակար-
գում, որը փաստորեն բնորոշ է լեզվի խոսքային մակարդակի համար,
քանի որ բառի ոճաբանական բովանդակությունը պայմանավորող հիմնա-
կան հանգամանքներ են համարվում բառի ձևը, իմաստը և կիրառության
«լորտը» (տե՛ս 16, էջ 49):

թշուենները չեն կարող դրսևորվել¹: Այսպես՝ լույս բառը առանձին վերցրած իր ձևախմբատալին կողմով ոճական և րանգավորում կամ ոճաբանական արժեք չունի, այն ոճականորեն չեզոք է, թեև կապակցության մեջ (լույսի հեղեղ, լույսի տոն, լույսի կտոր, լույսի ծով և այլն), բառալին համապատասխան շրջապատում, դարձվածքներում և փոխաբերական գործածությանը կարող է ուժեղ պատկերավորություն ստեղծել. օրինակ՝ հոգիյ լույս զառնա, լույս իջնի հոգույ և այլն: Այն կարող է ոճական արժեք ձևոք բերել նաև միևնույն համատեքստում ուղղակի և փոխաբերական իմաստների համատեղ կիրառությանը կամ առանձին և կապակցաբար, օրինակ՝ Լույսը մինչև լույս չեն մարել այս ձևերը (ՊՍ, ԵԺ, 1, 169):

Այդպես էլ ծեր և ծծկեր հոկանիշ բառադույզը նույնպես առանձին վերցրած ոճաբանական առումով ոչինչ չի առում (սրանք պարզապես լեզվական հականիշներ են), սակայն՝ Ախ, ես այս ծեր աշխարհին, Եվ այս ծծկեր աշխարհին, Այս իմ ու ձեր աշխարհին, Ի՞նչ ասեմ, որ հասկանա (ՀՍ, Քն, 51) համատեքստում ստացած հականիշալին կիրառությանը դարձել է համատեքստի ոճական բեռնվածության կրողը: Նշանակում է բառի բաղմիմաստալին, հականիշալին, համանիշալին և այլ հարաբերությունների ոճական արժեքը երևում է գալիս միայն խոսքի մեջ ունեցած կոնկրետ դրսևորումներում, և այն էլ համատեղ գործածությանը: Իսկ ահա՝ Նաևաչ մամուտից արցունք է ծորում (ՊՍ, ԵԺ, 1, 494) համատեքստում ամենատվորական համագործածական բառերով (կանաչ, մամուռ, արցունք, ծորալ և այլն) բանաստեղծական սքանչելի պատկեր է ստեղծվել, մինչդեռ սրանք առանձին վերցրած, առանց բառալին շրջապատի ոճական արժեք չունեն: Նշանակում է այս համատեքստի արտահայտչականությունը բխում է բառերի կապակցելիության հականիշների ճիշտ հաշվառման հանգամանքից, որ դարձյալ դրսևորվում է խոսքի մեջ:

Եթե ավանդական լեզվաբանության մոտեցմամբ ոճերի

¹ Բացի համանիշ բառերից, որոնք առանց համատեղ գործածության էլ բառընտրության կամ բառագործածության հանգամանքով կարող են համատեքստում ստեղծել ոճական համապատասխան լրացուցիչ երանգ:

զստակարգման խնդրում էական դեր էր հատկացվում զուտ
 լեզվաբանական գործոններին, ապա Պրագայի լեզվաբանա-
 կան խմբակի (1929 թ.) թեզիսներում և ապա նաև սովե-
 տական լեզվաբանների՝ լեզվի գործառության ուղղությամբ
 կատարված ուսումնասիրություններում կարևորվեց արտա-
 լեզվական այնպիսի գործոնների դերը, ինչպիսին են լեզվի
 գործառության ոլորտը, հաղորդակցման նպատակը, կոնկ-
 րետ իրադրությունը և այլն։ Այն, որ արտալեզվական գոր-
 ծոնների դերը ակնհայտ է գործառական ու հասկացության
 համար, ընդունում է լեզվաբանների մեծագույն մասը։ Ար-
 տալեզվական գործոններն են ընկած նաև Վ. Վինոգրադովի
 կողմից կատարած լեզվի՝ հինգ գործառական ոճերի դասա-
 կարգման հիմքում։ Վինոգրադովը գործառական ոճերը դա-
 սակարգում է ըստ լեզվի հասարակական հիմնական երեք
 գործառույթների (ֆունկցիաների)՝ հաղորդակցական (խո-
 սակցական), հաղորդող (գիտական, գործնական), ֆերգրծող
 (գեղարվեստական, հրապարակախոսական, տե՛ս 44, էջ 5—6)։
 Թեև միշտ չէ, որ հեղինակը այս դասակարգումը հետևողա-
 կանորեն և մինչև վերջ է տանում, քանի որ այնուհետև նը-
 շում է նաև, որ լեզվի ոճերի ներքին դասակարգումը կարող
 է և չհենվել լեզվի ֆունկցիաների տարբերակման վրա (տե՛ս
 44, էջ 5—6)։ Այս հակասությունը գալիս է այն բանից, որ
 հեղինակի մոտ, և առհասարակ լեզվաբանություն մեջ, դեռևս
 այդ տարիներին (60—70-ական թվականներին) լեզվի և խոս-
 քի ոճ պրոբլեմները բավարար չափով չէին մշակված և հիմ-
 նավորված (տե՛ս 61, էջ 59—62)¹։

Գործառական ոճերի դասակարգումը ըստ լեզվի հասա-
 րակական գործառույթի (ֆունկցիայի) բավարար չէ թեկուզև
 այն պատճառով, որ «ինքը պրոբլեմը (լեզվի ֆունկցիա)
 դեռևս լիակատար կերպով որոշված չէ և վճռվում է ոչ միա-
 նշանակ, մանավանդ, երբ այն դիտվում է լեզու-խոսք եր-
 կատման տեսանկյունով» (61, էջ 6)։ Զուտ գործառութային
 (ֆունկցիոնալ) կողմը իբրև արտալեզվական գործոն ևս

¹ Պրոբլեմը այսօր էլ կարելի է ասել դեռևս մնում է բարդ և ոչ հստա-
 կորեն սահմանադատված, քանի որ լեզվի և խոսքի ոճ հասկացությունների
 միասնության և երկատման խնդիրը ինքնին մնում է բարդ և ոչ միաս-
 նական սկզբունքով վճռվող։

պատկանում է ոճակազմական հատկանիշների թվին, սակայն միակ և բավարար տարբերակիչ հատկանիշը չէ, մասնավորապես չի ընդգրկում լեզվի դրսևորման բոլոր կողմերը, իսկ զուտ լեզվաբանական հիմքով ոճերը իբրև համակարգային իրողություններ չեն կարող գոյություն ունենալ: Ոճը ձևավորվում է արտալեզվական և լեզվական գործոնների փոխազդեցության և միասնության հիմքով: Նշանակում է արտալեզվական և լեզվական գործոնները այլ կերպ չեն կարող հանդես գալ, քան միասնաբար, քանի որ հաղորդակցական յուրաքանչյուր ոլորտին բնորոշ ոճակազմական՝ յուրահատկությունները՝ երևան են դալիս ոչ այլ կերպ, քան համապատասխան լեզվական միավորների շնորհիվ և վերջիններիս հիմքով: Կարճ ասած՝ ոճի բմբռնման և բնորոշման խնդրում կարևորվում են լեզվական միավորների գործառույթյան օրինաչափությունները:

Արտալեզվական հիմքով (հասարակական հաղորդակցության ոլորտներով) առաջացած գործառական ոճերից (խոսակցական, գիտական, պաշտոնական կամ գործնական, հրապարակախոսական, գեղարվեստական) յուրաքանչյուրն ունի իր ոճակազմական գծերի ամբողջությունը (կոմպլեքսը), որով և բնորոշվում է տվյալ գործառական ոճերի էությունը: Ոճակազմական գծերի մեջ Մ. Ն. Կոժինան իրավացիորեն դասում է նաև տվյալ ոճին բնորոշ հասարակական գիտակցությամբ ձևը (արվեստ, գիտություն, քաղաքականություն, իրավունք և այլն), վերջինիս համապատասխան մտածողության ձևը (տե՛ս 61, էջ 68), ինչպես և բովանդակության տեսակը և դրանցով պայմանավորված հաղորդակցության նպատակն ու խնդիրները (61, էջ 68):

Այսպիսով, գործառական ոճերի դասակարգման հիմքում ընդունված է դնել լեզվի գործառության որոշակի ոլորտների հատկանիշը: Այս հատկանիշով էլ տարբերակվում են նաև գործառական ոճերը, որոնք սոցիալականորեն նշույթավոր խոսքային տարբերակներ են: Թեև ընդունված է լեզվի գործառության հինգ որոշակի ոլորտ, սակայն դրանք իրականում առավել բազմազան են, քանի որ խոսքի գործառական-ոճական շերտավորումը ինքնին խիստ բարդ պատկեր է ներկայացնում: Խնդրի (պրոբլեմի) բարդությունը ոչ միայն այն է, որ

յուրաքանչյուր ոճ իր ներսում կարող է մասնատվել առավել փոքր ենթաոճերի և ենթահամակարգերի, որոնք և կարող են ընդգրկել լեզվի գործառության առավել տարբեր ու բազմազան ոլորտները, այլ և այն, որ յուրաքանչյուր ոճի կամ ենթաոճի պատկանող որևէ ժանր կամ կոնկրետ համատեքստ իր մեջ կարող է ներառել տարբեր ոճերին բնորոշ գծեր ու հատկանիշներ: Վերջին հանգամանքը պայմանավորված է այն բանով, որ խոսքի իրական գործառությունում ոճերը և ենթաոճերը գտնվում են մշտական փոխազդեցության և փոխներթափանցման գործընթացում: Սակայն առանձին ենթաոճային համակարգերում և ժանրերում գլխավոր ոճին բնորոշ հիմնական յուրահատկությունները պահպանվում են: Այսպես՝ գիտական ոճը իր որևէ գիտաճյուղին (ֆիզիկա, քիմիա, բժշկագիտություն և այլն), ժանրին (ղեկուցում, բանավեճ, զրույց և այլն) բնորոշ առանձնահատկությունների հետ կապված թեև դրսևորում է շարադրանքային, մասնագիտական, անհատական և այլ մասնակի ոճական յուրահատկություններ, սակայն գիտական ոճի ընդհանուր ոճակազմական գծերը պահպանում է:

Այսպիսով, իր բոլոր բարդություններով հանդերձ, լեզվի գործառական ոճերի դասակարգումը լեզվական մակարդակում, կարելի է ասել, որ կատարվում է արտալեզվական (լեզվի հասարակական գործառության ոլորտների) և լեզվական գործոնների միասնության հիմքով. լեզվի գործառական ոճերը միաժամանակ նաև խոսքի ոճերն են¹:

¹ Մ. Ն. Կոժինան գտնում է, որ առավել կոնսպրուկտիվ և օբյեկտիվորեն ճշգրիտ կլինի գործառական ոճերը դիտել իրեն լեզվի և խոսքի ոճեր՝ լեզու և խոսք միասնության տեսանկյունից (տե՛ս 61, էջ 61):

ԳԼՈՒԿՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՁԵՎԱԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԽՄԲԵՐԻ ՈՇԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԲԱԶՄԻՄԱՍՏ ԲԱՌԵՐ

Հայոց լեզվի բառերի մեծագույն մասը բաղմիմաստ է: Բաղմիմաստ են մեկից ավելի իմաստ ունեցող բառերը: Մենիմաստ բառերի թիվը խիստ սակավաթիվ է բաղմիմաստ բառերի հսկայական թվի համեմատությամբ:

Բաղմիմաստությունը հատուկ է մասնավորապես լեզվի մեջ պատմականորեն վաղ գոյություն ունեցող և գործածական բառերին: Բաղմիմաստ բառերի իմաստների միջև կան երբեք իմաստային կապ՝ պայմանավորված բառի իմաստացին կառուցվածքի յուրահատկությամբ: Բառի բաղմիմաստության համար էական է նրա և՛ պատմականորեն հին լինելը, և՛ ժողովրդի համար կենսականորեն անհրաժեշտ լինելը, և՛ ակտիվ գործածություն ունենալը: Իր ավելի քան 1500 տարվա զարգացման տարբեր փուլերում (գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար) հայերենը անընդմեջ ենթարկվել է գրական մշակման, հարստացրել ու կատարելագործել է իր բառապաշարը: Եվ ահա լեզվի պատմական զարգացման այս բնականոն գործընթացում, բնականաբար, տեղի է ունեցել նաև մեծ թվով բառերի բաղմիմաստացում: Բաղմիմաստությունը լինելով լեզվի բառապաշարի զարգացման և հարստացման ներքին կարևորագույն միջոցներից մեկը, ունի նաև իմաստաբանական և ոճաբանական մեծ նշանակություն:

Բաղմիմաստությունը բնորոշ է և՛ խոսակցական, և՛ գրական հայերենին: Սակայն վերջինս խոսակցականի համեմատությամբ ունի այն առավելությունը, որ գրական մշակման ենթակա լինելու շնորհիվ ունի բաղմիմաստների զարգացման ու հարստացման անսահման հնարավորություն:

ներ: Ինքնին հասկանալի է, որ գրական լեզվի գործառու-
թյունը լեզվի տարբեր ոլորտներում, մասնավորապես գի-
տական, հրապարակախոսական և գեղարվեստական ոճերում
նրան հնարավորություն է տալիս ստեղծագործական նկատա-
ռումներով անընդհատ ընդհանրացումներ և մասնավորում-
ներ կատարելու: Գրական լեզվի ստեղծագործական հնարա-
վորությունները առավելագույն չափով դրսևորվում են գե-
ղարվեստական խոսքում: Բանաստեղծական փոխաբերու-
թյունները և համեմատությունները ոչ միայն ոճական երանգ
և թարմություն են հաղորդում գեղարվեստական խոսքին,
այլև բանաստեղծական անհատական մտածողության յուրա-
հատկությամբ խիստ ընդլայնում են բառերի իմաստային
կառուցվածքի սահմանները: Գեղարվեստական խոսքի մեջ
բառերը ստանում են փոխաբերական պորժածություն անըս-
պառ հնարավորություններ, երևան են գալիս նոր բառիմաստ-
ներ:

Բառերի՝ գրական լեզվում ստացած փոխաբերական ի-
մաստները կարող են պահպանվել և փոխանցվել սերունդնե-
րին, իսկ վկայված լինելու առավելության շնորհիվ՝ պահ-
պանել նաև մահացած իմաստները: Մինչդեռ խոսակցական
լեզվում բառերի մեռած, հնացած իմաստները լեզվից դուրս
են ընկնում և, բնականաբար, չեն պահպանվում. պահպան-
վում են միայն գրական լեզվում ավանդված լինելու շնոր-
հիվ: Սակայն խոսակցական լեզուն ևս նոր բառիմաստների
առաջացման հզոր միջոց է, և հայերենի բազմաթիվ բառերի
փոխաբերական իմաստներում առկա է ժողովրդական հա-
րուստ մտածողության և վառ երևակայության դրոշմը, ինչ-
պես, օրինակ՝ գլխին տալ նշանակում է 1. գլխին հարվածել,
2. ննջում գործադրել, լռեցնել, 3. ողբալ, ավստոսալ և այլն:
Այնպես որ, ժողովրդական կենդանի խոսքի մեջ պորժածվելու,
ժողովրդական վառ պատկերավորությամբ վերարտադրվելու
և բանավոր մշակման ենթարկվելու ճանապարհը բառի-
մաստների առաջացման նվազ կարևոր միջոց չէ:

Յուրաքանչյուր բաղմիմաստ բառ ունի իր հիմնական
(գլխավոր) կամ առաջնային իմաստը: Այսպես՝ աշփ բառի
հիմնական կամ առաջնային իմաստն է՝ տեսողությամբ գոր-
ծառան, երակ բառինը՝ մարմնի արյունատար խողովակ, ո-

քով արյունը գնում է դեպի սիրար: Բառի հիմնական, առաջնային իմաստը նաև նրա ուղղակի իմաստն է, որը հաճախ չի կապվում իր նախնական իմաստի (բնիմաստի) հետ: Այսպես՝ նետել բառի նախնական իմաստն էր նետ արձակել, որ և նրա հիմնական կամ առաջնային՝ ուղղակի իմաստն էր, այժմ նրա առաջնային իմաստն է՝ գցել, շարտել, վայր գցել: Բառերի հիմնական, առաջնային կամ ուղղակի իմաստների հիմքով առաջանում են նրանց երկրորդային կամ փոխաբերական իմաստները, որոնք անուղղակի իմաստներ են: Ընդ որում երկրորդային կամ անուղղակի իմաստները կարող են լինել փոխաբերական և ոչ փոխաբերական, այսինքն՝ փոխաբերության հիմքով առաջացած այնպիսի կայուն իմաստներ, որոնցում արդեն փոխաբերությունները կենդանի չեն և, բնականաբար, չեն զգացվում: Այսպես, երկարյա նշանակում է երկաթից պատրաստած՝ երկաթե (իր, առարկա, զործիք և այլն) և երկաթյա՝ պինդ, ամուր, անսասան, անհողողղ (կամք, մարդ, բնավորություն և այլն): Սրանցից առաջինը հիմնական (առաջնային) կամ ուղղակի իմաստն է, իսկ երկրորդը՝ փոխաբերության հիմքով (առարկայի ներքին որակական հատկանիշի նմանության զուգորդությամբ) առաջացած փոխաբերական իմաստն է: Իսկ զլուխ բառը բացի առաջնային (մարդու մարմնի վերին և կենդանիների վերին կամ առաջնային մասը, որ պարունակում է ուղեղը) իմաստից, ունի փոխաբերական խել՛, բանականություն, այլև ուշադրություն, ուշ՛ և այլ անուղղակի իմաստները, ինչպես նաև ոչ փոխաբերական՝ սննդամթերքի և ուտելի բույսերի բոլորածև գունդ, կտոր (հմտ. պանրի, սոսի, կաղամբի գլուխ և այլն), այլև աշխատության, ստեղծագործության առանձին ամբողջական բաժին, հատված իմաստները:

Բառի փոխաբերական իմաստը

Բառի փոխաբերական իմաստներն առաջանում են բառերի փոխաբերական գործածության հիմքով:

Փոխաբերական է կոչվում բառի այն իմաստը, երբ բառը առարկաներն ու երևույթները նշում է անուղղակի կերպով: Խոսքի մեջ բառերը կարող են գործածվել այնպիսի ա-

ռարկաների, երևույթների և հատկանիշների փոխարեն, որոնք որևէ հանգամանքով առնչվում, նմանվում են իրենց (բառերի) ուղղակի իմաստի ցույց տված առարկաներին, երևույթներին ու հատկանիշներին. օրինակ՝ Մի մրահոն աղջիկ տեսա Ռիալտոյի կամուրջին, Հորդ մազերը գետ գիշերվա և հակինթներ ականջին (Իս., 1, 322) բանաստեղծում մրահոն աղջկա առատ և սև մազերը նմանեցվում է գիշերվա գետ անսովոր, սակայն տվյալ գործածությամբ խոստն և խիստ պատկերավոր կապակցությանը:

Փոխաբերությունը իմաստաբանական բարդ պրոցես է, որ ընթանում է առարկաների, երևույթների, գործընթացների, հատկանիշների և այլնի արտաքին կամ ներքին որևէ հատկանիշի նմանության զուգորդության հիմքով:

Այսպիսով, փոխաբերությունը բառի գործածությունն է մեկ այլ բառի իմաստով՝ հենվելով երկու երևույթների նմանության վրա:

Փոխաբերությունների շնորհիվ լեզվում առաջացել են բաղմամբիվ դարձվածքներ, առանձնահատուկ արտահայտություններ ու ասացվածքներ, որոնք մեր լեզվի բառապաշարի հարստացման և միաժամանակ ոճական ակունքների առաջացման հիմքն են հանդիսանում. օրինակ՝ սիրաը վառվել, սիրաը առնել, աչքին երեալ, աչքով տալ, աչքը ջուր կտրել, ջրի երես դուրս գալ, ջրի երես հանել, ջուր ծեծել և այլն:

Բառի և փոխաբերական իմաստները, և՛ փոխաբերական գործածությունները խոսքային մակարդակին բնորոշ երևույթներ են և հենց խոսքի մեջ է, որ բառային տարբեր միջավայրում ունեցած բառի բաշխման ոլորտում համագործածական ամենասովորական բառերը (ոճաբանորեն շնչույթավորված) հայտնվում են բաղմամբարդ զուգորդությունների ոլորտում, և բացվում է բառի ոճաբանական իրական բնութագիրը, բառի իմաստային համակարգի տարողունակությունը, նրա անսպարիակ զուգորդային կապերն ու հարաբերությունները: Այսպես, ամենասովորական (չեզոք) մեռնել բառը, որ իր ոճականորեն շնչույթավոր համանիշներում կունենա շունչը փչել, հոգին տալ, մահկանացուն կնքել, վախճանվել և այլն, խոսքային մակարդակում հայտնվում է անսահման հարուստ զուգորդային հարաբերությունների շղթայում

և ստանում փոխաբերական մի շարք իմաստներ: Բերենք միևնույն հեղինակից վերցված մեռնել բառի մի շարք փոխաբերական գործածություններ. օրինակ՝ Սարի հոռում շողերը մեռան (ՎՏ, Բ, 5): Դու չմեռնող մի վաչկիքի խոսք գիտես (ՎՏ, ԵԺ, 1, 49): Տխուր մեռան կապուտաշյա հրադեները երկնաշող (ՎՏ, Բ, 19): Ինձ թաղեք, երբ կարմիր վերջալույսն է մարում, երբ տխուր գգվանքով արեգակը մեռնող Սարերի արծաթե կատարներն է վառում... (ՎՏ, Բ, 10): Սըրանցից առաջին բանատողում մեռնել բայն ունի մարել, հանգել, երկրորդում՝ հավերժող, չհառնող, անմար, երրորդում՝ չհանալ, վերջանալ, անհայտանալ, չորրորդում՝ մարող, մալր մտնող իմաստները:

Այսպիսով, փոխաբերությունների շնորհիվ բառերը խոսքի մեջ ստանում են աշխարհի իմաստներ, որպիսիք առանձնակիորեն, իբրև լեզվի համակարգի ինքնուրույն միավորներ չունեն: Բառերի փոխաբերական գործածության շրջանակները անսահմանորեն լայն են և չափազանցություն չի լինի ասել, թե յուրաքանչյուր բառ (բացի հատուկ անուններից և տերմիններից) կարելի է փոխաբերաբար գործածել:

Փոխաբերության ընդհանուր գործընթացում անհրաժեշտ է տարբերակել բառի փոխաբերական գործածությունը և բառի փոխաբերական կալում իմաստը, որ հատուկ է բազմիմաստ բառերին: Բառի փոխաբերական գործածությունը բառի՝ տվյալ համատեքստում, տվյալ կապակցության մեջ ստացած իմաստն է, այն բառի իմաստը, որին փոխարինում է: Օրինակ՝ Դու կգաս ու կրկին հեքիաթով կդուլիես, Լուսերես կցրես մառախուղն իմ հոգու (ՎՏ, Բ, 111) բանաստեղծությունում Տերյանը մառախուղ բառը գործածում է ոչ իր բուն կամ ուղղակի իմաստով, այլ հոգու վրա նստած դառնությունը, րախիժը, տրամուրջությունը իմաստներով: Իսկ վառվում է արդյոք օջախս հիմա Հայրենի գետի զմրուխտ ափերին (Իս.): Կամ՝ եվ վերջալույսին մի օր, Օ՝ մի օր, Մանիշակագույն սարերի լանջին Բացվեինք իրար խոսքերով շրնչին (ՎՏ, Բ, 173) բանատողներում ընդգծված զմրուխտ բառը գործածված է կանաչ բառի փոխարեն (գույնի նմանությունամբ), իսկ բացվել (բացվելինք)՝ խոստովանել, բացատրվել փոխաբերական իմաստներն ունի: Երկու իմաստներն էլ

(կանաչ և խոստովանել, բացատրվել) փոխաբերական կայուն անուղղակի իմաստներ են և հանդես են գալիս ընդգրծված բազմիմաստ բառերի իմաստային համակարգում:

Այսպիսով, բառի փոխաբերական իմաստը կայուն անուղղակի իմաստ է և առաջանում է բառի հիմնական կամ ուղղակի իմաստի հետ առնչվող որևէ զուգորդության հիմքով: Փոխաբերական շրջանառության մեջ մտնում են առավելապես համագործածական բառերը:

Փոխաբերությունների տեսակները

Փոխաբերությունները լինում են անհատական և համալեզվական:

Անհատական փոխաբերություններն ընդունված է կոչել նաև ստեղծագործական կամ հեղինակային փոխաբերություններ: Սրանք խոսքային մակարդակի միավորներ են և երևան են գալիս խոսքի մեջ: Նման փոխաբերությունների կազմության, պատկերավորության և ոճական արդյունավետության աստիճանը անմիջականորեն բխում է հեղինակի ստեղծագործական երևակայության լիցքից և այս առումով խիստ անհատական բնույթ է կրում: Տեղին է նկատել իսպանացի բանաստեղծ Գարսիա Լորկան, որ փոխաբերությունը երևակայության հարազատ դուստրն է և երբեմն ծնվում է ինտուիցիայի ակնթարթային փայլատակության մեջ (ԳԱ, 15.6.78): Հաջողված փոխաբերությունը գրողի անհատականության և տաղանդի շափանիշն է: «Պոեզիայի գեղեցկություններից միայն դա է, որ սովորել չի կարելի: Այն իսկական տաղանդի նշան է, քանի որ գտնել բնական մետաֆորներ, նշանակում է կարողանալ բնության մեջ նկատել առարկաների նմանությունը» (11, էջ 202):

Բանաստեղծական երևակայության անհատականությամբ հաճախ ծնվում են այնպիսի ինքնատիպ և արտասովոր փոխաբերություններ, որոնք իրենց վառ պատկերավորությամբ ստեղծագործական գլուտի արժեք են ստանում. օրինակ՝ Երևի ահեղ ջրվեժներն այգոր Հոսեցին անձայն, ինչպես նկարում, Եվ լույսը երգեց, Բարը պար եկավ... (ՊՍ, ԵԺ, 4, 8): Կամ՝ Իմ երազները ետ եկան նորից... Երկինք խմեցին և

աստղեր կերան (ՀՍ, Ե, 1, 331): Արևդ հայերենն է ծագում, ծառերդ հայերենն են ծաղկում, հայերենն են պայքում բառերդ (ՀՍ, ՔԵ, 12):

Հեղինակային կամ ստեղծագործական փոխաբերությունները ստեղծվում են գեղարվեստական նպատակադրումով և լայն տարածում չեն ստանում: Սրանց մի մասը մնում է իբրև տվյալ հեղինակների խոսքին բնորոշ փոխաբերություն, իսկ մի մասը կարող է ընդհանրանալ լեզվի մեջ և վերածվել համալեզվական իրողության՝ դադարելով անհատական լինելուց:

Համալեզվական փոխաբերությունները, առաջանալով անհատական, ստեղծագործական փոխաբերությունների հիմքով, ընդհանրանում են լեզվի մեջ և դառնում սովորական: Համալեզվական փոխաբերությունները լինում են՝ ա) գործուն և բ) խամրած, հանգած (համտ. 6, էջ 51):

Գործուն լեզվական փոխաբերությունները լեզվի մեջ մըտած և ընդհանրացած կայուն պատկերավոր փոխաբերություններն են. օրինակ՝ բախտը ժպտալ, լույսը բացվել, մուրն ընկնել, բարեկամության կամուրջ, խոսքի ուժ, մտքի քոիչք, դավաճ կյանք, սև օր, սև բախտ, լեզուն կապվել, լեզուն բացվել և այլն:

Գործուն փոխաբերությունները առաջանալով փոխաբերական գործածության հիմքերով՝ վերածվել են փոխաբերական կայուն իմաստների և այնպես են ամրացել լեզվի մեջ, որ դարձել են բառի (բաղմիմաստ) իմաստային համակարգի բաղադրիչներ: Այսպես՝ խավար առաջնային՝ ուղղակի իմաստով նշանակում է մրուրյուն, լույսի բացակայություն, սակայն փոխաբերական անուղղակի իմաստով ունի նաև՝ տգիտություն, հետամնացություն կայուն իմաստները, ինչպես և շար, շարագուշակ (Ու պառավ նանի սրտի մեջ հանկարծ ձևն տվավ թաքուն մի խավար կասկած, ՀԹ, Ե, 2, 48):

Մախել ուղղակի իմաստով նշանակում է վաճառել, սպառել, իսկ փոխաբերական, անուղղակի իմաստով՝ մատնել, դավաճանել, կործանել: Մայրենի բառը, որ բուն իմաստով նշանակում է մայրական, ստացել է նաև՝ անուղղակի հայրենական իմաստը. օրինակ՝ Եվ մայրենի կավածնի խուղերում

և՛ մտնել քեզ (ՎԴ, ԵԺ, 1, 235): Աշխարհաբարի սովետական շրջանում մայրենին ստացել է նաև լեզու իմաստը. օրինակ՝ Ի՛մ մայրենին, ի՛մ բարբառ, կրակի հետ արարել, կրակի պես սրբազան քեզ դարեդար և՛ տարել (ն. տ.): Կամ՝ Որ հայ լեզուն՝ մայրենին, Պաշտեն հազար մորից վեր, Մահով փրկեն հայրենին, Ավարայրվեն դեռ դարեր (ՀՇ, ՀՄ, 172):

Բերված փոխաբերական իմաստները կենդանի, գործուն և պատկերավոր են ու, ինչպես նկատվեց, փոխաբերության հիմքով միեկնույն բառային ձևի սահմաններում ստեղծվել են նաև նոր բառային իմաստներ: Նշանակում է փոխաբերությունը նաև բառակազմական երևույթ է և հայտնի է, որ լեզվի բառապաշարի հարստացման և զարգացման ներքին միջոցներից մեկն էլ հանդիսանում է միեկնույն բառի իմաստի հիմքով նոր իմաստի առաջացումը (իմաստային նորաբանությունը):

Խամրած և հանգած փոխաբերությունները նրանք են, որոնք լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում կորցրել են իրենց փոխաբերական բնույթը, փոխաբերական ներգործության ուժն ու պատկերավորությունը: Նման փոխաբերությունները դառնում են բառին ամրացված անուղղակի կայուն իմաստներ, բառի իմաստային տարբերակներ: Օրինակ՝ բերք բառի օրաբերք, լրացիւ իմաստը իր համընդհանուր գործածության շնորհիվ այժմ, կարելի է ասել, դարձել է առաջնային կամ ուղղակի իմաստ: Այդպես է նաև բռնել բառը, որի ուղղակի իմաստի (այն է՝ ափի մեջ առնել, պահել) կողքին առաջացել են նաև մի շարք այլ անուղղակի իմաստներ. ինչպես՝ 1. ձեռքով, բերանով, առամով որևէ բան պահել, 2. ձեռքակալել, կալանավորել, 3. գրավել, զբաղեցնել (հմտ. դուռը բռնել), 4. ազդել, ներգործել (օղին գլուխը բռնել), 5. որսալ և այլ անուղղակի իմաստներ, որոնք բռնել բառին ամրացված, սովորական կայուն, բայց արդեն ոչ փոխաբերական իմաստներ են:

Այդպես է նաև գլուխ բառի գլխի հատված, բաժին իմաստը:

Փոխաբերությունների այս տիպերը որոշ իմաստով իրենցից ներկայացնում են նաև փոխաբերությունների (նաև բառիմաստների) զարգացման ընդհանուր գործընթացը: Ան-

Հատական ստեղծագործական փոխաբերությունները կարող են ընդհանրանալ լեզվի մեջ և դառնալ գործուն, համալեզվական, իսկ վերջիններս էլ հանգած, խամբած փոխաբերությունների վերածվել, այսինքն՝ դառնալ բաղմիմաստ բառին ամրացված սովորական իմաստային կայուն տարբերակ և հաճախ էլ դարգանալ դեպի ուղղակի իմաստը: ՆՅե խոսքի արտահայտչականության և պատկերավորության առումով առավել ակնառու և էական են փոխաբերությունների անհատական և գործուն ու պատկերավոր տեսակները, ապա լեզվաբանական-իմաստաբանական առումով առավել կարևորվում են խամբած և հանգած փոխաբերությունները (6, էջ 223), քանի որ դառնալով բառի ինքնուրույն իմաստներ, հիմք են հանդիսանում բառի հիմնական հասկացության անվելի բարձր աստիճանի վերացարկման և ընդհանրացման համար (6, էջ 223):

Հանգած փոխաբերությունների հիմքով է առաջանում նաև լեզվաբանական այնպիսի երևույթ, ինչպիսին է համանունությունը (խոսքը, անշուշտ, համարմատ համանունների մասին է, հմտ. խորհուրդ՝ միտք, խրատ, խորհրդածույրյուն և խորհուրդ՝ սովետ, ճակատ՝ մարդու գլխի վերևի առջևի մասը և ճակատ՝ պատերազմում պաշտպանության գիծ): Ինքնին հասկանալի է, որ նշված համանուն բառերում փոխաբերությունների իմաստային կապը մթազնել է, և դրանք արդեն դիտվում են իբրև առանձին բառեր:

Բառերի փոխաբերական իմաստները ըստ ընդգրկման ծավալի լինում են՝ բառային, կապակցական և ծավալուն:

Փոխաբերաբար կարող են գործածվել ոչ միայն բառերը, այլև հաճախ նաև կապակցությունները և արտահայտությունները:

Բառային փոխաբերության հիմքում ընկած է փոխաբերվող բառի մատնանշած առարկայի և փոխաբերյալ բառի որևէ կողմի, հատկանիշի նմանությունը: Այսպես, երբ որևէ մեկին ասվում է՝ նա իսկական խոզ է, նկատի է առնվում համանուն կենդանու փնթիռությունը կամ երախտամոռությունը: Այդպես էլ, երբ որևէ մեկի մասին ասվում է՝ նա օձ է, նկատի է առնվում օձին բնորոշ նենգությունը, թունոտությունը և շարությունը:

Բառային փոխաբերություններ են բաղմամաստ բառի իմաստային համակարգում առկա անուղղակի փոխաբերական իմաստները (այսինքն՝ դործուն կամ կենդանի փոխաբերության տեսակին պատկանողները), օրինակ՝ մխալ (եվ մխում են նորից սպիներդ տխուր, եվ մխում է ցավը կորուսյալի, ՎԴ, ԼԱ, 59), կրակվել (Պաղ ջրի համը կիմանա ձին կրակված, Որ խմում է սարի տակի վազող ջուրը, ՉԱ; ԵԴԵ—20, 279), խժռել (Պատերազմը խժռող գաղան է, ԴԴ, ԵԺ, 3, 343) և այլն:

Կապակցական փոխաբերություններ են այն փոխաբերությունները, որոնք ստեղծվում են բառակապակցության մեջ՝ կապակցվող բառի մասնակցությամբ: Այստեղ փոխաբերական իմաստը սերտորեն կախված է կապակցվող բառից կամ նաև ամբողջ նախադասությունից և չի կարող կապվել սոսկ փոխաբերվող բառի հետ: Օրինակներ՝ մտքի մուր (Դեռ կսպասե մտքին մուրին մեջ դաժան, ՄՄ, ԵԺ, 140), սառափե մքնշալ (Ի՜նչ հեշտին է մքնշաղն այս սառափե, ՄՄ, ԵԺ, 331), ապրշումե անրջանե (ն. տ., 76), վառվող ապագա (Ես եկել եմ դարերից ու գնում եմ հաղթական, Դեպի դարերը նորից՝ դեպի վառվող ապագան, ԵԶ,), մարջանե շրթունե (Աղջիկները տաք սուրճից թրթռուն ու գրավիչ դարձած մարջանե շրթունեները սեղմած լսում էին, ԱՊ, ԳԲ, 14.2.86) և այլն:

Ինչպես նկատելի է, բերված կապակցական փոխաբերություններն էլ անհատական-հեղինակային են և ունեն ռճական նպատակադրում: Սրանցում բանաստեղծական մտածողությամբ արդարացվում են փոխաբերվող բառերի կապակցելիությունը, կապակցության բաղադրիչների նման համադրելիությունը: Այսպես՝ ապագան իր խոստումնալիությունը ու բարի բախտով կարող է վառվող (հավերժող) լինել, մքնշաղն իր դուշնով՝ սառափե լինել և այլն: Սակայն հաճախ անհատական ստեղծագործական տիպի կապակցական փոխաբերություններում հեղինակային մտածողության անհատականության յուրահատկությամբ կարող են կապակցվել և իբրև կապակցությունների հանդես գալ այնպիսի բաղադրիչներ, որոնց կապակցելիությունն ու համադրելիությունը անսովոր և արատառոց է. օրինակ՝ դեղին քա-

խիծ (62, ԳԹ, 20.1.78), կարմիր կառու (Հոգվույդ կարմիր կարուտին, ա՛հ պատարագ ըրե դիս, ՄՄ, ԵԺ, 87), կանաչ սաբսուո, կապույտ մորմոխ (Կանաչ սարսուո է հնձում գերանդին, Կապույտ մորմոք է հավքերից կաթում, ՀՍ, ԳԹ, 16.2.79), սակայն դրանց իմաստը բացահայտվում է ամբողջ նախադասության մեջ, աշխինքն՝ խորքային մակարդակում. այս տիպի կապակցությունները իրենց ոչ սովորական լինելով ոճականորեն առավել արդյունավետ են, և առավել ցայտուն է նաև դրանց պատկերավորության հատկանիշը:

Մավալուն փոխաբերություններում իմաստի փոխաբերականությունը դարգանում և ծավալվում է առանձին բանաստեղծությունում կամ ամբողջական նախադասություններում և հաճախ ամբողջ համատեքստում. օրինակ՝ Խաղաղ դաշտերը մուրն է համբուրում (ՎՏ, Բ, 4), Քարանձավները մամուռո դնչերով Կապույտն են խմում արևածագի: Արցունք է կաթում քարափներն ի վար, Մարջան է կաթում ու կաթում արև (ՎԴ, ԳԹ, 8.4.77), կամ՝ Փխրուն ուսերիդ բնջանքը հորդել ու կարկըրում էր մատներից բո տաֆ... Առեղծվածները բանդվում քել առ քել Ու լալիս էին մեր ոտների տակ (ՎԴ, ԳԹ, 1.1.77): Սրանցում առկա ծավալուն յուրաքանչյուր փոխաբերություն բացահայտվում է ամբողջ նախադասության մեջ, նախադասության մակարդակում, և արդյունքը ստացվել է խիստ բարձր ու վառ պատկերավորությամբ հագեցված գեղարվեստական խոսք:

Ծավալուն փոխաբերություններում մի քանի բառակապակցությունների փոխաբերական իմաստները բացահայտվում են միևնույն ամբողջ համատեքստում: Ծավալուն (և ոչ միայն ծավալուն) փոխաբերություններով աչքի է ընկնում արևմտահայ գեղարվեստական լեզուն, ուր կարելի է դտնել գեղարվեստական խոսքի բաղմահարկ պատկերավորության անկրկնելի օրինակներ:

Վերցնենք Մեծարենցի «Աքասիաներուն շուքին տակ» բերթվածի հետևյալ հատվածը.

Ու լույսն անոնց [աքասիաներու] անխոս հուրի դյուրական, Հմայագեղ ու վարսերով արծաթե, Շաուրվանին կ'իջնե զուովն մեջ կաթե:

Ջուրը ցայտքեն ծաղիկ-ծաղիկ կը կարեն,
Վճիտ, ինչպէս լուսն արցունքը մանկան (ՄՄ, ԵԺ, 33):

Այստեղ ամբողջ համատեքստում հիմնականում բերված է երկու նախադասութիւն, որոնցից առաջինում բաղմանդամ կապակցական փոխաբերութիւնները (հմատ. անխոս հուրի ղյուրական, հմայագեղ ու վարսփեռով արծաթե, կարե գոտ) համակողմանիորեն լրացնում են աքսիաներու լույսը կապակցութիւնը՝ ծալալվելով ամբողջ նախադասութեան մէջ, և բանաստեղծական շքեղ պատկերը ստացվել է հիշյալ բաղմանդամ կապակցութիւնների փոխաբերական իմաստների հիմքով: Երկրորդ բանատողում բերված երկու կապակցական փոխաբերութիւնները ջրի ծաղիկ-ծաղիկ կարելը, մանկան վնիտ արցունքը նույնպէս նպաստել են բանաստեղծական խիստ տարողունակ և խոստուն պատկերի ստեղծմանը: Իմաստի փոխաբերականութեամբ դրսևորված պատկերավորութիւնը բնորոշ է նաև արեւմտահայ գեղարվեստական արձակին: Իբրև օրինակ բերենք Մեծարենցի մասունքի պէս քիչ արձակի պատառիկներէից. այսպէս՝ Կը սիրեմ թափառիլ գիշերին մէջ, ուր այգուն դեմ, երազի անուշ ծաղիկներ, ձյունն փքրումներով կը բացվին հոգիներու շուշան համբույրին (ՄՄ, ԵԺ, 207): Սրանցում ընդգծված երազի անուշ ծաղիկներ, ձյունն փքրումներ, հոգիներու շուշան համբույրներ փոխաբերական կապակցութիւնները ծալալվել են ամբողջ համատեքստում, իմաստապէս փոխադարձորեն լրացնելով և հարստացնելով միմյանց, ստեղծելով գեղարվեստական պատկերավոր խոսքի արվեստի բյուրեղացման և շքեղութեան անդուգական նմուշ:

Ծալալուն փոխաբերութիւններում ևս (ինչպէս և կապակցական փոխաբերութիւններում) պատկերավորութիւն կարող են ստեղծել անսովոր և արտառոց փոխաբերութիւնները՝ ստեղծելով ոճականորեն հագեցված և վառ պատկերավորութեամբ օժտված գեղարվեստական խոսք: Այսպէս՝ Թող օրը ծլնգա, ու մենք Ողջունենք ծնունդը ծաղիկի, Ամպ ուտենք, Ծիածան ուտենք Ու խմենք ծիլծիլը հավի (ՀՄ, ԳԹ, 16.5.86):

Կապակցական և ծալալային փոխաբերութիւնները մեծ

մասամբ անհատական ստեղծագործական կամ հեղինակային են և առավելապես ունեն գեղարվեստական արժեք:

Բազմիմաստ բառերի գործածությունը

Բազմիմաստ բառերը ոճական կիրառություն են ստանում իրենց ոչ բոլոր իմաստներով: Ինքնին հասկանալի է, որ փոխաբերական անուղղակի իմաստները առավել ոճական ծանրաբեռնվածություն ունեն և խոսքին ոճական երանգավորում հաղորդելու տեսակետից առավել արդյունավետ են: Այսպես, օրինակ՝ նետել առաջնային (հիմնական) կամ ուղղակի իմաստով նշանակում է արձակել, գցել, շարժել, իսկ երկրորդային կամ փոխաբերական անուղղակի իմաստով՝ տարածել, սփռել. օրինակ՝ Ամենուրեք մի կարոտ ես դու նետել (ՎՏ, Բ, 47): Այսպիսով, բոլոր բառերն էլ իրենց փոխաբերական իմաստներով տարբեր շափերով ոճական արտահայտչական երանգ ստանում են խոսքի մեջ և նպաստում խոսքի ոճական ուղղվածությանը: Սակայն բազմիմաստ բառերի ոճական արժեքը ընդգծվում և ցայտուն է դառնում միևնույն համատեքստում ունեցած համատեղ կիրառությամբ: Համատեղ գործածությամբ կարող են հանդես գալ ինչպես միևնույն բառի առաջնային (հիմնական) կամ ուղղակի իմաստները անուղղակի մյուս փոխաբերական կամ այլ կայուն ինքնուրույն իմաստների հետ, այնպես էլ առհասարակ միևնույն բառի սահմանում գտնվող ինքնուրույն կայուն իմաստները. լինեն դրանք փոխաբերական, թե ոչ փոխաբերական: Օրինակներ՝ Խորհուրդների համար մշտահմա Որպես Խորհուրդը մեր այրական ոգու (ԵՁ): Մեծով, կոծով, հրով սրով՝ Մով Արագի ափը հասանք, Արագը ծով, Արալն ելմա՛ն Դուրս է եկել իր ափերից (ՀԹ, ԵԺ, 1, 345):

Առաջին համատեքստում բերված Խորհուրդ բազմիմաստ բառի առաջին (խրատ, ցուցում, առաջարկ) հիմնական ուղղակի իմաստի կողքին բերված է նաև նրա միտք, իմաստ, նպատակ նշանակություն կիրառված անուղղակի իմաստը: Երկրորդ համատեքստում ծով Արագ կապակցություն մեջ ծովը գործածվում է Արագ գետ կապակցության փոխարեն, իսկ երկրորդ ծովը՝ «անհատակ, անհուն, լիքը, անսահման» նշա-

նակությամբ՝ գետի հորդառատությունը, մեծությունը և տըվ-
յալ իրավիճակի համար նաև ահռելիությունն ու վտանգա-
վորությունը ընդգծելու նպատակով:

Բաղմիմաստ բառերի ուղղակի և փոխաբերական ան-
ուղղակի իմաստների հակադրությունը հաճախ դառնում է
ամբողջ համատեքստի իմաստային և ոճական բեռնվածու-
թյան կարևորագույն օղակը՝ առանցքը. օրինակներ՝ կալ շէ՞
դառնանան մեր վարունգները, քան թե ևս ու դու դառնա-
նանք այսպես (ՊՍ, ԵԺ, 1, 122): Ու մենք քայլում էինք, ու
մենք սողում էինք, Ոչի՞նչ, սողում էինք, որ շտղանք կյան-
քում (ն. տ., 62) և այլն: Բաղմիմաստ բառի ոչ փոխա-
բերական իմաստների համադրությունը միևնույն համա-
տեքստում միշտ չէ, որ ոճական բեռնվածություն է ստեղ-
ծում. այսպես, օրինակ՝ ևսում էի Առնոյին ու մաքովս էլ չէր
անցնում, որ կենսախինդ ու կենսալի, գեղեցիկ ու վսեմ իր
հրաժշտությամբ մարդկային ցավերն ամոքող այդ մարդու
մեջ արդեն բույն էր դրել դաժան ցավն ու մոտալուտ մահը
(ՎԴ, ՍԶ, 15.11.83) համատեքստում ընդգծված առաջին ցավ
բառը կիրառված է վիշտ իմաստով, իսկ երկրորդը՝ ճիվան-
դություն իմաստով, այսինքն՝ բերված են միևնույն բաղմի-
մաստ բառի տարբեր իմաստները ոչ ոճական նպատակա-
դրումով:

Խոսքի մեջ ոճական արդյունավետություն կարող են
ստեղծել նաև միևնույն բառի առաջնային ուղղակի կամ երկ-
րորդային անուղղակի մշուս ինքնուրույն իմաստները՝ տվյալ
բառի փոխաբերական գործածության համադրությամբ. օրի-
նակ՝ Եթե քեզ մարեմ, բոցի պաշտոնյա, Կարող եմ կրկին
ևս տալ քեզ լույսդ, Երբ որ փռմանեմ, Բայց, երբ քո լույսը
մի անգամ մարեմ, ո՞վ դու հրաշակերտ գերազանց բնության,
Զգիտեմ ուր է պրոմեթեոսյան այն ջերմությունը, Որ լույսդ
կրկին վառել կարենա (Շ, ԸԵ, 1, 305): Շեքսպիրի «Օթելլո»
ողբերգությունից վերցված այս հատվածում առաջին լույս
բառը բերված է իր ուղղակի իմաստով, այսինքն՝ մոմի,
նրազի լույս իմաստով, իսկ երկրորդ և երրորդ կիրառու-
թյուններում բերված է լույս բառի փոխաբերական գործա-
ծությամբ ստացած իմաստը, որ այստեղ նշանակում է կյանք
և չի մտնում լույս բառի անուղղակի, ինքնուրույն իմաստ-

ների համակարգի մեջ: Այդպես էլ՝ «Քո՛ւյր իմ, դու չկաս, քո՛ւյր իմ, դու մեռաւ, Ու քեզ հետ հոգուս լույսերը մեռան» վ. Տերյախից բերված բանաստղերում մեռնել բառը գործածված է իր հիմնական և փոխաբերական գործածութեամբ ստացած իմաստներով (հոգու լույսերը մեռան), որ նույնպես ոճական ինքնատիպ ֆոն և արդյունավետութիւն է ստեղծել բերված համատեքստում:

Խոսքի մեջ ոճական արդյունավետութիւն կարող են ստեղծել նաև բաղմիմաստ բառերի ուղղակի իմաստների կողքին համատեղ գործածված միևնույն բաղմիմաստ բառերով կազմված կապակցական (կայուն և ազատ) տարբերակները. օրինակ՝ Մայրս այս մայր երկրի մեջ՝ Արևի դեմ մի ճրագ (ՀՇ, ՀՄ, 62) բանաստղում մայր բառի ուղղակի իմաստի կողքին բերված է մայր երկիր կայուն կապակցութիւնը, որ տվյալ դեպքում նշանակում է «մեծ աշխարհ, մեծ երկիր»¹: Երբեմն միևնույն համատեքստում կարող են բառի հիմնական իմաստի կողքին համատեղ գործածվել տվյալ բառով բաղադրված մի քանի շարահյուսական կապակցութիւններ. օրինակ՝ Դուք ասում եք, թե՛ «համբերութիւնը ծով պիտի լինի», Իսկ ես ասում եմ. «Սիրելիներս, բայց չէ՞ որ ծովն էլ իր ափերն ունի»: Իր ափերն ունի և իմ սիրտը ծով, Ա՛խ ալիքները Ի՞նչ են ցանկանում Մաշված ափերից, գնում են, գալիս, Ավազ են բերում, Ավազ են տանում, Իսկ ափերը լուռ Միշտ համբերում են ու ծով են լալիս... ՀԱ, № 12, 1981): Այստեղ ծով բառի կողքին համադրվել են նաև ծով համբերութիւն, ծով սիրտ և ծով լալ կապակցութիւնները և արդյունքը եղել է ոճականորեն խիստ տարողունակ և ինքնատիպ բանաստեղծական կառույց:

Երբեմն միևնույն համատեքստում միևնույն կապակցութիւնը կարող է հանդես գալ իբրև ազատ կապակցութիւն և այս հակադրութեամբ ու իմաստային յուրահասկութեամբ ոճական արդյունավետութիւն հաղորդել խոսքին. այսպես՝ Բաբի գիշեր: Օ՛, ոչ, Չէ որ այդ խոսքերով չենք միանա, այլ կանջատվենք մի ողջ գիշեր: Ե՛կ սիրելիս, դեռ

¹ Առաջնային իմաստով այն նշանակում է՝ հայրենիք (հմտ. եվ կարոտները նրան վերստին բերեցին մայր երկիր, Հ2, 7.4.82):

միասին մնանք սիրով՝ Այդ ժամանակ՝ դա կլինի Բաբի գիշեր (Շեկի)։

Ճիշտ նույն կերպ էլ ոճական ինքնատիպ կառույց է ստացվում, երբ միևնույն համատեքստում հակադրվում են հարադրական բարդության ընդհանուր բառային իմաստը և նրա շարահյուսական ազատ կապակցության իմաստը. օրինակ՝ Սեակը ծառ էր լինում այդ փորձերի դեմ, ասելով, որ խոտոր ճանապարհով դնացած երիտասարդ բանաստեղծները «կամ կվերագոռնան իրենց հող ու ջրին, կամ պարզապես հող ու ջուր կդառնան, այսինքն՝ չեն դառնա գրող» (ՊՍ, ԳԹ, 13.7.84)։ Ինչպես նկատելի է, ընդգծված առաջին հող ու ջուր-ը բաղձնական բարդություն է, որ տվյալ դեպքում նշանակում է բնօրան, հայրենի եզերք, այլև ակունք, աղմուկ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ պարզապես հող ու ջուր, այսինքն՝ ազատ կապակցություն, ուր յուրաքանչյուր բաղադրիչ իր հիմնական իմաստով է հանդես գալիս։

Շատ ավելի հաճախ հանդիպող ոճական հնարանք է, երբ միևնույն համատեքստում բաղմիմաստ բառը գործածվում է և՛ իր ուղղակի իմաստով, և՛ իբրև հարադրավոր բայական բարդության անվանական հարադիր, որը իմաստի փոխաբերականության հիմքով (բայական անդամի հետ) ստանում է նաև դարձվածային իմաստ. օրինակ՝ Խնչն՝ր ասես, որ չեն արև այս ձևերը, Երկինք պարզած սյուն են դառել այս ձևերը, Որ շվիլի իր տան սյունը (ՊՍ, ԵԺ, 1, 169)։ Գթասի՛րտ եղև, եղև ողորմած, Մարդու նկատմամբ մա՛րդ եղև, մարդիկ (ն. տ., 330)։ Մարդ դառնալու համար մարդու, Խնչա՛ն մարդ է մեռել, աստված (ԼԴ, Բ, 234)։ Ես այս ֆաբի դեմ ֆաբ եմ դառել (ԳԹ, 26.4.85)։ Գալիս եմ երկիր, որ քո հին հողում հող դառնամ մի բուռ (ՎԴ, ՀԶ, 24.5.81)։ Բարու ու չարի կռիվը աշխարհ է եկել աշխարհի հետ (ՀԶ, 9.6.82)։ Կեռված խաչերը ջնջման նշան էին տալիս՝ խաչ էր փաշվում ժողովրդի վրա (ԳԹ, 23.4.82)։ Մտքի օրոց-քից, երբ աշխարհ մտա՝ Աշխարհում՝ աշխարհ մոր սերը գտա... (ՀՇ, ՀՄ, 20) և այլն։ Վերջին օրինակում աշխարհ բառի ուղղակի (աշխարհ-ում) և անուղղակի փոխաբերական (աշխարհ՝ անսահման մեծ, անպարփակ) իմաստների կողքին համադրվել է նաև աշխարհ մտա (տվյալ գործածու-

թյամբ՝ գիտակցության հասնել) դարձվածային հարադրական բայը:

Բազմիմաստ բառերի իմաստային տարբերակների համատեղ գործածությունը միևնույն համատեքստում կարող է ստեղծել նաև բառախաղային բնույթի ոճական յուրահատկություն, մանավանդ, երբ մեկ եզրը դարձված է կամ դարձվածային հարադրական բայ. օրինակ՝ Ձեզանից մենք չենք ուզում ոսկի, Պահպանեցեք հողը ոսկի (Ող., 1, 1985), Ախր սչֆներս ջուր կտեց՝ ջրի ճամփան պահելուց (Նր. տ., 11), Լույս տեսած գրքի լույսը շտեսանմ (ԳԹ, 1.4.83), Իր գլխից գլուխ չէր հանում (Ն. տ.), էհ, այսպիսի հոռ հերն էլ անիծած, Որ ապտակում է ու լացդ արգելում (ՀՍ, ՄԱ, 153):

ՀԱՄԱՆՈՒՆ ԲԱՌԵՐ

Համանուն բառերը պատկանում են ժամանակակից հայերենի բառային համակարգի ձևաիմաստային ենթահամակարգերի թվին: Բառային համանունների ըմբռնման մասին լիզվաբանության մեջ տարբեր տեսակետներ կան: Ոմանք հիմք են ընդունում բառերի գրություն, ոմանք՝ արտասանություն, ուրիշները՝ գրության և արտասանության նույնությունը, ոմանք էլ հնչյունակազմի (ձևի) նույնությունը և իմաստի տարբերությունը (50, էջ 55):

Ինքնին հասկանալի է, որ համանունների ըմբռնման խնդրում գրության նույնության հատկանիշը հիմք ընդունելիս, համանուններ են դիտվում նաև համագիր բառերը (հմմտ. հորդ—ածական—առատ, վարար և հորդ—գոյական, հալք բառի բառաձև + դ հոդ), որոնք արտասանությամբ նույնական չեն, իսկ հնչման կամ արտասանության նույնությունը հիմք ընդունելիս՝ նաև համահունչ բառերը (հմմտ. ուղտուխտ, հորդ-հորթ և այլն, 16, էջ 51), որոնք գրությամբ նույնական չեն: Այդպես էլ ձևի կամ հնչյունակազմի նույնությունը և իմաստի տարբերությունը հիմք ընդունելիս՝ անտեսվում է արտասանության նույնության հատկանիշը: Նշանակում է՝ նման ըմբռնման դեպքում էլ համանուն բառերի շրջանակները ընդլայնվում են նաև համագիր բառերով: Կարծում ենք, որ առավել ճիշտ և ընդունելի է համանուն բառե-

քի ըմբռնման հիմքում դնել բառերի գրության (ձևի) և արտասանության (հնչման) նույնականության ու իմաստային տարբերության հատկանիշը:

Սակայն բառային համանունության խնդրին լայն առումով մոտենալու դեպքում թերևս կարելի է մասնակի համանունության մեջ դասել նաև համագիր և համահունչ բառերը (ինչպես որ արվել է լեզվաբանության մեջ)¹, մանավանդ որ դրանք իբրև ենթահամակարգեր բառապաշարի խմբերի մեջ իրենց ձևաիմաստային յուրահատկություններով առանձին որակ չեն կազմում, և խոսքի մեջ էլ իրենց հազվագյուտ համատեղ կիրառությամբ ոճական այնպիսի արժեք չեն ստանում, ինչպիսին բառային զուգորդությունների ու հարաբերակցությունների խոսքային պլանում իրենց ձևաիմաստային յուրահատկություններով ստանում են բառապաշարի ձևաիմաստային մյուս խմբերը (համանուն, հարանուն, բաղմիմաստ): Այնպես որ, կարելի է համագիր և համահունչ² բառերը դիտել և՛ իբրև մասնակի համանունների առանձին տեսակներ (մի դեպքում համանունների հետ ունեցած գրության, մյուս դեպքում՝ արտասանության, նույնության հանգամանքով) և՛ իբրև առանձին ձևաիմաստային փոքր ենթահամակարգեր՝ իրենց ուրույն տարբերակիչ հատկանիշներով:

Այսպիսով, համանունների նեղ ըմբռնման դեպքում համահունչ են կոչվում զրույթյամբ և արտասանությամբ նույնական, իմաստով տարբեր բառերը:

Հայտնի է, որ համանունության առաջացման հիմնական աղբյուրը երկուսն է՝ ա) բաղմիմաստ բառերի իմաստների

¹ Գ. Բ. Զահուկյանը մասնակի համանունության մեջ է դասում և՛ համանուն բառաձևերը (անվանելով համաձև), և՛ համագիր ու համանուն բառերը և՛ թե համահունչ (համահնչյուն) բառերը (տե՛ս Զահուկյան Գ. Բ., Խղաթյան Ֆ. Տ., Հայոց լեզու, Ոճարանություն, 1976, էջ 85):

² Համահունչ բառերի՝ մասնակի համանունության տեսակ դիտելու խնդրում հակասություն կարող է առաջացնել այն հանգամանքը, որ ընդունված է մասնակի համանունության առանձին տեսակ համարել նաև բուն բառային համանունների այն խոմբը, որը նույնական է բառի ուղիղ ձևերում և տարբեր՝ թեքական ձևերում. օրինակ՝ տալ (ամուտնու բույ-բը) և տալ₂ (բայ) և այլն:

հեռացումը, տարբերացումն ու անջատումը (հմմտ. ճակատ¹, մարդու գլխի վերևի մասը և ճակատ² պատերազմի, կռվի պաշտպանության դիժ) և բ) բառաձևերի պատահական հընչյունական զուգադիպությունները՝ առաջացած ղանաղան պատճառներով (հնչյունափոխությունների, բառահարաբերական և բառակազմական ձևույթների հավելման, բառային փոխառությունների և այլն, հմմտ. կիսել₁ (կտրել, անջատել) և կիսել₂ (ուտելիք). դող₁ (սարսուռ) և դող₂ (անվազող) և այլն):

Լեզվաբանության մեջ համանունների ըմբռնման վերաբերյալ կա այն տեսակետը, որ դրանք դրական դեր ունեն միայն բառախաղային և անհկոտտային արտահայտություններում և խոչընդոտում են հաղորդակցման պրոցեսին ու խոսքի մատչելիությանը, դուռ բացում բառերի երկիմաստության ու իմաստաշփոթության առջև (76, էջ 89):

Սակայն լեզվաբանների մեծ մասը գտնում է, որ համանունությունը միանգամայն օրինաչափ լեզվական երևույթ է, քանի որ համանունները պատկանում են լեզվի այն բառերի թվին, որոնց իմաստները բացահայտվում են ոչ առանձնակիորեն, այլ խոսքի մեջ՝ որոշակի կապակցություններում և որոշակի բառային միջավայրում, ուր վերանում է բառերի երկիմաստության և խոսքի անմատչելիության վրտանգը (35, էջ 242, 19, էջ 52), օրինակ՝ Նա ուղում է կիսել հացը և Նա կիսել հիփեց: Որոշակի բառային միջավայրում և կապակցություններում են դրսևորվում նաև համատեղ գործածվող համանունների իմաստները (հմմտ. Այս լեռնապարի լեռնապարը փխրուն է):

ՀԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՇԱՐՔԸ

Համանունների լեզվական շարքերը կազմված են երկու և ավելի (երեք, չորս, հինգ նույնիսկ վեց) բառերից. օրինակ՝ բուբ₁ (բթամիտ), բուբ₂ (կետադրական նշան), բուբ₃ (բթամատ). փող₁ (դրամ), փող₂ (խողովակ), փող₃ (վիզ, պարանոց). ալ₁ (մատանու վրա դրվող թանկագին կամ կիսաթանկագին քար), ալ₂ (ակունք), ալ₃ (անիվ), ալ₄ (թոնրի օղանցք), ալ₅ (հեղուկ կերակուրների վրա գցվող ձավարե-

շեն). կամ₁ (շաղկապ), կամ₂ (երկրաբանական գործիք), կամ₃ (լինել պակասալոր բայի սահմ. եղանակի ներկա ժամանակի եզակի թվի առաջին դեմք) և այլն:

Համանունական շարքի անդամները պատկանում են լեզվի գործառական զանազան ոճերին (գիտական, հրապարակախոսական, պաշտոնական և այլն), բառապաշարի զանազան շերտերին (համագործածական կամ չեղոք, սահմանափակ կիրառություն ունեցող. ինչպես՝ տերմիններ, նեղ մասնագիտական բառեր, ժարգոնային բառեր և այլն), այլև արևմտահայ դրական լեզվին: Ընդ որում համանունական շարքի անդամներից մեկը առավելապես պատկանում է բառապաշարի ոճականորեն շտարբերակված շերտին (համագործածական կամ չեղոք), իսկ մյուսը՝ ոճականորեն տարբերակված շերտին. օրինակ՝ քեֆում₁ (թեքվել, փխբ. հակվածություն դեպի որևէ կողմ, որևէ ուղղություն, որևէ մասնագիտություն և այլն) և քեֆում₂ (քերակ. հոլովման ու խոնարհման ընդհանուր անվանում), լեռնապար₁ (լեռների պար) և լեռնապար₂ (լեռնային ապար) և այլն:

ՀԱՄԱՆՈՒՆ ԲԱՌԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Համանունները դասակարգվում են ըստ բառաձևերի ընդգրկման ծավալի և ըստ ծագման:

1. Համանունների դասակարգումը ըստ բառաձևերի ընդգրկման ծավալի

Ասվեց, որ համանունները գրությամբ (ձևով) և արտասանությամբ (հնչումով) համընկնում են՝ հակադրվելով միայն իմաստային կողմով: Սակայն համանունների մեծ մասը գրությամբ և արտասանությամբ համընկնելով ուղիղ ձևերում՝ կարող է հակադրվել քերականական կամ հարացուցային ձևերում: Այսպիսով, գոյություն ունեն համանուններ, որոնք նույնական են իրենց բոլոր ձևերում (և՛ ուղիղ, և՛ հարացուցային), և համանուններ, որոնք նույնական են միայն ուղիղ ձևերում և տարբերվում են քերականական կամ հարացուցային ձևերում: Համանունների այս էական հատկանիշը նկատի առնելով՝ ոռու լեզվաբանները դրանք դասակարգել են լրիվ և մասնակի տեսակների (79 և 43, էջ 12),

որը և ընդունելի է: Այդպես են վարվել նաև հետազոտում հայ լեզվաբանության մեջ (24, էջ 85, 1), էջ 106—107):

Ժամանակակից հայերենում համանունները ըստ բառաձևերի ընդգրկման ծավալի, լինում են լրիվ, մասնակի և խառը¹:

Ա. Լրիվ համանուններ: Լրիվ են այն համանունները, որոնք նույնական են ինչպես բառերի ուղիղ, այնպես էլ հարացուցային բոլոր ձևերում և որպես կանոն պատկանում են միևնույն խոսքի մասին:

Լրիվ համանունները կազմված են լինում հիմնականում՝ զոչականներից, բայերից և մասամբ ածական անուններից: Գոչականով կազմված լրիվ համանունների մեծ մասը պատկանում է ի հոլովմանը. ինչպես՝ ափ₁ (ձևոքի), ափ₂ (հզր) — ափի — ափեր և այլն. մարտ₁ (կռիվ) և մարտ₂ (ամիս) — մարտի — մարտից և այլն. լեռնապար₁ (լեռնային ապար) և լեռնապար₂ (լեռների պար) — լեռնապարի, լեռնապարով և այլն. առլաս₁ (կտորի տեսակ) և առլաս₂ (քարտեղագիրք) — առլասի, առլասներ և այլն:

Ածականով կազմված համանուններ են՝ անաե₁ (առանց սիրո) և անաե₂ (առանց սիրի). աղոտ₁ (աղով աղցանած) և աղոտ₂ (ոչ պարզ, ոչ հստակ, դժգույն) և այլն: Բայական լրիվ համանուններ են՝ շրջել₁ (քայլել, դբոսնել), շրջել₂ (շուռ տալ, դարձնել). վարել₁ (շարժել, քշել, առաջ տանել) և վարել₂ (հերկել). ծաղկել₁ (փթթել, ծաղիկ տալ) և ծաղկել₂ (ծաղկանկարել, ծաղկազարդել և այլն):

Բ. Մասնակի համանուններ: Մասնակի են այն համանունները, որոնք նույնական են բառի ուղիղ ձևերում և տարբեր՝ թեքական ձևերում:

Նշանակում է՝ այս տիպի համանունների միջև չկա քերականական բոլոր ձևերի նույնութուն և, դրանք, բնականաբար, չեն կարող պատկանել միևնույն խոսքի մասին (բա-

¹ Նման դասակարգում է արել նաև Ռ. Շալունյը՝ հենվելով Բուլախովսկու (36) և Սմիռնիցկու (79) դասակարգման սկզբունքների վրա, սակայն մի փոքր այլ պլանով. նա հարանունները դասակարգել է ըստ իմաստային հակադրության (բառային, բառաբնականական և խառը) և ըստ առաստանության (լրիվ և մասնակի, տե՛ս 19, էջ 53—56):

ցատությամբ սեր—սիրո, սեր—սերի համանունական շարքերի)։

Մասնակի համանուններից են՝ սուր₁ (թուր) և սուր₂ (հատու, ծակող)։ լալ₁ (լաց=բայ), լալ₂ (թանկագին քար=գոյական) և լալ₃ (համբ=ածական)։ տալ₁ (ամուսնու բույրը=գոյական) և տալ₂ (հանձնել=բայ), կանգուն₁ (երկարության չափ=գոյական) և կանգուն₂ (անշարժ, ամուր=ածական)։ անարգել₁ (առանց խոչընդոտի անցնել=մակբայ) և անարգել₂ (չհարգել, վիրավորել=բայ)։ անհատ₁ (անձնավորութուն=գոյական) և անհատ₂ (անսպառ, անհատնում=ածական) և այլն։

Մասնակի համանունները բավական մեծ թիվ են կազմում։ Համանունական նման շարքերի մեջ իբրև բաղադրիչներ մասնակցում են գրեթե բոլոր խոսքի մասերը։ Ամենաակտիվը դրանցից գոյականն է, որը համանունական հարաբերության մեջ է մտնում գրեթե բոլոր մյուս խոսքի մասերի հետ։ Ինչպես՝ շինել₁ (չգեստ=գոյական) և շինել₂ (պատրաստել=բայ)։ աներ₁ (կնոջ հայրը=գոյական) և աներ₂ (բայ, ըղձ. եղանակի անցյալի եղակի Յ-րդ դեմք)։ ավել₁ (հատակը մաքրելու իր=գոյական) և ավել₂ (ավելի=մակբայ)։ համար₁ (թիվ) և համար₂ (կապ.) հանդերձ₁ (հագուստ=գոյական) և հանդերձ₂ (միասին=կապ) և այլն։

Առավել սակավադեպ են այն համանունական շարքերը, որոնցում գոյականը մասնակցութուն չունի։ այսպես՝ առաջին₁ (թվական) և առաջին₂ (կապ)։ անցավ₁ (առանց ցավի=ածական) և անցավ₂ (բայ) և այլն։

Մասնակի համանունները, ի տարբերութուն լրիվ համանունների, ըստ առաջացման սկզբնաղբյուրի հիմնականում տարարմատ են, այսինքն՝ առաջացել են տարբեր ծագում ունեցող արմատներից։

Այսպիսով, մասնակի համանունները տարբերվում են և՛ բառական, և՛ քերականական իմաստներով։

Այն համանունական շարքերը, որոնց մեկ ելրը բառի սկզբից ձև է, մյուսը՝ բառածև, լեզվաբանական գրականության մեջ ընդունված է կոչել նաև բառափերականական։ Ինչպես՝ զրոյ₁ (ստեղծագործող), զրոյ₂ (հոգևոր հրեշտակ)։

արի₁ (քաջ) և արի₂ (գալ բայի եզակի հիւմայականը). հոր₁ (խոր փոս) և հոր₂ (հայր բառի սեռականը) և այլն:

Գ.- Խառը համանուններ: Խառն են համարվում այն համանունական շարքերը, որոնց անդամները միմյանց նկատմամբ գտնվում են և՛ լրիվ, և՛ մասնակի համանունական հարաբերության մեջ: Ընդ որում երկու բաղադրիչները միմյանց հանդեպ կարող են գտնվել լրիվ համանունական հարաբերության մեջ, իսկ երրորդ կամ չորրորդ բաղադրիչի հանդեպ՝ մասնակի համանունական հարաբերության մեջ: Խառը համանունների բաղադրիչները, ըստ խոսքի մասային պատկանելության լինում են՝ գոյական, ածական, բայ, մասամբ նաև՝ շաղկապ և ձայնարկություն:

Այսպիսի համանունական շարքերը հիմնականում բաղմանդամ են (եռանդամ, քառանդամ և այլն): Խառը տիպի համանունները նախորդների համեմատ սակավաթիվ են:

Խառը համանուններից են բուն₁ (արմատ=գոյական), բուն₂ (բույն=գոյական) և բուն₃ (իսկական, հիմնական=ածական), աղի₁ (ոչ անալի=ածական), աղի₂ (աղիք=գոյական) և աղի₃ (նվագարանի լար=գոյական) և այլն:

2. Համանունների դասակարգումը ըստ ծագման

Համանունները ըստ ծագման լինում են համարմատ և տառարմատ կամ տառակազմ:

Համարմատ են այն համանունները, որոնք առաջացել են միևնույն բառի կամ արմատի իմաստափոխություններից, այսինքն՝ բաղմիմաստ բառի որևէ իմաստային տարբերակի հեռացումից, տրոհումից կամ տարբերացումից և բնականաբար, ունեն ծագումնային ընդհանրություն, այսպես, օրինակ՝ գլուխ₁ (մարդու, կենդանիների) և գլուխ₂ (գրքի). ակ₁ (մատանու կամ զարդեղենի վրա ամրացված քար), ակ₂ (սնիվ), ակ₃ (ակունք, ջրի սկիզբ առնելու տեղը), ակ₄ (թոնրի օդանցք) և ակ₅ (հեղուկ կերակրի մեջ գցելու հատիկեղեն). սուր₁ (թուր) և սուր₂ (հատու) և այլն:

Տարարմատ կամ տարակազմ համանունները առաջացել են տարբեր արմատներից կամ բառերից և հիմնականում պատահական հնչյունական զուգադիպություններ (հմտ-

արի՝¹ քաջ և արի՝² բայ. դալ բայի եղակիի հրամայականը՝ շինել՝¹ բայ և շինել՝² զինվորական վերարկու) ու լեզվական այլ երևույթներ կամ տարբեր բառերի հնչյունափոխություններ են (հմմտ. հոտ՝¹ հոտոտելիքի ղգայություն և հոտ՝² ոչխարի հոտ, սեր՝¹ ղգացմունք և սեր՝² կաթի սեր և այլն)¹:

Համանունական շարքերը կարող են կազմված լինել սոսկ համարմատ կամ սոսկ տարարմատ համանուններից, կամ և՛ համարմատ, և՛ տարարմատ համանուններից:

Անհրաժեշտ է նշել, որ համանունները պատկանում են լեզվի համակարգի ձևաիմաստային այն ենթախմբերի թվին, որոնց ոչ լիակատար իմացությունը կարող է թյուրիմացությունների ու երկիմաստությունների տեղիք տալ և խաթարել խոսքի պարզության և ճշգրտության էական հատկանիշը: Այս երևույթը բխում է համանունների ձևի (հնչյունակազմի) նույնությունից, և, բնականաբար, լեզվի խորը իմացության ու խոսողի և խոսակցի՝ լեզվի կատարյալ տիրապետման պայմաններում նշված թյուրիմացությունները հիմնականում բացառվում են: Սակայն, բանավոր խոսքում, մանավանդ, երբ այն շատ համառոտ է, լեզվական կատարյալ իմացության դեպքում էլ, երբեմն կարող է իմաստաշփոթություն առաջանալ, եթե, իհարկե, մեկ համառոտ նախադասությամբ տրված հաղորդմանը անմիջաբար չի հաջորդում լրացուցիչ բացատրությունը. օրինակ՝ «Նա մահացավ մարտի մեջ» նախադասությունից չի իմացվում, թե նա մահացել է մահու ամսին, թե՞ կովի մեջ: Այդպես էլ «Նա մի կետ տեսավ» նախադասության կետ բառը կարելի է հասկանալ և՛ կետ կենդանին, և՛ հալիվ նշմարելի մի բան, և՛ կետադրական նշան և այլն:

Համանունների իմաստաշփոթություն առաջ բերելու այս յարահատկությունը, հաճախ ոճական առանձին արժեք է ձևոք բերում խոսքի մեջ՝ հնարավորություն բնձնեցնելով բառախաղային իրադրականություն և աշխուժություն ու հետաքրքրություն ստեղծելու: Սակայն համանունական շարքե-

¹ Սրանք սկզբնապես գրվում և արտասանվում էին տարբեր ձևով, այնպես որ նշված բառերի համանունացումը կամ ձևի նույնացումը տեղի է ունեցել հետագայում:

րով ստեղծված բառախաղերը հայերենում այնպիսի լայն ծավալում և ոճական մեծ դեր չունեն, ինչպիսին ունեն ուսերենում կալամբուրները:

Համանունական բաղմանգամ շարքերը (երեք, չորս և ավելի անդամներով) խոսքի մեջ, միևնույն համատեքստում հազվագեղ են հանդես գալիս ամբողջությամբ. համատեղ գործածությամբ առավելապես հանդիպում են երկու, մասամբ՝ երեք և հազվագեղ չորս անդամներով շարքերը:

ՀԱՄԱՆՈՒՆ ԲԱՌԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անհրաժեշտ է նշել, որ համանունական շարքի անդամները խոսքային մակարդակում համատեղ գործածությամբ առավել քիչ են կիրառելի: Պատճառը, թերևս, դարձյալ իմաստաշփոթություն ստեղծելու վտանգն է: Համանուն բառերը առանձնակի գործածությամբ (ոչ համանունական շարքով) կարող են ունենալ ոճական արժեք (պատկերավորություն, դիպուկություն, հանդիսավորություն և այլն)՝ պայմանավորված իրենց կոնկրետ բառիմաստային հանգամանքներով, ինչպես և այլ հոմանիշների հետ ունեցած առավելություն և լեզվական զանազան այլ գործոններով: Սակայն սա չի առնչվում տվյալ բառերի համանունական կապերի ու հարաբերությունների հետ: Համանուն բառերի ոճական արժեքը դրսևորվում է միևնույն համատեքստում, կից տողերում ու նախադասություններում համատեղ գործածվելիս: Համանուն բառերը ոճական մեծ արժեք ունեն հիմնականում գեղարվեստական շափածո ստեղծագործություններում: Նբբանք մասնակցում են բանատողերի հանգակերտմանը, ներքին ռիթմին և բարեհնչությանը: Այսպիսի դեր և նշանակություն ունեն գեղարվեստական շափածո խոսքում նաև հարանուն բառերը: Սակայն համանուն բառերի համատեղ գործածությունը միևնույն համատեքստում հեղինակից պահանջում է բանաստեղծական և բառաստեղծական առավել մեծ հմտություն և կարողություն: Փանի որ միևնույն համատեքստում համանուն բառերի համատեղ գործածությունը պահանջում է թե՛ յուրահատուկ բառային միջավայր միևնույն հնչյունակազմով բոլորովին տարբեր բառային իմաստների դրսևոր-

ման համար և թե՛ միաժամանակ խոսքի մատչելիության և հստակության ապահովում: Տեղին ու ճիշտ ընտրության և օգտագործման դեպքում համանուն բառերը ոչ միայն ստանում են բարենհնչություն, յուրահատուկ ուժով, այլև ասելիքի խորքային հնչեղություն և առավել մեծ արտահայտչականություն:

Ոճական այս բոլոր հատկանիշները համանունները ձևորեն բերում խոսքի մեջ ունեցած համատեղ գործածությամբ: Օրինակ՝

Ա՛խ, եթե անգամ բարե սիրտ ճարվի՝
Մարգկային սրտում բա կրա՞կ կարվի...
Որտե՞ղ եք տեսել, որ թև է ասեղով
Կտրված երակ վերստին կարվի (ՊՍ, ԵԺ. 4, 81):

Մասնակցելով բանաստեղծական տողերի հանգավորմանը՝ համանուն բառերը բանատողերի անցումները դարձնում են հարմար, գեղեցիկ ու բարենունչ և բանատողերի բառային միջավայրում աչքի են ընկնում իրենց ձևի նույնության և իմաստային տարբերության յուրահատկությամբ ու դառնում համատեքստի ամենաշեշտված ուշագրավ բառերը. օրինակ՝

Եվ ո՞ւմ ինչ մրմուր՝ բո ցավի,
Ա՛խ, զոհե մի սիրտ էլ չցավի՞,
Որ սիրտ է կտրվել աշխարհում (ՀՍ, ՔԵ, 44):

Որոհեմ չբերում փշրված լուսնկան
Ու լսեմ գիշերով հեկեկանքը քառի,
Մահու շափ կարոտեմ ծամավոր աղջկան,
Ու սրտիս անամոր թախծությունը քառի (ՎԴ, ԼՍ, 116):

Լեզվի խոսքային համակարգում խիստ ընդարձակվում են բառային համանունության սահմանները, և իբրև համանուններ են հանդես գալիս բառերի և բառաձևերի հետ նաև մի շարք բառակապակցություններ. օրինակ՝

... նստում է նա մեծավարի
Եվ ձգտում է մեծ ավարի (Ող., № 14, 1986):

Այստեղ ընդգծված խոսքային համանունները և հանգավորատական և երգիծական-բառախաղային արժեք ունեն:

Ի՞նչ ես տանջում. կամ թո՛ւյլ նշիր,

կամ արի՛—

կամ հեռացիր, ընդմիշտ գնա՛,

կամ արի՛,

Թե չէ՛ այդպես դու նման ես

չփլված,

Բայց ուր որ է գլխիս թափվող

կամարի... (ՊՍ, ԵԺ, 1, 250):

Այստեղ իբրև համանունների հանդես են եկել նաև երկու այնպիսի ազատ բառակապակցություններ (կամ արի=շաղկապ+ածական և կամ արի=շաղկապ+բայ), որոնք լեզվական մակարդակում համանունների շարք չեն կազմում:

Դժվար չէ նկատել, որ վերևում բերված համանունական շարքը եռանդամ է: Ընդհանուր առմամբ միշտ չէ, որ բազմանդամ համանունական շարքի անդամները միեկնույն համատեքստում կարելի է կիրառել իբրև հանգաբառեր (այս առումով առավել կիրառելի են երկանդամ շարքերը), սակայն բանաստեղծական մեծ վարպետության և բառակերտական հմտության շնորհիվ բազմանդամ համանունական շարքերով երբեմն արտահայտչական առավել արդյունավետության կարելի է հասնել. ինչպես՝

Յա՛ր, աչերիս լուսը մարավ քո կարոտով-սիրով լալեն,

Ողջ աշխարհի մալը կըտամ, չեմ գրկվի անդին լալեն,

Յա՛ր, գոթ արա, կյանքիս գնով թող մեկ քաղեմ թշիղ լալեն,

Շեմդդ հմ բնկած, յար, խի՞ղճ արա, հողդ հմ լիզում սովի նման

(Իս., ԵԺ, 1, 225):

Բերված «Յար աչերդ տրեղական» քնարական բանաստեղծության մեջ Իսահակյանը հանգաբառեր է ստեղծել նրբեր համանուններով, առաջինը լալ բայն է (տվյալ դեպքում լալով՝ լաց լինելով իմաստով), երկրորդը արտահայտում է անգին քար՝ սուտակ իմաստը (տվյալ դեպքում բացառական հոլովածեղով=լալից), երրորդը լալա (կակաչի նման կարմիր) բառաձևն է:

Գեղարվեստական խոսքում համանուն բառերը կարող են հանդես գալ ոչ միայն բանատողերի վերջում, այլև ներսում (տողասկզբում և տողամիջում) և իրենց հնչումով ներդաշնակել տողավերջի համանուն բառին՝ ստեղծելով յուրատեսակ ներքին ութմ, ներքին հանգավորում.

Կանգուն առ կանգուն թաղվելով հողում՝
Հառնեցինք դարձյալ,
Մնացինք կանգուն (ՊՍ, ԵԺ, 4, 263):

Համանուն բառերի մեկ հզոր կարող է լինել հատուկ ա-
նուն և համանունական հարաբերության մեջ մտնել որևէ բա-
ռի կամ բառաձևի հետ.

Աճի՜, Աճի՜, ա՛խ՝ Աճի,
Քանդողիդ տունը քանդվի,
Քեզ որ ազգը չպահեց,
Մեկ սուղ անողն ի՞նչ աճի (ԽԱ, ՄՀԲ, 2, 15),

Ա՛յ Թափուն:

Լուսնից սիրուն ես, Թափուն:

Սեր ու սավղեդ խորովեց

Զօր ու գիշեր ինձ քափում (ՄԹ, Բ., 18.6.68):

Եթե մյուս համանունների (ոչ հատուկ անուն ունեցող
հզորվ) կիրառության դեպքում հեղինակը բանատողի վեր-
ջում բերած իր որևէ բառն է դարձնում համանունության
շարքի ելր և դրան համապատասխանեցնում է հաջորդ համա-
նունը, ապա վերոհիշյալ համատեքստերում ելնում է հենց
հատուկ անվան առկայության փաստից և իր խոսքը կառու-
ցելիս դրան համապատասխան համանուն ընտրում: Հատուկ
անուններ ունեցող համանուն հզորերով բառերը արձակ խոս-
քում կիրառվում են բառախաղային նշանակությամբ (հմմտ.
Փոքրիկ Արա, ախա՛նջ արա և այլն):

Համանունների բոլոր տիպերն էլ լայն կիրառություն ու-
նեն ժողովրդական խաղիկներում, քառյակներում, գուսանա-
կան երգերում, բայաթիներում, հայ նոր գրական լեզվի զար-
գացման սկզբնական շրջանին բնորոշ չափածո խոսքում և
այլն: Սրանցում մեծ է հատկապես համատեքստային համա-
նունների թիվը, որոնք խոսքի մեջ են միայն իբրև համանուն-
ներ հանդես գալիս:

Սիրտս պատկեր չի, Բաշեմ,
Քեզ տամ, ինձ էլ շմաշեմ,
Միս ա, Բուր էլ խփում ես,
Ի՞նչ անեմ, ախ չի Բաշեմ (ԽԱ, ԵԺ, 1, 190):

Բերված քառյակում համանուն բառերի կըր է հանդես եկել ախ Բաշել հարադրական բայական բարդության Բաշել բաղադրիչը միայն. մի բան, որ կզակի երևույթ չէ և հանդիպում է նաև այլ քառյակներում: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ համանուն բառերով հանգաբաներ ստեղծելու ձգտումը, որ առկա է և՛ բայաթիներում, և՛ ժողովրդական խաղիկներում ու քառյակներում, հաճախ խանգարում է խոսքի մատչելիությունը և հաղորդում արհեստականության ու բռնազբոսիկության երանգ:

Համանունները արձակ խոսքում կիրառվում են նաև բառախաղերի մեջ: Բառախաղերի առաջացման համար կարևոր է դառնում համանունների՝ խոսքին ներմուծած երկիմաստությունը, անսպասելիությունը, որը հաճախ երգիծական երանգ է ստանում. օրինակ՝ Նս աղա, դու աղա, մեր աղունը ո՞վ աղա: Փոստեր մեր փոստից (Ող., № 14, 1986):

Բառախաղային արտահայտություններ են ստացվում նաև, երբ համանուն բառերի մեկ կըրը հատուկ անուն է. օրինակ՝ Զիմի Քաբերը բացում է Բաբերը, Զգիտի տառերը հեզել, բայց տես դու՝ կարգում է Հեզել: Սակայն համանուններով բառախաղերի կազմությունը այնպիսի մեծ կիրառություն չունի ժամանակակից հայերենում, ինչպիսին ունեն հարանուն բառերով կազմվածքները (հմմտ. Գող, սիրտը՝ դող: Ուշ լինի՝ նուշ լինի և այլն) և միշտ չէ, որ համանունների համատեղ կիրառությունը արձակ խոսքում բառախաղ է առաջացնում¹:

Այնուամենայնիվ, հատուկ անուններ ունեցող կըրերով կազմված համանունները, եթե չեն էլ հասնում բառախաղային որոշակի մակարդակի, ապա խոսքին հաղորդած իրենց երկիմաստային երանգով ինչ-որ չափով սրամիտ իմաստային երանգավորում և թարմություն են ստեղծում համատեքս-

¹ Անհրաժեշտ է նշել, որ արձակ ստեղծագործություններում կամ բանավոր խոսքի մեջ երբեմն համանունները կարող են պատահականորեն զուգադիպել՝ բնավ էլ երկիմաստային կամ բառախաղային նշանակություն չունենալով. օրինակ՝ Գավառագետը ուսումնասիրում է Գավառագետի (զետ կամո քաղաքում) շրջակայքը: Նա անհրազել հասավ այն տեղին, որ անհրազել էին բնակիչը՝ հիշատակը: Այս լեռնապարի լեռնապարը շատ փխրուն է և այլն:

տում. ինչպես՝ Տիկին Ոսկին ոսկի է, Ոսկեհա՛տ, ոսկեհատ
խաղող բեր, Ոսկեծա՛մ, ոսկե ծամ ունես: Փոքրիկ Արա,՝ ա-
կա՛նջ արա և ալլն՛, մասամբ էլ երգիծական որակ հաղոր-
դում.

Գնաց բարձրանա փառքի Արա՛ւատ.

Ուր որ հանճարներն էին բարձրանում,

Բայց հաջորդ օրը արթնացավ գունատ՝

«Արաւատ» կոչվող մեծ սևաոտրանում (ԳԹ, 2.4.82)²,

Այսպիսով, համանուն բառերը ժամանակակից հայերե-
նի խոսքային համակարգում ոճական արժեք ունեն նախ՝
չափածո խոսքում ունեցած հանգակերտական դերով, որով
խոսքին հաղորդում են բարեհնչություն, երաժշտականություն
և յուրահատուկ ութմ և հետո՝ արձակ խոսքում ունեցած բա-
ռախաղային նշանակությամբ³:

ՀԱՄԱԳԻՐ ԲԱՌԵՐ

Համագիր են գրությամբ նույնական, արտասանությամբ
և իմաստով տարբեր բառերը. օրինակ, դարդ՝ վիշտ և դարդ՝
դար+դ (արտասանվում է դարըդ), հորդ՝ վարար, առատ
(արտասանվում է հորթ) և հորդ՝ հայր բառի սեռական հո-
լովածե+դ (արտասանվում է հորըդ), խալդ՝ ցեղանուն և
խալդ՝ խալ+դ (արտասանվում է խալըդ), վարդ՝ ծաղիկ,
բույս և վարդ՝ վար+դ (արտասանվում է վարըդ), բարդ՝ ոչ

¹ Վերահիշյալ համատեքստերում համանունները հանգակերտական
նպատակադրում չունեն և արձակ խոսքում այդպիսի նպատակադրում
չեն էլ կարող ունենալ. իրենց գրության և արտասանության նույնու-
թյամբ նրանք ինքնատիպության, երկիմաստային ու բառախաղային ո-
րոշ երանդ են հաղորդում:

² Այս համատեքստում բերված համանուն երկու բառերն էլ միև-
նույն հատուկ անունն են կրում (Արարատ լեւո և նրա անունով ուն-
աոտրանը), սակայն խոսքը կառուցելով դրանց իմաստների հակադրակա-
նության հիմքով՝ հեղինակը ստեղծել է երգիծական ֆոն:

³ Արձակ խոսքում ունեցած համանուն բառերի բառախաղային նշա-
նակությունը ժամանակակից հայերենում առավել մասնակի բնույթ է
կրում և առանձին որակ չի կազմում համանուն բառերի կիրառության
մեջ:

պարզ և բարդ՝ բար (պտուղ) + դ (արտասանվում է բարըդ), բանդ՝ ջրի հոսանքը փակող կապանք, հանգույց, պատնեշ և բանդ՝ բան + դ (արտասանվում է բանըդ), սարդ՝ ոստայն հյուսող հատվածոտանի կենդանի և սարդ՝ սար + դ ստացական հոգ (արտասանվում է սարըդ) և այլն: Ունենալով տարբեր արտասանություն՝ համագիր բառերը գեղարվեստական չափածո խոսքի մեջ ոճական արտահայտչական այնպիսի նշանակություն չունեն, ինչպիսիք ունեն հարանուն և համանուն բառերը: Զանի որ վերջիններիս նման առանձնահատուկ հանգակերտական գործառույթ չունեն և, բնականաբար, չեն մասնակցում բանաստեղծների բարեհնչությանը, ռիթմիկությամբ և ինքնատիպությանը: Սարդ բառով բերենք երկու համագիր բառերի կիրառություններ՝ «Նա նկատեց մի սարդ» և «Մասսի կողքին՝ հոգուդ մեջ էլ Մասիս սարդ (սարըդ) հնարեցիր» (ՍԿ, ԶԳ, 9): Ինչպես նկատելի է բերված սարդ բառերի կիրառություններից, երկրորդ սարդ բառի վերջին բաղաձայնների մեջ ընկած ը գաղտնավանկ ձայնավորը տարբերություն է մտցրել երկու նույնագիր բառերի հնչման մեջ, և դրանք միևնույն համատեքստում ունեցած համատեղ գործածությամբ էլ ոճական անհրաժեշտ երանգավորում չեն կարող ստանալ:

ՀԱՄԱՀՈՒՆՁ ԲԱՌԵՐ

Համահունչ են արտասանությամբ նույնական և գրությամբ տարբեր բառերը:

Համահունչ բառերը ընդհանրություն են կազմում միայն մեկ հատկանիշի՝ հնչման՝ արտասանության նույնության հիմքով:

Սրանք պատկանում են բառապաշարի ամենափոքր ենթահամակարգերի թվին: Համահունչ բառերը չունեն հարանուն բառերի լեզվական մեծաթիվ շարքերի բաղաձայնությունը և որպես կանոն գերազանցապես երկանդամ են: Խոսքային համակարգում ունեցած դերով համահունչ բառերը առավել մոտ են կանգնած հարանուն բառերին, սակայն, ոչ թե նման, այլ նույն արտասանությունն ունենալու

հանդամանքով, խոսքի մեջ ստանում են առավել սահմանափակ կիրառություն ունեցող, քանի որ շափածո ստեղծագործության մեջ միևնույն համատեքստում առավել դյուրին է գտնել նման, քան նույն հնչումն ունեցող (համահունչ) բառեր:

Համահունչ բառեր են՝ աղա-ախտ, աճող-աճոր, այա-այդ, հաբդ-հարբ, հորդ-հորբ, շաալ-շաար, ուղա-ուխտ, որդ-որբ:

Համահունչ բառերը ինքնին վերցրած խիստ փոքր թիվ են կազմում ժամանակակից հայերենում և, բնականաբար, հանդակերտական առումով էլ առանձին որակ չեն կարող կազմել խոսքի մեջ, ինչպես հարանուն և բուն համանուն բառերը, մանավանդ որ հազվադեպ են զուգադիպում դրանց համատեղ գործածությունները, օրինակ՝

Ու ես անհապաղ
Անչատում եմ ինձ
Աշխարհից ծանոթ
Ու պարպում եմ ինձ,
Դարձնում մի աճոր,
Որ լուկ դատարկ չէ,
Այլ նաև աճող (ՊՍ, ԵԺ, 2, 7):

ՀԱՐԱՆՈՒՆ ԲԱՌԵՐ

Բառերի ձևախմբատային փոխհարաբերությունների, կապերի ու զուգորդումների արտահայտություններից են նաև հարանունները:

Հաբաբուն են կոչվում նման հնչյունակազմ և արտասանությամբ ունեցող, բայց իմաստով տարբեր բառերը:

Հարանուն բառերի ոճական կիրառությունները հայ լեզվաբանության մեջ դեռևս առանձին ուսումնասիրության առարկա չեն դարձել: Իբրև լեզվական երևույթ (անկախ ոճական կիրառությունից) հարանունները նշվել են բնդամենը հատուկենտ ուսումնասիրություններում (տե՛ս 24, էջ 85, 2, էջ 65—68 և 17, էջ 88—100):

Հարանունների ըմբռնման վերաբերյալ թե՛ ողու և թե՛

հայ լեզվաբանության մեջ կան տարբեր և իրարամերժ տեսակետներ:

Ռուս լեզվաբանական գրականության մեջ հարանունները (паронимы) հիմնականում ըմբռնվում են երկու առումով՝ նեղ և լայն: Առաջին դեպքում (նեղ առումով) հարանուններ են կոչվում համարմատ և նմանահունչ այն բառերը, որոնց իմաստի մերձավորությունը երբեմն սխալ գործածության ու զուգորդությունների տեղիք է տալիս (հմմտ. ступень-ступня, остатк-останки, диполмат-дипломант և այլն): Երկրորդ դեպքում (լայն առումով) հարանուններ են դիտվում առհասարակ նման արտասանություն ունեցող կամ նմանահունչ բառերը (հմմտ. апеллировать-оперировать, завесовать-завидовать և այլն, 92, էջ 231, 29, էջ 313):

Առաջին դեպքում համարմատ հարանուններից առանձնացվում են առհասարակ նմանահունչ տարարմատ զույգերը՝ ընդունված պարոնոմասիա կամ պարոնոմազիա (հուն. παρα ονομαζο = հար, կից սինվանում հմ) տերմինով. օրինակ՝ бургун-бурный, фарш-фарс (տե՛ս 86, էջ 64):

Նշանակում է՝ ա) ունենալով արտասանության և գրության չնչին տարբերություն՝ հարանունները լիովին չեն համընկնում միմյանց ձևային կողմով, որով տարբերվում են համանուն բառերից և բ) ունենալով ընդհանուր բաղադրիչներ՝ լիովին չեն համընկնում իմաստային կողմով, որով և տարբերվում են համարմատ հոմանիշ բառերից: Այնպես որ, հոմանիշությունը հարանունների համար տարբերակիչ հատկանիշ չէ: Հոմանիշ ու հարանուն բառերը պատկանում են ձևաիմաստային տարբեր խմբերի և ունեն իրենց բնորոշ յուզահատկությունները: Բոլոր դեպքերում իմաստային տարբերությունը էական է նույնիսկ հարանունների նեղ ըմբռնման դեպքում, երբ իբրև հարանուն եզրեր են դիտվում համանման բաղադրիչներ ունեցող բառերը. ինչպես՝ կազմակերպական-կազմակերպչական, ընդունելություն-ընդունելություն, հավաքական-հավաքչական, զգացում-զգացմունք, զգայություն-զգայնություն, հասկացություն-հասկացողություն և այլն:

Մի շարք հարանունների սխալ գործածության ու զուգորդությունների տեղիք տալու պատճառը իմաստային այն

100

ընդհանրությունն է, որ խանգարում է նրանց իմաստային նուրբ տարբերությունները զգալուն:

Հարանուն տերմինի առավել լայն առումով գործածության կողմնակից է Ս. Գ. Աբրահամյանը: Նա հարանուններ է դիտում առհասարակ նման հնչյունակազմ ունեցող բառերը և դրանք դասակարգում երկու խմբի՝ ձևային և ձևաիմաստային (2, էջ 65—66): Մենք ևս հակված ենք հարանունների տակ դիտելու առհասարակ նման արտասանություն ունեցող և իմաստով տարբեր բոլոր բառերը՝ լինեն դրանք ընդհանուր բաղադրիչներ ունեցող (հմմտ. ծանրաքաշ-ծանրաքարշ, շարային-շարքային, կազմակերպական-կազմակերպչական և այլն), թե ուղղակի նմանահունչ տարարմատ բառեր (հմմտ. հարկ-հարգ, հառաշ-առաջ, վարք-վարկ, վանկ-վանք, մեզ-մեկ, տեղ-դեղ, ուշ-հուշ և այլն):

Ունենալով նման հնչյունակազմ՝ հարանունները, բնականաբար, ընդհանրություն են կազմում զուտ ձևային և արտասանական կողմով: Սակայն սրանցում առանձնանում է հարանունների մի խումբ, որը բաղադրիչներից մեկի կամ երկուսի ընդհանրության հիմքով ինչ-որ չափով ունի նաև իմաստային ընդհանրություն:

ՀԱՐԱՆՈՒՆ ԲԱՌԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Հարանունները լինում են տարարմատ և ընդհանուր բաղադրիչներ ունեցող:

Ա. Տարարմատ են այն հարանունները, որոնք կազմված են տարբեր արմատներից կամ արմատական բառերից և ունեն տարբեր իմաստներ: Սրանք նման են սոսկ ձևային, արտասանական կողմով և իմաստային ոչ մի ընդհանրություն չունեն:

Տարարմատ հարանունները գրությամբ ու արտասանությամբ (հնչումով) նման են և հնչյունակազմի կամ ձևի շատ չնչին տարբերություններ ունեն (հիմնականում մեկ, մասամբ էլ երկու հնչյունի տարբերություն): Դրանցից են առաջ-հառաջ, անուշ-անհուշ, ապրել-ապրիլ, ավի-ծափ, գավար-կավատ, անդարդ-հանդարտ, վանք-վանկ, ծաղկել-ծաղկել, կը-

տունկ-կոռնկ, կոշտ-կուշտ, հույզ-հույս, հուշ-ուշ, մեզ-մեկ, տակ-տաֆ, պայտել-պայրել, վեհացնել-վերացնել¹ և այլն:

Բ. Ընդհանուր բաղադրիչներ ունեցող են այն հարանունները, որոնք ձևային և արտասանական նմանության հետ ունեն հաև իմաստային զգալի ընդհանրություն, որ սլայմանավորված է միանման բաղադրիչների (մեկ կամ երկու և ավելի) կազմով:

Դրանցից են՝ արտադրական-արտադրողական, գործուհուրյուն-գործունեւրյուն, գիտական-գիտնական, գործունգործուն, զգացում-զգացմունք, զգայւրյուն-զգայնուրյուն, լինելւրյուն-լինելիւրյուն, բնդունելւրյուն-բնդունելիւրյուն, ծանրաբաշ-ծանրաբաշ, կազմակերպական-կազմակերպական, կասկածելի-կասկածալի, հասկացւրյուն-հասկացողւրյուն, հարդարել-զարդարել, հնչուն-հնչյուն, համարել-համարել, հոգի-ոգի, հրատարակւրյուն-հրատարակչւրյուն, մրտածւրյուն-մտածողւրյուն, շառաշուն-շառաշյուն, պատրաստականւրյուն-պատրաստակամւրյուն, սիրահույզ-սիրահույս և այլն:

Երկու տիպի հարանուններն էլ կարող են պատկանել և՛ միևնույն, և՛ տարբեր խոսքի մասերի (հմտ. գործունգործուն, հնչյուն-հնչուն, խոխոջյուն-խոխոջուն, կտրինկտրիչ և այլն):

Հարանունների հնչյունակազմային տարբերությունները երևան են գալիս՝

ա) բառասկզբում՝ ավի-ծավի, առաշ-հառաշ, կարապ-բարապ, բռնել-ըմբռնել, տեղ-ղեղ, տող-ղող և այլն: Բ) բառավերջում՝ մեկ-մեզ, աղոտ-աղորք, տակ-տաֆ և այլն և գ) բառամիջում՝ արտադրական-արտադրողական, համբուրել-համբերել, հրաձիգ-հրձիգ, բանաստեղծական-բառաստեղծական, կոշտ-կուշտ, վարվել-վառվել, կրունկ-կոռնկ, պայտելպայրել և այլն:

Ընդհանուր բաղադրիչներով հարանուններից հաճախ են

¹ Բերված զույգերում առկա են և՛ ուղղակի տարբեր արմատական վամ պարզ բառեր (հմտ. մեզ-մեկ, ուշ-հուշ և այլն) և՛ թե տարբեր արմատներից և միևնույն ածանցից կազմված բառեր (հմտ. վեհացնելվերացնել, աղանդավոր-աղանդավոր և այլն):

Արտասանական նմանության գործոնի շնորհիվ չափածո խոսքի մեջ խիստ ընդարձակվում են հարանունական կապերը և խոսքի զանազան հատվածներում միասին հանդես գալով (լինի դա միևնույն, կից, հաջորդ տողերի ներսում, թե տողավերջում իբրև հանգաբառեր), հարանունները (մասնավորապես տարարմատ) ստանում են ոճական-արտահայտչական մեծ արժեք:

Եթե համանուն բառերով բանաստեղծական տողի հանգավորումը բավականաչափ դժվար է միևնույն համատեքստում երկու կամ երեք նույնաձև, սակայն տարբեր իմաստով բառեր գտնելու պատճառով (քանի որ համանուններից յուրաքանչյուրի համար պետք է ապահովված լինի բառային համապատասխան միջավայր և միմյանցից՝ տարբեր իմաստներով կիրառություն՝ առանց երկիմաստություն մտցնելու), ապա հարանուն բառերը այս տեսակետից ոչ մի սահմանափակում չունեն: Սրանց հնչյունակազմի (ձևի) ոչ նույնական լինելը ազատում է նրանց որոշ կաշկանդվածությունից և միօրինակությունից, որի շնորհիվ էլ նրանք ստանում են լայն ու ազատ կիրառության ոլորտ: Արտասանական նմանության շնորհիվ հարանուն բառերը ունեն հարաբերակցվելու գրեթե անսպառ հնարավորություն և մեծապես կիրառվում են չափածո խոսքում՝ նպաստելով բանաստեղծական տողի ուրիշմի, երաժշտականության և բարեհնչության ստեղծմանը:

Հարանուն բառերի տեղին, դիպուկ ընտրությունը և կիրառությունը սերտորեն կապված է բանաստեղծի խառնվածքի, նրա տաղանդի և վարպետության աստիճանի հետ, քանի որ բանաստեղծական տողի հանգավորումը ինքնապատակ ինդիք չէ. այն սերտորեն կապված է հեղինակի ասելիքի և մտածողության հետ, միաժամանակ այն բանի հետ, թե ինչպես, ինչ ձևով է բանաստեղծը հաջորդ տողի ասելիքը տրամաբանորեն կապում նախորդ տողի հետ և ինչպես ալարտում այն:

Հանգավորման նպատակադրումով հարանուն (մասնավորապես տարարմատ) բառերը բնականաբար հանդես են գալիս տողի վերջում: Հայտնի է, որ նույն նպատակադրումով տույի վերջում են հանդես գալիս նաև նմանահանգ կամ

շուշնահանգ բառերը, սակայն հարանուն բառերով վերջացող տողերում բարհճնշութունը առավել լիակատար է լինում:

Հաբանուն բառերը խոսքի մեջ հանդես են բերում հետևյալ ոհական սոանձնահատկությունները.

Ա. Զափածո խոսքում հարանուն բառերը հանդես են գալիս բառավերջում իրրև հանգաբառեր հետևյալ հաջորդականությամբ.

ա) մեկընդմեջ, այսինքն՝ առաջին տողի վերջին բառին իրրև հարանուն համապատասխանում է ոչ թև հաջորդ կամ էից տողի վերջին բառը, այլ երրորդ տողի վերջին բառը. նույն կերպ էլ երկրորդ տողի վերջին բառը կարող է հարանունական հարաբերության մեջ մտնել չորրորդ տողի վերջին բառի հետ. օրինակ՝

— Վտարանդի երկրում աղոտ
Լուսնդ, քեզ եմ երազում,
Եվ հնչում է որպես աղորֆ
Արքայական քո լեզուն (ՎՏ, Բ, 137).

— Մի ծիծեռնակ ու մի կռունկ
Պանդխտության ճամփաներում
Հազար քարի բախված կռունկ (ՀՍ, Ե, 1, 30)

— Չե՞ր զգում արդյոք, որ իմ տողերում,
Իմ քնքուշ, իմ նուրբ, իմ սուրբ՝ խղճի մեջ,
Իմ երգի փոխված սիրո ղողերում՝
Մեր ժամանակի շշուկն է անշեջ (ՀՇ, ԳԹ, 25.9.81):

Մեկընդմեջ հարանուն (և նմանահանգ կամ նույնահանգ) բառերով տողերի ավարտը խիստ տարածված միջոց է և՛ դասական, և՛ ժամանակակից գեղարվեստական շափածո գրականության մեջ: Հաճախ է պատահում, որ բանաստեղծության քառատողի տողավերջերում մեկընդմեջ հարանունական հարաբերությամբ են կապվում նաև բառաձևերը. ինչպես՝

— Նույն աշնան օրն է պղտոր ու խոնավ,
Նույն մառախուղն է հողը համբուրում,
Բայց չկա՛, չկա՛ պատկերդ խոնարհ,
Եվ չի՛ էլ լինի,— զուր եմ համբերում... (ՊՍ, ԵԺ, 1, 254):

¹ Տվյալ համատեքստում նուրբ և սուրբ բառերը ևս հարանունական արժեք են ստացել և նպաստել բանատողերի բարհճնշությանը:

Այստեղ բերված իրրորդ և շորրորդ տողերի հարանունները բառաձևեր են: Խոսքային մակարդակում (մասնավորապես չափածո խոսքում) խիստ ընդլայնվում են հարանունական կապերի սահմանները և իբրև հարանուններ են հանդես գալիս և՛ բառեր, և՛ բառեր ու բառաձևեր և թե՛ բառեր ու կապակցություններ:

Սակայն մեկընդմեջ հարանուն բառերով բանաստեղծության տողերի տվարտը պարտադիր նախապայման չէ ամբողջ բանաստեղծության կամ նրա բոլոր քառատողերի համար¹, քանի որ հաճախ են պատահում տողեր էլ (մանավանդ ժամանակակից հայերենի վերջին շրջանի չափածո խոսքում), որ հանգավորված չեն կամ հարանունական հարաբերություններ չեն կապվում մյուս տողերի հետ:

բ) Կից կամ իրար անմիջաբար հաջորդող տողերում ստացվում են նմանահունչ բառերով երկուական տողեր². այսպես՝

— Լինել անդա՛րդ,

Լինել հանդա՛րտ՝

Ամենքի պես,

Ամենքի հետ.

Կյանքին նայել պա՛ղ ու անբարբ՝

Ամենքի պես,

Ամենքի հետ (ՊՍ, ԵԺ, 1, 429),

Ժամանակակից բանաստեղծների մոտ վերջերս առավել նկատելի է շահագավորված, անկախ տողերով բանաստեղծությունների գրելը: Ազատ, հանգավորումից զերծ տողերով է գրում նաև Պարույր Սեակը, սակայն դրանց կողքին առավել հաճախ սիրում է ստեղծել զարմանալի վարպետությամբ մտածված հարանունների բաղմանդամ այնպիսի շարքեր, որ ասելիքը մատուցվում է խիստ դիպուկ ու ընդգծված,

¹ Այդպես է նաև կից տողերում իբրև հանգարաներ հանդես եկող հարանունների դեպքում:

² Կից տողերում հանդես եկող հարանուն հանգաբառերի շարքի մյուս անդամը (կամ անդամները) կարող են հանդես գալ նաև մեկ ընդմիջվող տողի կամ տողերի վերջում, այսինքն՝ հարանունական բաղմանդամ շարքը կարող է հանդես գալ և՛ կից, և՛ մեկընդմեջ հաջորդականությամբ:

և ամբողջ քերթվածը թողնում է ճարտարապետական գեղեցիկ ու ինքնատիպ կառույցի տպավորություն: Այսպես՝

— Պուխ, Պուխ...

Շուր հենք տվել բեղ դարերով,
Մեր սրբատաշ սուրբ ֆաբերով,
Մեր անասեղ նուրբ կաբերով,
Մեր աչքերի փայլ ու ցուրտ... (ՊՍ, ԱԶ, 175):

— Իսկ դուք լսե՞լ եք՝
Ինչպես է երգում բամին նեղ ձորում,
Մեղրի կաթիլը ինչպես է ծորում,
...Ինչպես է երգում կաբալն իր «կղա»-ն,
Ինչպես է երգում խաղացող տղան (ՊՍ, ԵԺ, 1, 367):

— Ու եթե լիվել՝
Բաժանման ցավից, ոչ թե թշնամուց.
Ու եթե լավիվել՝
Արհամարհանքից և ոչ թե վախից (ն. տ., 370):

Բ. Հարանունները հանդես են գալիս նաև բանաստեղծական միևնույն տողի ներսում. այս անգամ ոչ թե հանգավորման նպատակադրումով, այլ բանաստեղծական տողի սահունության, բարեհնչության, զիպուկության համար. կարճ ասած՝ մասնակցում են բանաստեղծական տողի ներքին ութմի ստեղծմանը. օրինակներ՝

— Թույնը իր բույնը¹, դեղը իր աեղը՝
Երկուն էլ գաղտնի (Շ, ԸԵ, 7, 674):

— Եվ սալերն են առաջ շարժվում
Աչքերն ածուխ աղջիկների անծուխ բոցով,
Նորածնի օրորոցով (ՊՍ, ԱԶ, 107):

Ձեռքդ կրբոճեմ, ցավդ կրմբոճեմ,
Կըվառեմ ուրիշ լույսեր քո հոգում... (ՎՏ, Բ, 47):

— Կապույտ աղջիկ, ակաթի ու կաթի պես հոգեթով,
Հուսամփոփի պես աղջիկ (ԵԶ, ԵԺ, 1, 69):

Հարանունական շարքերը կարող են հանդես գալ ոչ միայն միևնույն (հմմտ. վերոհիշյալ օրինակները), այլև կից և մեկընդմեջ հաջորդականությունում տողերի ներսում. ինչպես՝

¹ Տվյալ համատեքստում բույն և բույն բառերը ևս հարանունական արձեր ունեն և նպաստում են բանաստեղծ բարեհնչությանը:

Մի փոշոտված փշատենի,
Մի հոշոտված խաղողի որթ
... Այգայիսին է Հայաստանը
Մեր հինավուրց երգերի մեջ (ՀՍ, Ե, 1, 3):

Ես ուզում եմ, որ կարապը ոչ թե մեռնի,
Որ կարապը ապրի երգով:
Ես ուզում եմ, որ տառափը տեղա արտի,
Ոչ թե իզուր ծովի վրա:
Ես ուզում եմ, որ ֆառափը քարայծ պահի,
Ոչ թե օձեր ու մողեսներ (ՊՍ, ԵԺ, 1, 352):

Նման դիրքով հարանուն բառերի շարքի առկայությունը նույնպես նպաստել է բանաստեղծական տողերի բարեհնչությունը. ստացվել է մի տեսակ ներքին հանգավորում, ներքին ռիթմ: Ինքնին հասկանալի է, որ պակաս ռիթմիկ և բարեհունչ չեն նաև այն չափածո ստեղծագործությունները, որոնցում միևնույն հարանունական շարքի մեկ անդամը հանդես է գալիս տողի ներսում, իսկ մյուսը՝ նույն կամ հաջորդ տողի վերջում՝ ստեղծելով ներքին և արտաքին հանգավորման խիստ ներդաշնակ համադրություն.

Օրինակ՝

— Եվ այնպե՛ս, այնպե՛ս այնպե՛ս անուշ,
Նա փաղաքշում էր. նուշը այդ ուշ,
Եվ ի՞նչ էր հուշը.— մշուշ ու մուժ¹ (ԵՉ, ԵԺ, 2, 250):

— Բայց իմ ափը ի՞նչ է տալիս
Ինքդ գիտես, որ մի ափը
Մինչև անգամ ծափ չի տալիս (ՊՍ, ԵԺ, 1, 348):

— Նա գիտի զարկել
Ու գրկել գիտի... (ն. տ., 405):

Չափածո խոսքի մեջ հանգակերտման նպատակադրումով հաճախ տողավերջի որոշ բառերին կամ բառաձևերին նմա-

¹ Այս բանատողերում հնդինակի ասելիքը, հույզը առավել ինքնատիպ, շեշտված ու երաժշտական հնչողություն է ստացել չափածո (առավելապես դասական) ստեղծագործություններին բնորոշ բաղաձայնության (բաղաձայնների կրկնության) և առձայնության (ձայնավորի կրկնության) շնորհիվ, որոնք նույնպես նպաստում են բառի ձևով պայմանավորված արտահայտչականության դրսևորմանը: Տվյալ դեպքում կրկնվել և կոտակվել են շ և ու հնչյունները:

Տահունչ կարող են լինել հաջորդ տողավերջի (կամ տողա-
միջի) հրկու բառեր կամ կապակցություններ, սակայն դը-
րանք խոսվային հարանուններ են և լեզվական մակարդա-
կում հարանունական շարք չեն կազմում: Օրինակ՝

— Եվ հակառակ իր իսկ կամփն,

• Մի կաքավող աղջիկ կամ կին.

Այն վարդապետ,

Մինչև անգամ վարդապետին կուսակրոն

Հիշել կտա... պիղծ մի ջանաթ

Իր անալի դրախտի տեղ... (ՊՍ, ԱԶ, 125):

— Հուլիս արծիվ երևանը թող ձագ հանի, բազմանա.

Ձագը Անի, հողը՝ Վանի, ձագը ծովակն իմ Վանա

(ՀԾ, ԳԹ, 10.12.82):

— Ես ճանաչում եմ և գիտե՛մ մարդուն,

Ինչ ասես չկա նրա փակ սրտում:

Գիտի կործանե՛լ,

Բայց և... զո՛ւժ անել (ՊՍ, ԵԺ, 1, 405):

Գ. Բանաստեղծական տողի ներսում կամ վերջում գոր-
ծածված հարանուն բառերը հաճախ են հանդես գալիս կրկըն-
վող մեկ կամ երկու բառերի զուգադրությամբ, որի շնորհիվ
առավել են շեշտվում ու արտահայտչական երանդ ստանում.
օրինակ՝

— Սիծառն անցավ երկնքով—ամպ էր կտուցին,

Շրթիս վրա մի ղեղին տող էր քվրտում:

...Կռոսց ազդավը ձորում—ձյուն էր կտուցին,

Սրտիս վրա մի ճերմակ րող էր քվրտում (ՀՍ, ՔԵ, 131):

Այն վա՛ճե՛ր ողբամ,

Որ վեր է ածվել բողկի պահեստի.

Այն վա՛ճե՛ր ողբամ, այն վա՛նկը, որին

Ջրկում են միա՛կ իր ձայնավորից... (ՊՍ, ԵԺ, 1, 422):

— Սարերը չեն երևում,

Ամպերի տակ են.

Հարդի հոտ կա ձորերում,

Ժայռերը տա՛մ են... (ՀՍ, ՔԵ, 135):

Վերջին օրինակում հարանունները (տակ-տաք) հանդես
են եկել իբրև բաղադրյալ ստորոգյալի մաս, իսկ հանդույցը
կրկնվել է: Հարանուն բառերով և որևէ կրկնվող բառով կամ

բառերով բանաստեղծական տողերը յուրահատուկ ուժով և ոճական արտահայտչական կրանգ են ստանում: Չափածո լեզվում հարանուն բառերի գործածության այս եղանակը ոճական խիստ հարուստ ու կենսունակ հնարանք է և արտահայտչական մեծ ուժ ունի: Հարանուններով և կրկնվող բառով բանաստեղծությունն առավել ուժմիկ և հատու է հնչում և ստանում խիստ առանձնահատուկ հնչերանգ: Այս առանձնահատուկ հնչերանգը հաղորդվում է մասնավորապես կրկնվող միևնույն բառերով շրջապատված հարանուն բառերի շնորհիվ, որոնք և դառնում են բանաստեղծական տողի ամենաշեշտված և տարողունակ բառերը.

Գնում ես...Քեզ հետ տարած

Մեզը բեր քո թևերին,

Իմ կորած աշուններից

Մեկը բեր քո թևերին... (ՀՍ, ԹԵ, 38):

Հարանուն բառերը ոճական և իմաստային տարողունակությամբ, ինքնատիպությամբ ու շեշտվածությամբ հաճախ առանցքային դեր են կատարում համատեքստերում: Դրանց ստեղծումը կապվում է նախորդ բանատողի վերջին կամ տողի որևէ բառի հնչողության (և ձևի) հետ.

— Մերթ օրինապահ, մերթ աղանդավոր,

Միշտ առաջնդավոր (ՊՍ, ԵԺ, 1, 156):

— Ապրել ու մի օր ահեղ կովի մեջ

ընկնել սրահար,

Ու կորցրել է գյուղս մի մաճկալ

Ու մի սիրահար (ՎԴ, ԼԱ, 53):

Այստեղ աղանդավորը նախապատրաստում է առաջնդավորը, հույն կերպ էլ խիստ հաջող հարմարեցված է սրահար-սիրահար հարանունական զույգը:

Որքան էլ մեծ է հարանուն բառերի ոճական նշանակությունը, այնուամենայնիվ, հանգակերտման արտահայտչականության և բարեհնչունության անհրաժեշտ ձգտումը և տողն անպայմանորեն հարանուն համապատասխան բառով ավարտելու նպատակադրումը երբեմն հեղինակներին մղում է ինչ-որ չափով բռնազբոսիկ, շինծու հարանունություն ստեղծելուն. այսպես՝

— Հոռմն ո՞ւր է, ո՞ւր է Բեկը, ո՞ւր են սարերն Ուտուրի,
Այնինչ մի բոռ հայն է ասորում, քանզի գառ է մսուրի
(ՀՇ, ԳԹ, 10.2.82);

— Մարդկությունը թե թագբեհ է, դուք քարերն եք ինքնագուն,
Մեծ, թե փոքր՝ հավասար են քարերի պես քաղբեհի.
Մեկը թույն չէ, մեկը՝ գինի, մեկը բույր չէ յազպեհի
(ՀՇ, ԳԹ, 10.2.83);

Այստեղ թեև Ուտուրի-մսուրի, քաղբեհի-դազպեհի հա-
ժանուն զույգերը հնչյունակազմով նման են և բարեհունչ, սա-
կայն երկու տողերը իմաստասլուս կարծես հարկադրաբար են
կապվում միմյանց հետ՝ սոսկ հանգակերտման նպատա-
կադրումով, և այս տեսակետից նշված հարանուն զույգերը
խոսքի մեջ տեղին չեն գործածված, քանի որ իմաստային
դիպուկ և նպատակային անցում չեն ստեղծում:

Այսպիսով, հարանուն բառերը առավելապես գործած-
վում են դեղարվեստական շափածո խոսքում՝ վերջինիս հա-
ղորդելով արտահայտչականություն, դիպուկություն և սիթմ
նպաստելով նաև նրա հանդավորմանը և բարեհնչությանը:

Հարանուն բառերը մեծ կիրառություն ունեն նաև գուսա-
նական և ժողովրդական երգերում:

Արփաշալի քյանարը,
Տիրան, տիրան է յարս,
Վառավ սրախ ֆանարը,
Անուշ ծիրան է յարս (ԳԹ, 4, 12, 81):

— Չինար ես կեռանալ մի,
Մեր դռենն հեռանալ մի:

Դ. Հարանուն բառերը հանդես են գալիս նաև գեղար-
վեստական արձակում, գիտական, հրապարակախոսական ո-
ճերում: Այստեղ, առանց հանգավորման նպատակադրման,
հարանուն բառերը խոսքին հաղորդում են արտահայտչակա-
նություն, դիպուկություն, ոճավորում են այն. այսպես՝ Տե-
սա... նրա տեհչանքն ու տանջանքը աշխարհից վեր (Իս.,
ԵԺ, 3, 37): Դործերդ ո՞նց են, էլի գրում-մրում ե՞ս (ԳԹ,
23, 4, 82): Ախր ժամանակից շուտ չորացավ Զինոն. ո՞նց
չըռանաւ, ո՞նց չըսանաւ (ՍՀ, 25, 3.83): ...Եվ դա այն
աստիճանի, որ բնակիւրային պոեզիան ումանց ստեղծագոր-

ծության մեջ վերածվում է քնակաբանային պոեզիայի, որովհետև այդ բնությունը դիտված է շորս պատի միջից՝ որպես պատուհանին կպած մի նկար (ԳԹ, 17.8.84):

Գիպուկության ու պատկերավորության նպատակադրումով հարանունները կիրառվում են նաև ժողովրդական ասացվածքներում. օրինակ՝ «Հայ-հայը գնացել, վայ-վայն է մնացել», «Ահը վեր է, քան մահը», «Աննաբն է կերել բանջարը», «Ու՛ր ալարի, ոչ դալարի», «Ուշ լինի՝ նուշ լինի», «Գող՝ սիրտը դող» և այլն:

Ե. Թե՛ արձակ և թե՛ չափածո գեղարվեստական խոսքում հարանունները կարող են հանդես գալ նաև բառախաղային նշանակությամբ. այսպես՝ Ագրոարդ-Ագրոդարդ (Ող.,)

— Նա ինձ համար թանկ էր, անգին,
ես առաջին անգամ հանգին
Նրա անվամբ ծանոթացա (ՊՍ, ԵԺ, 1, 128):

— Եթե հանդիպեմ դայլ ու աղվեսի,
Տուգի և տղի,
Գործուղում կառնեմ, կվերադառնամ
Քսաներորդի այս ծանոթ կեսին (ն. տ., 379):

— Երբ փառափներն աչքիդ
Կարապետն են դառնում,
Ճամփորդներ են դառնում
Ու ոգի առնում
Ճամփաները՝
Անխուստ է թափառելը (ՀՍ, ՔԵ, 100):

— Թեղ էրա, Ալե՛ք, ճամփեն երկար չէ,
Հոռու ենք զնում և ոչ թե Հոռու (ԽԴ, ՅԱ, 4):

«Վիթխարի է Գալաֆտիոնի (Տաբթեհի) գալաֆտիկան» (ԵՎՏ., ԳԹ, 11, 2.83): «Աննաբն է, թե հաննաբն»: «Ես Օրեկո էի խաղում, իսկ նա (Թեկին)՝ Օրեկի» (ՀՀ, ԳԹ, 18.2.83):

Ես պայտեցի փայտե ձի,
... եվ ես նրանց հաղթեցի,
Խնդությունից պայքեցի,
Ու որ հասավ պայտեցի,
Դու էն զլխից իմաստուն...
Իմաստունն էլ փայտե ձի՞ (ՀՍ, ՄԱ, 202):

Բառախաղային ոճական արժեքով հարանուն բառերը հանդես են գալիս նաև դարձվածքներում և ասույթներում. օրինակ՝ «Ես ասի կտավ՝ քո խելքը մտավ», «Ես տանձ եմ ասում, դու գաճձ ես հասկանում»:

Բառախաղային նշանակություն հետ հարանունները երբեմն արտահայտում են ընդգծված հակադրականություն և ստանում սուր երգիծական բնույթ. օրինակ՝

— Քո տերությունը՝ անտերությունը.

Անտուն լինելն է եղել քո տունը.

Քո պետությունը՝ անջրպետություն,

Հանրապետություն՝ համրապետություն (Գէմ., ԳԹ, 9.10.28):

«Ահա թե ինչու են նախադու կոչվում այս հաստատությունները: Այսինքն՝ թալանվելու նախադու» (ԵՆ, 26.2.83): «Ողնին լրիվ համաձայն է ընկեր Աղաջանյանի ասածին: Եվ ցանկանում է, որ վարորդների ու պետավտոտեսչության հարգանքը լինի փոխադարձ, ոչ թե... փողադարձ» (Ոգ., № 15, 1983), Բաղսովետ-խաղսովետ (ՍՀ, 29.1.89) և այլն:

Այսպիսով, հարանուն բառերը ձևով և արտասանությամբ կամ հնչումով նման լինելու յուրահատկությամբ ժամանակակից հայերենի գեղարվեստական խոսքում ձևոք են բերում ոճական-արտահայտչական մեծ արժեք: Խոսքի մեջ խիստ ընդլայնվում են բառերի հարանունական կապերի սահմանները, քանի որ իբրև հարանուններ կարող են հանդես գալ և՛ բառեր, և՛ բառաձևեր, և՛ կապակցություններ:

ՀՈՄԱՆԻՇ ԲԱՌԵՐ

Լեզվում առկա բազմապիսի և բազմաբնույթ իմաստային մերձեցումների դրսևորման երևույթներից մեկն էլ լեզվական միավորների, տվյալ դեպքում բառերի, հոմանիշությունն է: Բառային հոմանիշությունը նաև բառի և իմաստի փոխհարաբերության դրսևորումներից մեկն է: Դա այն երեւույթն է, երբ ձևով տարբեր բառերը լեզվի մեջ կապվում են իմաստային մերձեցման հարաբերությամբ և արտահայտում են նույն կամ մոտիկ ու նման, այսինքն՝ հոմանիշ իմաստներ:

Բառային հոմանիշությունը սերտորեն առնչվում է խոս-

քի բառընտրության խնդրի հետ և դրանով էլ դառնում ոճաբանության առանցքային պրոբլեմներից ամենակարևորը, քանի որ բառընտրությունը ոճաբանության ողին է:

Հոմանիշություն հասկացությունը վաղուց ի վեր հանդիսանում է լեզվաբանական տարբեր մեկնությունների և ըմբռնումների առարկա: Լեզվաբանական գրականության մեջ հոմանիշության վերաբերյալ հայտնվել են ոչ միայն տարբեր ու հակադիր տեսակետներ, այլև կասկածի տակ է առնվել նույնիսկ նրա իրական գոյությունը խոսքի մեջ: Ինչպես՝ «Այսպես կոչված լեզվական միջոցների հոմանիշությունը, եթե դորժ ունենանք ոչ թե լեզվաբանական վերացարկման, այլ կենդանի, իրական լեզվի հետ, այն լեզվի հետ, որ փաստորեն գոյություն ունի պատմության մեջ, պարզապես ֆիկցիա է: Հոմանիշը հանդիսանում է հոմանիշ այնքան ժամանակ, քանի նա գոյություն ունի բառարանում: Բայց կենդանի լեզվի համատեքստում չի կարելի դառնել որևէ վիճակ, որի համար միևնույնը լիներ ասել ձի, թե նժույգ (конь или лошады), երեխա, թե մանուկ (ребенок или дитя), ճանապարհ, թե ուղի (дорога или путь)» (տե՛ս 47, էջ 85):

Հոմանիշների ըմբռնման ամենաընդունված տարբերակներից կարելի է նշել հետևյալները. հոմանիշներ են՝ ա) նույնական իմաստ ունեցող բառերը, բ) մերձավոր, մոտիկ իմաստ ունեցող բառերը, գ) միևնույն հասկացությունն արտահայտող կամ միևնույն առարկան մատնանշող բառերը (92, էջ 194): Հոմանիշության հատկանիշ է համարվում նաև բառի փոխադարձ փոխարինելիությունը որոշակի համատեքստերում (տե՛ս 92, էջ 194):

Այսպիսով, հոմանիշների որոշման համար հիմնականում շեշտը դրվում է նախ՝ իմաստային նույնության ու մոտիկության և հետո՝ փոխադարձ փոխարինելիության կողմի վրա: Փոխադարձ փոխարինելիության գործոնը էական է որոշակի համատեքստերում միայն, սակայն ամենազլխավորը չէ, քանի որ հոմանիշ հասկացությունը անխզելիորեն կապված է բառընտրության խնդրի, այսինքն՝ այն քանի հետ, թե խոսողը առարկայի, երևույթի և այլնի անվանման խնդրում դրանց որ ամենաբնորոշ և անփոխարինելի հատկությունն է նախընտրում:

Քանի որ իմաստային մերձության կամ մոտիկության աստիճանը հոմանիշային շարքի ներսում որոշակի սահմանադատված չէ, հոմանիշային շարքի անդամներից մեկը նախնական համարժեքի (հիմնաբառի) կամ անմիջաբար նախորդի կամ հաջորդի հետ իմաստով առավել է մերձենում, քան մյուս անդամների հետ (այսպես, օրինակ, անկեղծ բառի հետ առաջին հերթին առավել մերձենում են շիտակ, ապա անաչառ, անկողմնակալ համանիշները, իսկ վերջիններս միմյանց առավել մոտ են, քան առաջինին և առաջիններին), ապա Դ. Շմելյովը ուշադրություն է հրավիրում մասնավորապես իմաստային նրբերանգների կողմի վրա և գտնում է, որ «Հոմանիշներ են այն բառերը, որոնք հակադրվում են միայն իմաստային այնպիսի հատկանիշով, որը որոշակի համատեքստում դառնում է ոչ էական» (92, էջ 195—196):

Ավանդական և որոշ իմաստով ընդունելի ու տարածում գտած է համարվում Եվգենևայի տեսակետը հոմանիշի ըմբռնման մասին. «Հոմանիշները իրենց իմաստներով մոտիկ կամ նույնական բառեր են, որոնք արտահայտում են միևնույն հասկացությունը, սակայն տարբերվում են միմյանցից կամ իմաստային նրբերանգներով, կամ ռճական երանգավորումով, կամ այս երկու հատկանիշով» (55, էջ 9): Սակայն պետք է ավելացնել, որ իմաստային նույնությունը ինչ-որ չափով հարաբերական է, քանի որ մինչևիսկ նույնանիշ համարվող մի քանի շարքերում էլ, ինչպես, օրինակ, աղտոտ, կեղտոտ. այտ, բուշ. ագի, պոշ. շրթունք, պոշ. ձի, երիվար, նժույգ. վաղը, էգուց. մեռնել, վախճանվել, մահանալ. գեղեցիկ, սիրուն. սպիտակ, ներմակ. տգեղ, գեշ. քաղավոր, արքա. սառը, պաղ. շտապել, անապարել. պատվիրել, ապսպրել. նոր տարի, ամառ. որովայն, փոր. մայրաքաղաք, քաղաքամայր, ոստան. քշնամի, ռոտի, ախոյան. մեխ, զամ. հեշտ, դյուրին. դրամապանակ, քսակ. օժիտ, բաժինք. քանկ, սուղ. հանգցնել, մարել. ափլոր, ափաղաղ և այլն (12, էջ 202), հոմանիշային շարքի անդամները տարբերվում են ռճական-գործառական հատկանիշով: Իսկ ինչ վերաբերում է բացարձակ հոմանիշներին կամ նույնանիշներին, ինչպես՝ արոնենա, բաժանորդ. ինտելիգենտ, մաավորական. դիրեկտոր, տնօրեն.

աբստրահել, վերացարկել. սավառնակ, ինֆնարիո, օդանավ. հումանիզմ, մարդասիրություն. սինեկդոխա, համըմբռնում. լյուրոլին, ամենեին. ձայնասկավառակ, ձայնապնակ. լրագրող, ժուռնալիստ. մասնավորաբար, մասնավորապես. հավանաբար, հավանորեն. խիզախաբար, խիզախորեն և այլն, ապա լեզուն իր ինքնամաքրման էական հատկանիշի շնորհիվ աստիճանաբար ազատագրվում է կրկնակներից ու թողնում առավել ճիշտ և գործածական տարբերակները, օրինակ, բերված սավառնակ նույնանիշը արդեն գործածական չէ: Եվ վերջապես այն, որ հոմանիշները նույնական չեն, վկայում են նաև ուրիշները. «Հոմանիշներ սովորաբար անվանում են իմաստով մոտիկ, բայց ոչ նույնական բառերը» (50, էջ 46):

Քանի որ լրիվ նույնական հոմանիշներն էլ, օրինակ՝ ճանապարհ-ուղի, որ ընդհանուր գրական են, ունեն կապակցելիության տարբերություն (իսկ դրանց հոմանիշ ճամփա բառը վերջիններիս հանդիպ ունի խոսակցական ոճական երանգ) և եթե որոշ խոսքաշարերում կարող են հավասարապես փոխարինել միմյանց. ինչպես՝ «Նա նոր ուղի հարթեց դեպի տիեզերք» և «Նա նոր ճանապարհ հարթեց դեպի արեղերք», ապա այդ չի վերաբերում բոլոր համատեքստերին. օրինակ՝ հարմար չէ ասել «Ածանցների առաջացման ճանապարհները». առավել ճշգրիտ է՝ «Ածանցների առաջացման ուղիները»: Եվ, ի վերջո, «Լեզվի մեջ չկան երկու կամ մի քանի բառեր, որ արտահայտեն լրիվ նույնը, ինչպես ջրի երկու կաթիլը. նույնիսկ միանշանակ աչքեր և աչքեր (глаза и очи), քաղ և սլակ (корона и венеи) միևնույն իմաստի դեպքում էլ առկա են տարբեր երանգներ» (38, էջ 171):

Ա. Ռեֆորմատսկին շատ դիպուկ կերպով հոմանիշների նույնության և տարբերության հարաբերությունը հանդեցնում է «նույնն է, բայց և նույնը չէ» (тоже, да не тоже) բանաձևին, այսինքն՝ բառեր, որոնք համընկնում են մի բանում, բայց հակադրվում՝ այլ բանում (76, էջ 94):

Բառերի իմաստների բացարձակ նույնությունը ոչ թե հարստացնում է բառապաշարը, այլ, ընդհակառակը, արգելակում բառերի իմաստների փոփոխություն, շարժման պրոցեսը:

Հոմանիշային կապով միավորված հոմանիշների լեզվական խումբը ունի ընդհանուր իմաստային միջուկ, այսինքրն՝ արտահայտում է միևնույն ընդհանուր իմաստը, միևնույն հասկացությունը. այդ է պատճառը, որ հաճախ բառաբաններում որևէ բառի բացատրության համար բերվում են նրա հոմանիշները, սակայն առանձին (առանձնակի) կիրառության մեջ հաշվի են առնվում վերջիններիս նրբերանգային իմաստային տարբերությունները. այդ իսկ պատճառով էլ յուրաքանչյուր առանձին դեպքում ընտրվում է դրանցից որևէ մեկը: Նշանակում է առաջին դեպքում հաշվի են առնվում հոմանիշների իմաստային ընդհանրությունները, երկրորդ դեպքում՝ նրբերանգային իմաստային տարբերությունները:

Այսպիսով՝ հոմանիշ են կոչվում ձևով տարբեր այն բառերը, որոնք արտահայտում են միևնույն ընդհանուր իմաստը և հակադրվում ներիմաստային ու ռեական կոդմով:

ՀՈՄԱՆԻՇՆԵՐԻ ՇԱՐՔԸ

Հոմանիշների շարքը երկու և ավելի (մինչև 10—12) բառերի խումբը կամ փունջն է, որի անդամները միավորված են հոմանիշային կապերով ու հարաբերություններով: Հոմանիշների խումբը լեզվաբանական գրականության մեջ շաբ է անվանվում: Բառային հոմանիշները միմյանց հետ առնչվում են այնպիսի կապերով ու հարաբերություններով, որոնք համակարգային են, այսինքն՝ իրենց իմաստային ու ռեական հատկանիշներով որոշակի համակարգ են ներկայացնում:

Հոմանիշների շարքը բառերի և արտահայտությունների պատմականորեն գոյացած խմբավորում է (26, էջ 6): Նրա մեջ կարող են արտացոլվել ոչ միայն համաժամանակյա, այլև տարժամանակյա իրողությունները: Հոմանիշների շարքի մեջ տեղ են գտնում լեզվի տարբեր փուլերին, տարբեր շերտերին, տարբեր ճյուղերին, լեզվի տարբերակային ձևերին պատկանող բառեր: Օրինակ՝ արևածագ, արշալույս, այգաբաց, վաղուղայն հոմանիշային շարքից վերջինը գրաբարյան բառ է: Սնել, կերակրել, ջամբել (կրծքի կաթով սնել) հոմանիշային շարքից վերջինը նույնպես պատկանում է մեր լեզվի հին հայերենի փուլին և կենսունակ է նաև զրական արևմտահայե-

րենում. փոխաբերական իմաստներով՝ ներառելի, ներշնչել-
տալ, օժտել, մատակարարել կարող է գտնվել նաև հոմա-
նիշային համապատասխան այլ շարքերում:

Հոմանիշային շարքի անդամները պատկանում են միև-
նույն խոսքի մասին և սերտորեն կապված են լեզվի բա-
ռապաշարի փոփոխություն հետ: Հոմանիշային շարքերի վրա
ազդում են և՛ բառակազմական, և՛ իմաստաբանական փո-
փոխությունները (նորաբանությունների մուտքը, որոշ բառե-
րի հնացումը և պասիվ շերտին անցնելը և այլն): Հոմանի-
շային շարքերի ներսում տեղի է ունենում ոչ միայն քանա-
կական (շարքերի նվազում կամ աճում), այլև որակական
փոփոխություն (շարքի որոշ անդամների նրբիմաստների ա-
ռավել մերձեցում և, ընդհակառակը):

Համանիշների շարքերը նույնանիշների շարքերի համե-
մատ առավել բազմանդամ են և իմաստային կապերով ու
հարաբերություններով առավել հարուստ: Նույնանիշները չու-
նեն նրբերանգամային և հուզաբարտահայտչական բը-
նույթի տարբերություններ: Նրանք առարկայի կամ հատկա-
նիշի իմաստով լիովին համընկնում են և ունեն սոսկ ոճա-
կան-կիրառական տարբերություններ (հմմտ. վիզ-պարանոց,
այտ-թուշ, պոռշ-շրթունք և այլն): Նույնանիշների շարքերը
հաճախ միանում են նույն հասկացությունն արտահայտող
հոմանիշների խմբին՝ հանդես գալով իբրև հոմանիշային
շարքի սկզբնական կամ չեղոք անդամներ. օրինակ՝ վախ-ան-
երկյուղ և սարսափ, անուղղոլ և այլն. լալ-լաց լինել և ար-
տասվել, ողբալ, հեկեկալ, հեծեծալ, սուգ ու շիվան անել և
այլն:

Այդ իսկ պատճառով էլ մենք առանձին չենք քննում նույ-
նանիշ բառերի ոճական նշանակությունները, քանի որ դրանք
քննում ենք հոմանիշ բառերի համապատասխան շարքերի մեջ:
Ինքնին հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է ոճական-
գործառական հատկանիշով հակադրվող նույնանիշներին, քա-
նի որ բացարձակ նույնանիշները (հմմտ. սավառնակ-օղա-
նավ-ինքնաթիռ, էլեգիա-եղերերգ, մարդագաշտ-ստադիոն և
այլն) ոճական տարբերակում չունեն: Հոմանիշների շարքում
սովորաբար լինում է մեկ համագործածական կամ առավել,
ինչպես ընդունված է ասել, չեղոք բառ, որը կոչում են հիմ-

նաբառ (դոմինանտ), և դեպի նա են ձգվում շարքի մյուս անդամները (մի քանիսը առավել ուժեղ, մի քանիսը՝ առավել թույլ, տե՛ս 51, էջ 99)։ Շարքի անդամների նրբիմաստային տարբերությունները կարող են ունենալ իմաստային որոշակի աստիճանականություն (սկզբից աստիճանաբար աճելով՝ վերջից աստիճանաբար նվազելով)։ օրինակ՝ հայտնի, անվանի, նշանավոր, ականավոր, հռչակավոր, մեծանուշակ, աշխարհահռչակ և այլն։ Կարճ ասած՝ հոմանիշների (լեզվական) շարքը իմաստային ընդհանրությունների և տարբերությունների հիմքով միավորված անդամների համակարգ է։ Հոմանիշային շարքի անդամների համակարգային կապերով միավորված լինելու լավագույն վկայությունն այն է, որ շարքի անդամներից մեկի հիշատակումը իսկույն հուշում և իր հետ բերում է մնացած համապատասխան հոմանիշները։ օրինակ՝ գեղեցիկ, չնաղ, աննման, չնաշխարհիկ. հիանալի, հրաշալի, հույակալ, սփանշելի, անկրկնելի, զարմանահրաշ և այլն։

Բազմիմաստ բառը կարող է հանդես գալ հոմանիշային տարբեր շարքերում. այսպես՝ պահել բազմիմաստ բառը հանդես է գալիս և՛ ծածկել, քաֆցնել, սվաղել, կոծկել, և՛ հոգ տանել, մեծացնել, դաստիարակել երկու տարբեր շարքերում։

Ընդ որում հոմանիշային շարքի ոչ բոլոր անդամներն են հավասարազոր իրենց գործածականությամբ և կապակցելիությամբ. այսպես՝ եթե հիանալի, հրաշալի, սփանշելի, հույակալ հոմանիշները կարող են հանդես գալ մաքուր, ծաղիկ, երեխա, աղջիկ, շենք, մեքենա, պատկեր և այլ լրացյալների բնութագրման համար, ապա անզուգական, անկրկնելի, ցրեցող, զարմանահրաշ հոմանիշ-լրացումները՝ պատկեր, տեսաբան, գեղեցկություն և այլ սակավաթիվ լրացյալների բրնութագրման համար, այսինքն՝ կարող են հանդես գալ պոռվել սակավ թվով բառերի շրջապատում. նշանակում է վերջիններիս կապակցելիության հնարավորությունները առավել սահմանափակ են, քան վերոհիշյալ շարքի առաջին խմբի հոմանիշներինը, հետևաբար առաջին խմբի անդամները մեծ թվով կապակցություններում կարող են փոխարինել միմյանց, իսկ երկրորդ խմբինը՝ ոչ միշտ։

Ի դեպ, կան հոմանիշներ էլ, որ առհասարակ չեն կարող փոխարինել միմյանց. սրանք մասնավորապես ոճական այն հոմանիշներն են, որոնք հակադրվում են հուզաարտահայտչական հատկանիշով և թեև միևնույն հասկացությունն են արտահայտում, սակայն յուրաքանչյուրը իր ոճում, իր տեղում, իր կապակցությունում և իրեն բնորոշ իմաստով է գործածվում, օրինակ՝ ուտել, խծոել, խփշտել, լափել հոմանիշային շարքից առաջինը գրական համագործածական բառ է, մյուսները ունեն հուզաարտահայտչական երանգ. երկրորդը և երրորդը (արագ-արագ և շատ ուտել) բնորոշ են և խոսակցական ոճին, իսկ երրորդը՝ լափելը (կոպիտ, անկիրթ ձևվով ուտել) ևս բնորոշ է ժողովրդախոսակցական ոճին, սակայն ունի հասարակաբանական երանգ: Այդպես էլ ծիծաղել և հեղձալ, բռնալ հոմանիշներում առաջինը համագործածական է, իսկ մյուսները ունեն հուզաարտահայտչական ոճական երանգ: Սրանցում կա և՛ գործողություն չափի տարբերություն և՛ թե վերաբերմունքային իմաստային երանգ:

Առաջինները (ուտել, ծիծաղել) համագործածական են և ոճականորեն չեղոք. հաջորդ հոմանիշները (խծոել, խփշտել, լափել և հեղձալ, քոքոալ) ոճականորեն չեղոք չեն և չեն կարող փոխարինել առաջիններին. դեռ ավելին, հակադրվում են առաջիններին, քանի որ ունեն գործառական-ոճական սահմանափակում:

Բառի ճիշտ և տեղին գործածությունը ոճաբանության կարևորագույն խնդիրներից մեկն է: Բառի կյանքը իրագործվում է միայն խոսքի մեջ: Խոսքի մեջ է իրագործվում նաև բառընտրության, բառօգտագործման գործընթացը, որ մասնավորապես առնչվում է հենց բառային հոմանիշության հետ: Հոմանիշները ճիշտ և տեղին գործածելը պարզ ու հասարակ խնդիր չէ: Այն կապված է լեզվի ու նրա կառուցվածքի խորը և բազմակողմանի իմացության հետ: Բառօգտագործման խնդիրը ճիշտ լուծելու համար պետք է լիովին տիրապետել, խորը իմանալ լեզվի իմաստային, արտահայտչական, ոճական, բառապաշարային և կառուցվածքային հնարավորությունները, կարողանալ ճիշտ ընտրել բառի տեղը խոսքի մեջ:

քանի որ բառերը «մեկնում» են, երբ դրվում են ոչ իրենց տեղում: Բառը իր տեղն է ուղղում խոսքի մեջ: Այսպես՝ «Ջանք էին անում միտը պահելու կարճ ու կրակված այդ բառը (ի՛մբս)» (ՊՍ, ԵԺ, 2, 143): Այստեղ կրակված բառը իր փոխաբերական գործածությամբ այնքան պատկերավոր, արտահայտիչ ու դիպուկ է գործածվել, որ իր համապատասխան համանիշներից և ոչ մեկը չէր կարող ծածկել բերված կրակված բառի իմաստը: Նշանակում է տվյալ համատեքստում այս բառը ճիշտ և ճիշտ իր տեղում է և տվյալ դեպքում անփոխարինելի, քանի որ ստեղծագործաբար և վարպետորեն կիրառելու, իմաստային հնարավորությունների ճշգրիտ հաշվառման դեպքում հաճախ դժվար է լինում բառի այլ համազոր համանիշ գտնելը:

Այդպիսի էլ Պ. Սևակի «Մոր ձեռքերը» բանաստեղծության հետևյալ հատվածում՝

Սկեր այսօր մենք համբուրենք որդիարար
Մեղ աշխարհում ծնած-սնած,
Մեղ աշխարհում շահած-պահած,
Մեղներից երբևէ չկշտացած,
Փռչի սրբող, լվացք անող,
Անվերջ դատող, անվերջ բանող
Այս ձեռքերը (ՊՍ, ԵԺ, 1, 170):

միևնույն լրացյալը (ձեռքերը) ունի ինը լրացում, որոնցից երեք զույգը (ծնած-սնած, շահած-պահած, դատող, բանող) համատեղ գործածվող համանիշներ են, սակայն չկշտացած բառը այստեղ այնքան ճիշտ և նպատակային է գործածված և այլ համարժեքների (հմմտ. հազեցած և այլն) հետ ունեցած նրբերանգահմաստային տարբերությունների այնպիսի նուրբ հաշվառումով, որ մեծապես նպաստել է գեղարվեստական պատկերի կատարելությանը և խոսքի արտահայտչականությանը:

Ավետիք Իսահակյանի «Աբու-Լալա-Մահարի» պոեմի հետևյալ հատվածում՝

Շատրվանները ֆեֆում էին
պայծառ ծիծաղով ադամանդեղեն,
Բույր ու համբույր էր խնկարկվում շորս կողմ
խալիֆների բյոշից լուսեղեն (Իս., Ե, 2, 46):

բոլոր բառերը ճիշտ իրենց տեղում են և այստեղ գրեթե ոչ մի բառ (հմմտ. քրքջալ, ադամանդեղեն, խնկարկել) պետք չէ փոխարինել իր համանիշով: Բացի այդ, դրանք իրենց կապակցելիության միջավայրի ճիշտ ու անթերի ընտրության մեջ էլ ստեղծել են անկրկնելի գեղարվեստական պատկերներ (հմմտ. շատրվանների ֆրիլը, ադամանդեղեն ծիծաղը, բույր ու համբույրի խնկարկումը, լուսեղեն ֆյոլդը) և այս բոլորով հանդերձ նպաստել խոսքի արտահայտչականությանը և ընդհանուր ոճական ուղղվածությանը:

Կամ՝

Ես ձեզ ասում եմ՝ կըգա ոգու սով,
Եվ դուք կըբաղցնեք ճոխ սեղանի մոտ,
Կընկենք մութալու հափրած որկորով՝
Հըրեղեն խոսքի, վեհ խոսքի կարոտ (Իս., Ե, 1, 169):

Այստեղ ընդգծված հրեղեն բառը, ինչպես և ոգու սով տարողունակ կապակցությունը, ամբողջ համատեքստի ոճականորեն ամենահագեցված կառույցներն են և գրեթե անթարգմանելի ու անփոխարինելի են իրենց համապատասխան համանիշների համեմատության մեջ: Բառերի նման կիրառությունը բանաստեղծական անկրկնելի վարպետության և հզոր տաղանդի դրսևորման վկայություն է:

Հոմանիշներից որևէ մեկի գերադասության և անհրաժեշտության խնդիրը կապված է նաև բառի՝ համատեքստում ունեցած կապակցելիության հատկանիշի, նրա կոնկրետ բառային միջավայրում իրավիճակներին անհրաժեշտ լինելու հանգամանքի հետ:

Այսպես՝

Երկաթագիր մի մազաղաթ.
Մի սրբատաշ տաճարի վեմ,
Մի կուռ վահան՝ ասիական
Մրրկարշավ ցեղերի դեմ
... Այսպիսին է Հայաստանը
Մեր հինավուրց երգերի մեջ (ՀՍ, Ե, 1, 3):

Այստեղ հինավուրց Հայաստանի բնորոշման համար բերված երկաթագիր, սրբատաշ, մազաղաթ, տաճար, վահան բառերի ֆոնի վրա, անշուշտ, քառ, ժայռ, քարածայռ համա-

նիշներից առանձնանում և անհրաժեշտ է դառնում վեմ համանիշը:

Բառերն իրենց ճշգրիտ տեղն են ուղում նաև հրապարակախոսական ոճում. օրինակ՝ Հավաստվեց տորինների կաքինետի կողմ դիրքը (ՍՀ, 12.5.82) համատեքստում ևս չոք (ոչ փափուկ) համաձայնի համեմատության, առավելություն է տրվել բերված կոշտ համանիշին:

Փամանակակից հայերենն ունի հոմանիշների խիստ հարուստ և ճոխ համակարգ: Սակայն այս բնատուր հարստությունից ևս պետք է օգտվել խիստ խոհեմաբար և զգույշ, քանի որ բառերը ևս շատ գործածվելիս «մաշվում» են, իսկ չգործածվելիս՝ «մեռնում»: Պատահական չէ, որ Պ. Սևակը խիստ իրավացիորեն գեմ էր անիմաստ պերճաբանության և «գեղեցիկ» բառերի չարաշահման արդի բանաստեղծության մեջ, ցավոք, տարածված երևույթին: Նա ձգտում էր բառի արժեքի և կշռի հաստատման: Ս.հա նրա բանաձևումն այս մասին. «Մինչև անգամ լավ է ավելի, բառերն իրար հետ կապ իսկ չունենան, քան թե չունենան կշիռ ու արժեք» (ՊՍ, ԳԲ, 30.3.84):

Ստեղծագործողի բառօգտագործման հմտությունը կախված է նաև նրա լեզվական կուլտուրայից, ոճաբանական նուրբ հոտառությունից, քանի որ բառի տեղին, ճիշտ և նպատակային տեղադրումը խոսքաշարի մեջ հավասարազոր է տվյալ բառի պլուտին, նրա նորոժի հայտնագործմանը: Ռուս գրող Վսևոլոդ Իվանովը նշում է, որ խոսքի արվեստի մեջ տաղանդը հավանաբար բառերը գտնելու միջոցն է (ԳԲ, 2.3.84): Եվ իրոք, թերևս բոլոր նշանավոր (և ոչ միայն) գրողներն ու բանաստեղծներն էլ մեծ ջանքեր են թափել բառի առավել ճշգրիտ և նպատակային ընտրության ու օգտագործման ուղղությամբ: Եվ պատահական չէ, որ որևէ գրողի ստեղծագործական խոհանոցին, լաբորատորիային առնչվելիս, նկատելի է դառնում, որ նա ամենից առաջ ջանքեր է գործադրել հենց հոմանիշների ընտրության, նրանց անընդհատ փոփոխության և առավել արդյունավետ տարբերակը գտնելու ուղղությամբ: Այսպես՝ Ավետիք Իսահակյանը «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը գրելիս երկար խորհել է կոշիկաձուլակ բառերի ընտրության վրա: Եվ, իհարկե, իրավամբ

կանգ է առել մունակ համանիշի վրա: Դրանք պատկանում են ժամանակակից հայերենի տարբեր բառաշերտերին. առաջինը ակտիվ բառաշերտին է պատկանում, համագործական բառ է, երկրորդը սահմանափակ գործածություն ունի, հնաբանություն է և իմաստային առումով, բնականաբար, հավասարազոր չէ առաջինին ու բոլոր համատեքստերում չի կարող փոխարինել նրան: Սակայն բանաստեղծը այն (մունակը) գերադասել է, որպեսզի ընդգծի նաև դրա կոշիկին էլ հավասար չլինելը («Իսկ երբ սայթաքես, մունակիդ փոշին մեծ մարդ է դառնում և քեզ հարվածում», Իս., Ե, 2, 68):

Վ. Տերյանի «Իմ ժողովուրդը անել վշտի մեջ, Երկիրն իմ անբախտ և աղետավոր» բանատողերը սկզբնապես հղել են «Իմ ժողովուրդը դառը ցավի մեջ, Աշխարհն իմ անբախտ և աղետավոր» (ՎՏ, ԵԺ, 1, 353, 240) ձևով, այսինքն՝ աշխարհը դարձել է երկիր, դառը ցավը՝ անել վիշտ, որոնցով նշված տողերը ակնհայտորեն առավել արտահայտիչ են դարձել և ճշգրիտ են բացահայտել բանաստեղծի ասելիքը:

Բառի ամենաճիշտ ու տեղին գործածությունն այն է, երբ այն տվյալ նախադասության մեջ չի կարելի փոխարինել մեկ ուրիշ բառով: Որքան մարդ քաջածանոթ է իր լեզվի հոմանիշներին, այնքան աղատ և ճիշտ է արտահայտում իր մտքի նրբագույն հրանգները, տրամադրությունը: Հոմանիշների վատ իմացությունը, նրանց իմաստային նրբերանգների տարբերակման անկարողությունը հանգեցնում է խոսքի աղքատությանը և բառերի ընտրության ու գործածության լուրջ սխալների տեղիք է տալիս (51, էջ 98):

Հոմանիշների հարուստ պաշար ունենալը և այն բազմակողմանիորեն ու հմտորեն օգտագործելը մարդու բառապաշարի հարստության և լեզվական կուլտուրայի զարգացման ամենապերճախոս վկայությունն են: Սահմանափակ լեզվական կուլտուրա ունեցող մարդը գեղեցիկ-սիրուն-չճշադ-խաբիկ շաքեփ կարող է գործածել միայն գեղեցիկ և սիրուն հոմանիշները (գեղեցիկը նույնիսկ ոչ միշտ) և, իհարկե, չի գործածի շճնաղ, շնաշխաբիկ հոմանիշները: Այնպես որ միշտ և բոլոր դեպքերում հոմանիշների գործածությունը խիստ անհատական, հոգեբանական բնույթ է կրում:

Հոմանիշներն ունեն նաև այն էական յուրահատկությունը, որ ազատում են խոսքը միապաղաղությունից և միօրինակությունից, բառի կրկնության շարաշահումից: Այսպես՝ կոտորած, ջարդ, ցեղասպանություն, սպանդ հոմանիշներից առաջին երեքը առավել հաճախակի են գործածվում, իսկ վերջինը (սպանդ) առավել սակավ գործածական է և դրա գործածությունը կապակցելիության միանման պայմաններում ոճական յուրահատուկ նրանդ և թարմություն կարող է հաղորդել խոսքին. օրինակ՝ Չլինի՞, թե խաղաղ օրերում հանկարծ կատարվի այն, ինչ թշնամուն շահողվեց անել մեծ սպանդի ժամանակ (ՀԶ, 20.4.82): «Հանճարեղ ուս գիտնական Ն. Ի. Լոբաչևսկին կարողանում էր նկատել տաղանդներին և սատարել նրանց» (Ավ., 8.1.82) համատեքստում հովանավորել, օգնել համագործածական հոմանիշների փոխարեն գործածվել է սատարել հոմանիշը, որը գրքային ոճի բառ է և առավել քիչ գործածական ու «շմաշված»:

ՀՈՄԱՆԻՇ ԲԱՌԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Արդեն նշել ենք, որ բոլոր հոմանիշների կիրառությունն էլ ոճական նպատակադրում ունի և հենց ոճական տեսակետից էլ նրանց միջև կա տարբերություն (2, էջ 57): Ընդ որում հոմանիշների մի մասի ոճական կիրառությունների հիմքում ընկած է նրբերանգախմաստային, մի մասի հիմքում՝ ոճական (ոճական-գործառական, ոճական-հուղարարտահայտչական), իսկ մյուս մասի հիմքում՝ միաժամանակ և՛ ոճական, և՛ իմաստային տարբերություն: Այսպես՝ հայտնի, անվանի, ականավոր, հուշակավոր ածականները արտահայտում են միևնույն հատկանիշը, սակայն միմյանց հանդեպ ունեն վերջինիս գրեթե մասն չափի նրբիմաստային տարբերություն. առաջին երկուսը նրբիմաստային առավել սերտ կապի մեջ են և գրեթե իմաստային միևնույն չափն են արտահայտում, իսկ վերջինները (ականավոր, հուշակավոր) նրբիմաստային առավել մեծ չափի տարբերություններ ունեն: Բոլոր դեպքերում սրանց միջև, թեկուզև տարբեր չափերի, սակայն նրբերանգախմաստային տարբերություն կա: Սակայն սպիտակ և ճեմմալ հոմանիշների միջև տարբերությունը իմաստային չէ:

երկուսն էլ արտահայտում են միևնույն նշանակյալը և միմյանցից տարբերվում են ոչ թե իմաստային, այլ ոճական հատկանիշով: Սպիտակը գրական համագործածական բառ է, իսկ ներմակը խոսակցական ոճի բառ է (բնորոշ է նաև արևմտահայերենին):

Հոմանիշները լինում են իմաստային, ոճական և իմաստային-ոճական:

Ա. Իմաստային հոմանիշներ

Իմաստային են այն հոմանիշները, որոնք արտահայտում են միևնույն հասկացությունը, բայց տարբերվում են նրբերանգային իմաստներով (նրբիմաստներով): Օրինակներ՝ մտածել, դատել, խորհել, կշռադատել, մտմտալ, ծանրութեք անել, գեղեցիկ, չճաղ, շնաշխարհիկ, հմայիշ, կախարհիշ, դյուրիշ, բովիշ. ուսումնասիրել, բննել, հետազոտել. աշխատություն, հետազոտություն, բննություն. անկեղծ, շիտակ, ուղղամիտ, անկողմնակալ, անաչառ. խնդրել, աղաչել, աղբւսել, բախանձել, պաղատել. բարկանալ, զայրանալ, ջղայնանալ, վրդովվել, կատաղել. մասին, վերաբերյալ, վերաբերմամբ. հայտնի, նշանավոր, ականավոր, հռչակավոր, մեծահռչակ, աշխարհահռչակ. մեծ, հսկա, վիրսարի, ահագին. ապացույց, փաստ, փաստարկ. շարշարանք, տանջանք, տառապանք. վիշտ, ցավ, կսկիծ, մորմոք, մրմուռ. խսկույն, անմիջապես, վայրկենապես. միայն, լոկ, սոսկ. երամ, պարս, վտառ և այլն:

Բերված իմաստային հոմանիշների միջև կա նրբերանգային իմաստների չափի, աստիճանի և բնույթի տարբերություն: Այսպես՝ միևնույն երևույթը վիշտ կամ կսկիծ անվանելով՝ մենք արտահայտում ենք նաև մեր վերաբերմունքը տվյալ երևույթի նկատմամբ: Սակայն մեր վերաբերմունքի հիմքում ընկած է նաև բերված հոմանիշների իմաստային տարբերության հանգամանքը. առաջին դեպքում (վիշտ) մենք արտահայտում ենք ընդհանուր երևույթը (վիշտը, ցավը), երկրորդ դեպքում (կսկիծ)՝ տվյալ երևույթի առավել խոր՝ կեղեքող, մորմոքող տեսակը: Մինչդեռ միևնույն շարքից (վիշտ, ցավ, մորմոք, կսկիծ, մրմուռ) վիշտ և ցավ

(ոչ հիվանդություն) համանիշների իմաստային տարբերությունը առավել փոքր ու աննշան է և առավել զգալի է իմաստային ընդհանրությունը, քան վիշտ և կսկիծ, մրմուռ համանիշների միջև:

Նշանակում է՝ իմաստային հոմանիշների շարքերի անդամների միջև եղած նրբիմաստային կամ նրբերանգաիմաստային տարբերությունները ևս տարբեր տիպի և բնույթի են, լինում:

Դրանք են՝

ա) Հոմանիշների արտահայտած հատկանիշի չափի աստիճանական տարբերություն: Օրինակ՝ լալ, հեկեկալ, հեծեծալ, ողբալ. վախենալ, երկյուղել, սարսափել, սոսկալ, զարհուրել. վիշտ, ցավ, կսկիծ, մոռմոհ, մրմուռ. խնդրել, աղաչել, աղբրսել, պաղատել, րախանձել. բարկանալ, ջղայնանալ, զայրանալ, վրդովվել, կատաղել. հիանալի, հրաշալի. հոյակապ, սքանչելի. տանջել, շարշարել, կեղեքել, խոշտանգել. անգուսպ, սանձաբձակ, հանդուգն. մեծ, ահագին, հսկա, վիթխարի. անվախ, աներկյուղ, համարձակ, ըմբոստ. քաջ, խիզախ. ուժեղ, հզոր. ահավոր, սարսափելի, սոսկալի, զարհուրելի. գեղեցիկ, չճնաղ, չնաշխարհիկ. հմայիչ, գերիշ, դյուրիշ, կախարդիշ, մոգիշ և այլն:

Սրանցում ակնհայտորեն նկատվում է հոմանիշների նրբիմաստային տարբերության հիմքում ընկած հատկանիշի չափի աստիճանավորում (գրադացիա). ընդ որում բերված շարքերի առաջին և վերջին եզրերը նրբիմաստային առավել զգալի տարբերությունն ունեն, քան առաջին եզրերի անդամները (հմտ. տանջել-շարշարել և կեղեքել-խոշտանգել):

Իմաստային հոմանիշներով միավորված հոմանիշային վերոհիշյալ մեծ շարքերի ներսում առանձնացող հոմանիշային փոքր շարքերը (խմբերը) իրենց նրբիմաստային առավել սերտությամբ առանձին խումբ են կազմում: Սրանք, բնականաբար, հոմանիշի արտահայտած հատկանիշի չափի աստիճանավորում չունեն և նրբիմաստային տարբերության գրեթե միևնույն մակարդակի վրա են գտնվում. օրինակ՝ վախենալ, երկյուղել, սարսափել, զարհուրել, սոսկալ շարքից նրբիմաստային սերտության աստիճանով միավորվում են վախենալ, երկյուղել և սարսափել, զարհուրել, սոսկալ առան-

ձին փոքր շարքերը: Նրբիմաստային չափի աստիճանաւորում կա նաև վիշտ, ցավ, մոռմո՛ք, մւմնու, կսկիծ հոմանիշային շարքի վիշտ, ցավ և մոռմո՛ք, կսկիծ, մւմնու փոքր շարքերում: Կա՛ն նաև ուղղակիորեն նրբիմաստային հատկանիշով հակադրվող շարքեր. օրինակ՝ աբրու՛ն, սքափ, զգո՛ն. շիտակ, ուղղամիտ, անկողմնակալ, անաշառ. մտածել, դատել, խորհել, կշռադատել. ուսումնասիրություն, ֆննդւթյուն, հետազոտություն. բաժանել, անջատել, զատել, ջոկել. քշվառ, ողորմելի. կասկած, երկմտանք, երկընտրանք և այլն, որոնք իրենց նրբիմաստային առավել սերտության հատկանիշով մոտենում են նույնանիշներին (բացարձակ հոմանիշներին):

Ահա այսպիսի նրբիմաստային հատկանիշով հակադրվող հոմանիշային շարքերի անդամներն են, որ ազատորեն կարող են փոխարինվել մեկը մյուսով և կապակցելիության շատ քիչ տարբերութուններ ունենալ: Այսպիսի՝ «Ձեռքդ կըբռնեմ, ցավդ կըմբռնեմ, Կվառեմ ուրիշ լույսեր քո հոգում» (ՎՏ, Բ, 47) համատեքստում ցավը ազատ կերպով կարող է փոխարինվել վիշտ հոմանիշով: Եվ առհասարակ, որևէ համատեքստում նրբիմաստային հոմանիշների շարքից մեկը կամ մյուսը նախընտրելը զուտ անհատական բնույթ ունի, մտնավանդ, երբ խիստ անհրաժեշտություն չկա ամենաճշգրտիտը և միակը բերելու: Նրբիմաստային հենց այս տիպի հոմանիշներն են, որ փրկում են բառերը կրկնվելուց և «մաշվելուց»՝ միաժամանակ խոսքը ազատելով միապաղաղությունից ու միօրինակութունից: Իմաստային այսպիսի սերտությամբ առնչվող հոմանիշները հաճախ գրվում են զծիկով. օրինակ՝ արմատանալ-խորանալ, կապել-շղթայել (Այս բոլոր օղակները կապում-շղթայում են մեր գրականության թերևս ամենաներհակ հայեցակետը, ԳԹ, 21.10.83), քերություն-պակասավորություն (Բայց մի՞թե դա նշանակում է, թե մենք չպետք է կարողանանք, իրոք, հրաժարվել արդեն քերության-պակասավորության վերածվող այդ նախասիրություններից, ԳԹ, 8.7.83), խոպան-անմշակ (Թիզ մը հող բլլար արեւախաճ, Ափ մը հող՝ խոպան-անմշակ..., ՀԶ, 19.10.83), բալզամ-ղեղ (Ձեռքիդ մուրն էլ անմահության բալզամ-ղեղ է մեզ համար, ՀՇ, ԳԹ, 10.12.82) և այլն: Այս-

պիսի նման ու մոտ իմաստ ունեցող բառերը դիտվում են իբրև բաղճյուսական հարադրություններ (շաղկապավոր և անշաղկապ կամ գծիկով), այսինքն՝ իբրև մեկ՝ ընդհանուր իմաստ արտահայտող բաղադրական բաղադրություններ. օրինակ՝ խենթ ու խելառ, լաց ու կոծ, ծաղր ու ծանակ, հարգ ու պատիվ, վիշտ ու ցավ, բուք ու բորան, կրակ ու բոց, անթիվ-անհամար, տղմուկ-աղաղակ, հարայ-հրոց, ուրախ-զբվարք (12, էջ 267—268) և այլն:

բ) Հոմանիշների արտահայտած երևույթի բնույթի տարբերություն:

Այս դեպքում տարբերությունը կարող է լինել նաև ծավալային, այսինքն՝ հոմանիշներից մեկը կարող է ունենալ առավել լայն, ընդհանրական իմաստ, վերաբերել համեմատաբար ավելի շատ թվով առարկաների ու երևույթների, իսկ մյուսը կամ մյուսները՝ ավելի նեղ, մասնավոր իմաստ և վերաբերել քիչ թվով առարկաների ու երևույթների (1, էջ 85): Հոմանիշների արտահայտած նշված բնույթի տարբերություններով էլ բնականաբար, պայմանավորված են նրանց կապակցելիության տարբերությունները. օրինակներ՝ մարտ, կռիվ, պատերազմ, ճակատամարտ, հերոսամարտ. դասատու, ուսուցիչ, մանկավարժ. ջարդ, կոտորած, սպանդ, ցեղասպանություն. մնացուկ, ավելցուկ, քերմացք, փշրանք, կտոր-տանք, քափռն, ջարդոն. երամ, պարս, վտառ. տատանել, ծածանել, սասանել. շինել, կռուցել և այլն:

Այսպես՝ եթե դասատու նշանակում է առհասարակ դաս տվող, ապա ուսուցիչը և՛ դաս տվող, սովորեցնող, և՛ ուսմունք թողած, աշակերտներ ու հետնորդներ ունեցող (որով և տարբերվում է դասատուից), իսկ մանկավարժը՝ ընդհանրապես ուսուցիչ, մանկավարժությամբ զբաղվող. լինի դա դպրոցում, թե բուհում: Շինել նշանակում է որևէ գործիք, առարկա, իր, նաև շինություն շինել, սարքել, իսկ կռուցել (ուղղակի իմաստով)՝ շինք, շինություն, կառույց, համալիր կառուցել: Նրամ նշանակում է «հույնատեսակ թուղամների խումբ, բաղմություն», իսկ փոխաբերաբար նաև՝ «օգում միասին սավառնող ինքնաթիռների խումբ», «օդում շարժվող մարմինների խումբ» (Ամպերը ճերմակ երամով անցան, ՎՏ), «արյունակցությամբ կապված մարդկանց խումբ» (տոհմ,

ցեղ, աղգ. հմմտ. աղգ ու երամ¹): Կարճ ասած՝ առավել ընդհանրական բնույթ ունի: Պնաւս նշանակում է «օդում ճախրող միջատների (ճանճերի, մեղուների և այլն) խումբ, բազմություն, երամ», իսկ վտառ՝ «կենդանիների դեպի ձվադրավայրը ընդ ձկների, սողունների խումբ, խմբավորում» (հմմտ. «Երկունքը դաժան և հավերժական, որ հեղեղում է վտառն իժերի, որոնք խայթում են, հոշոտում իրար, աստղերն են պղծում տոփանքով ժահրի», Իս., Ե, 2, 53): Բոլորն էլ (երամ, պարս, վտառ), իհարկե, փոխաբերաբար կարող են գործածվել «բազմություն, խումբ» իմաստներով. օրինակ՝ Յուրաքանչյուրից մի ողկո՛ւյզ, մի խո՛ւրձ, յուրաքանչյուրից մի երջ՝մ, մի պա՛րս... (ՊՍ, ԵԺ, 6, 116): Հոմանիշների մի ամբողջ վտառ է վխտում քո մեջ (ն. տ.):

Բ. Ոճական հոմանիշներ

Ոճական են կոչվում այն հոմանիշները, որոնք արտահայտում են նույն հիմնական բառային իմաստը, սակայն հակադրվում են գործառական, հուղաարտահայտչական կողմով:

Ոճական հոմանիշները հանդես են գալիս լեզվի գործառական (հմմտ. խոսակցական, գիտական, պաշտոնական, հրապարակախոսական, գեղարվեստական և այլն) և անհատական ոճերում: Ոճական հոմանիշները պատկանում են լեզվի պասիվ բառաշերտին (նորաբանություններ, հնաբանություններ), սահմանափակ գործածություն ունեցող բառերի շերտին (նեղ գրքային, բարբառային բառեր և այլն), գրական լեզվի արևմտահայ ճյուղին, լեզվի հասարակական (երիտասարդական և այլ ժարգոնների պատկանող) և տարածական տարբերակներին ու գրական լեզվի համագործածական կամ ոճականորեն չեղոք բառերի հետ կադմում են ոճական հոմանիշների համապատասխան շարքեր:

Այսպես՝ շրբունք-պոռոշ (խոսակցական)², աչքեր-աչեր (խոսակցական), կոկորդ-բուկ (խոսակցական, բարբառային), օղի-աւաղ (խոսակցական), սովեր-շվաֆ (խոսակցական,

¹ Այս և մյուս իմաստների համար տե՛ս Աղ. ԱՆԲԲ, էջ 386:

² Փակագծերում բերված ոճական էջույթավորումները վերաբերում են հոմանիշ շարքերի երկրորդ բաղադրիչներին:

բարբառային), սյլիտակ-նեւմակ (խոսակցական, բարբառային, արեւմտահայերեն), մեջք-կոնակ (խոսակցական), կար-նանասակ-կոլոտ (խոսակցական), պարաւոնց-վիզ (խոսակցական)—շիւն (բարբառային), կողք-կուշտ (բարբառային) և այլն:

Վերոհիշյալ ոճական հոմանիշները, ի տարբերութիւն իմաստային հոմանիշների, որոնք բնութանրանում էին մերձավոր, մոտիկ իմաստներով և տարբերվում իմաստային զանազան նրբերանգներով, արտահայտում են միևնույն առարկան, միևնույն նշանակչաւը և նույնական են իմաստային կողմով. սրանք փաստորեն բառային նույնանիշներ են՝ գործածական, տարածական և հուզաարտահայտչական տարբերակումով:

Համագործածական կամ ոճականորեն չեզոք բառաշիւտի բառերի հետ ոճական հոմանիշներ են կազմում նաև անհատական ոճի, այլև հուզաարտահայտչական, վերաբերմունքային իմաստ արտահայտող մի շարք բառեր: Օրինակներ՝ ուտել (չեզոք կամ համագործածական)—խմել, խփշել (հուզաարտահայտչական), լափել (հուզաարտահայտչական՝ հասարակաբանական երանգով). քնել (չեզոք)—շնորել, մրափել, խռացնել (հուզաարտահայտչական՝ հասարակաբանական երանգով). ծիծաղել¹ (չեզոք)—բեքշալ (հուզաարտահայտչական), հոհալ (հուզաարտահայտչական). խմել (չեզոք)—կոնծել (հուզաարտահայտչական), լակել (հասարակաբանական). գողանալ (չեզոք)—քոցնել (հուզաարտահայտչական), ցրել (ժարգոնային), շվկըցնել (ժարգոնային). բափառակալ (չեզոք)—աստանդակալ (նեղ գրքային). խոսել (չեզոք)—բարբառել (նեղ գրքային), բարբաջել (հուզաարտահայտչական՝ հասարակաբանական երանգով). հին (չեզոք)—հինավուրց, հնամենի, վաղնջակալ (նեղ գրքային). բավականացնել (չեզոք)—հեքիֆել (խոսակցական, բարբառային). ձանձրացնել (չեզոք). զլոյխ տանել (խոսակցական), զահլա տանել (խոսակցական՝ հասարակաբանական երանգով). ծուլանալ (չեզոք)—ալարել (խոսակցական) և այլն:

¹ Ծիծաղել բառը կրական համագործածական և չեզոք ոճի բառ է, սակայն փոխաբերական գործածութեամբ կարող է վառ պատկերավորութիւն ստեղծել համատեքստում (հմտ. Ստոները ծիծաղում մանրիկ, խիտում էն լուսնյակի լարին..., ՎԳ, ԱՄ, 92):

Ոճական հոմանիշները հիմնականում առաջանում են հետևյալ ուղիներով.

ա) խոսակցական ոճի բառերից. սրանք բնորոշ են լեզվի խոսակցական ոլորտին և գրական համագործածական կամ շեղոք շերտի հոմանիշների հետ կաղմում են ոճական հոմանիշների շարքեր:

Խոսակցական հոմանիշները կիրառվում են խոսքը առավել կենդանի, ցայտուն, վառ, պատկերավոր ու բաղմաղան դարձնելու նպատակադրումով. օրինակներ՝ Շատ ես, ազի՛ց քո ճերմակ ձին Արաղն ի վեր լողացրել, Շատ ես հեծել քո ճերմակ ձին ու սուրացել սարերն ի վեր (ՀՇ, ԳԹ, 1.10.82): Այստեղ Հովհաննես Շիրազը մարշալ Բաղրամյանին դիմում է ժողովրդին բնորոշ լեզվական միջոցներով (հմմտ. ազի՛ց, ճերմակ), որոնք տվյալ համատեքստում առավել մտերմիկ ու ջերմ շունչ են հաղորդել, քան կարող էին հաղորդել դրանց գրական համարժեքները (Թանկագին, սիրելի, սպիտակ): Կամ՝ Մայրդ հաց ու ջուր չի ուզում՝ քեզնից, Գորովանքիդ է մայրդ անոթի (ՍԿ, ԶԳ, 100): Եվ այն ամուրին, որ պալ սենյակում քնել է մենակ... (ՊՍ, ԵԺ, 1, 283): Մնար, Որ նրան մի ողջ ժողովուրդ «Մեծ Մա՛յր» անվաներ, «Վեհամա՛յր» կոչեր. Մի ողջ ժողովուրդ սուրբ ձեռքը նրա իր բերնին տաներ, Փեշերը պաշեր... (ՊՍ, ԵԺ, 4.11): Լճակը կարմիր լույսով է վառվում, Օրը նետում էր լաչակը ցած (ԳԹ, 4.2.83) և այլն:

Վերոհիշյալ բառերը լիովին կարող էին բերվել իրենց գրական համագործածական համապատասխաններով (հմմտ. սոված, սառը, քղանցքը համբուրել, գլխաշոր), սակայն ընդգծված հոմանիշներով բերված համատեքստերը առավել արտահայտիչ են դարձել:

«Մեր բոստանը՝ Շիրագի վարդանոցի շունչ ուներ» (ՀՇ, ԲԶ, 3, 352):

Համատեքստում ընդգծված բոստան բառի համագործածական հոմանիշը (բանջարանոց) երկարաշունչ է. դրա-

¹ Հաց ու ջուր ուզել դարձվածային կապակցությունն էլ բնորոշ է խոսակցական ոճին և նշանակում է «որեւէ բանի կարիք, կարոտություն ունենալ»:

նով բանաստեղծի բառային միջավայրի հետ առավել քիչ մերվող և շունի առաջինի կենդանի երանգը:

Ջափարի մեջ մի շար եղինջ
Շուրվակ է փշտոնուն (ՊՍ, ԵԺ, 1, 120):

Հովը շուրվակում է Աշնանային փխրուն արևի հետ (ՌԴ, ԵԵ, 18.2.78): Այս օրինակներում ընդգծված շուրվակել բառի և ոչ մի համագործածական համանիշը (փաթաթվել, միանալ, ձուլվել) տվյալ միջավայրում չէր կարող ստեղծել այդքան հարուստ, ինքնատիպ, արտահայտիչ և բանաստեղծական պատկերներ, ինչպիսին կերտվել է շուրվակել համանիշով:

Այդպես էլ խոսակցական նուր և սինի բառերը խոսքին առավել արտահայտչականութուն կարող են տալ, քան դրանց համագործածական համապատասխանները (ողկույզ, սկուտեղ). օրինակ՝

Ուզում եք որպես զնդասեղ

Արևը խրեմ փողկապիս:

“ Առնեմ որպես սինի

Երկինքը աստղերի խաղով—

Ու տանեմ այն հարսանիք

Որպես միրգ՝ մի նուր խաղող (ԵԶ, Բ, 40):

բ) Բարբառային բառերից. լեզվին կենդանութուն, թարմութուն է հաղորդում ոչ միայն առօրյա խոսակցական, ժողովրդախոսակցական բառերի գործածութունը, այլև մայրենի բարբառների բառերի իմաստային թարմացումն ու գործածութունը: Յուրաքանչյուր մեծ ստեղծագործող իր տաղանդի ուժով, իր կարողությամբ ժողովրդի լեզվի խորքերից, նրա գանձարանից վերցնում է արտակարգը, պատկերավորը և, վարպետորեն ու հմտությամբ դնելով համապատասխան խոսքաշարի մեջ, հասնում առավել մեծ ընդհանրացումների, ասելիքի, նպատակի առավել դիպուկ ու պատկերավոր արտահայտման և ոճական մեծ արդյունքի: Բարբառային բառերի հմտորեն օգտագործումը հաճախ համատեքստի գրքային-գրական բառերի շրջապատում այնքան անսպասելի ու արտակարգ է հնչում, որ իսկույն աչքի է ընկնում, ուշադրու-

թյուն բեռում՝ դրանով, կարծես, հատուկ ընդգծելով համա-
տեքստի արտահայտչական-ոճական ուղղվածությունը:

Մայրենի բարբառների լեզվական գանձի հմտորեն օգ-
տագործումը հարստացնում և ընդլայնում է մեր լեզվի ոճա-
կան պաշարները, ոճական հնարավորությունները:

Բարբառների լեզվի գանձարանից հմտորեն դուրս բեր-
ված բառը ոչ միայն նոր կյանք է ստանում և իմաստի թար-
մացում գտնում, այլև ճիշտ է գնահատվում ու արժեքավոր-
վում: Յուրաքանչյուր մեծ սակեղծագործող, անկասկած, բար-
բառային բառերի ճիշտ ընտրությամբ և գործադրմամբ առա-
վել մեծ ոճական արդյունքի է հասնում: Այսպես՝ Պարույր
Սևակի հղոր տաղանդը բարբառային (և ոչ միայն) բառեր
ընտրելու և կիրառելու մեջ սահման չի ճանաչում: Նա ամե-
նաբարբառային բառն էլ կարող է դնել գրական բառերի շր-
ջապատում և հնչեցնել իբրև մեծ արտահայտչականությամբ
շփոթված լեզվական միավոր: Օիրնակներ՝

Ես կարող եմ ենթադրել,

Թե այս ծուխը

Գոլորշացող քարածուխ է,

եվ այս կարմիր նորը քարակ

Ոչ թե լա՛մ է, այլ բոց կրակ (ՊՍ, ԵԺ, 1, 389):

Եթե խելավել՝

Ավելի լավ է անհաջող սիրուց (Ն. ա., 369):

Այստեղ նոր (կտոր իմաստով), խելավել (գծվել) բա-
ռերը ոչ միայն չեն խաթարել նշված խոսքաշարերի գրական
տրակը, այլև իրենց ինքնատիպությամբ ու անսպասելիու-
թյամբ ոճական երանդ են հաղորդել:

Բարբառային բառերը գործածվում են և՛ գեղարվեստա-
կան (չափածո և արձակ) ոճում, և՛ գործառական այլ ոճերում
(հիմնականում հրապարակախոսական). օրինակ՝ Կուդես
խաղ՝ անհս ցերեկով (ՀԶ, 31.3.84): Նրա որդին անկարող էր
խածել գիշերվա սև խնձորը աստղե ատամներով (էմ., ԳԹ,
1.4.83): Նրկիր քանդվեց կամ ծածկ նղավ, ասին մարդիկ
չատ աշխարքում (ՀԹ, Ե, 2, 126): ...Մոռանում ենք իրեն՝
սրիկային և քիչ է մնում աշխարհի բոլոր մեղքերը բարդենք
ողջ ժողովրդի շլինճին (ԶԲ, ԳԹ, 11.5.84): Տեսե՛ք, տեսե՛ք,

բանաստեղծ հմ, Երզնկու վհ Դախ հասակս թարմացնում (ՀՍ, ՄԱ, 175): Երանի խելքի գար և ծխելը քարգեւ, — հուսաւառ-վեց Եղիգեյը (ԶԱ, ԵԴԵԶՁ, 91): Միգուցե այդպես Կերկար կանգնած մնար, Լթե քամաշի Եկածնեը շրոքեխն և ծխախո-տի ծխից սենյակում այգքան խեղդոց շիհներ (ԳԹ, 10.6.83):

Մրանցում խաղֆ (խայտառակ), խածել (կծել), ժածֆ (Երկրաշարժ), շիխֆ (վիզ, պարանոց), դախ (պառաված, ծե-րացած, շորացած), բոքել (հրել) բարբառային բառերն իրենց փակագծերում բերված գրական համագործածական համա-նիշների համեմատությամբ օժտված են նաև հասկացությու-նը անհրաժեշտ նրբերանգով արտահայտելու առավելությամբ և այս յուրահատկությամբ էլ, բնականաբար, առավել ցայ-տուն են ու իրենց ինքնատիպությամբ նպաստել են խոսքի արտահայտչականությանը:

Հաճախ բարբառային բառերի ուղղակի հոմանիշները գրական լեզվում կտն նկարագրական եղանակով և, բնակա-նաբար, զուրկ են հասկացության անհրաժեշտ իմաստային նրբերանգն ապահովելու առավելությունից ու հակիրճությու-նից, ուստի և անհրաժեշտության պահանջով գործադրվում են դրանց բարբառային համարժեքները. օրինակ՝

Աստղերը վերևում

Շնիկների պես

Պագեցին կրկին (ՊՍ, ԵԺ, 2, 146):

Ինչպես յորդա ձիու կողին դաշված թամբակալի հետք, Զեն-ջնջվի հիշողությունից անցած օրերը սիրո (ԶԱ, ԵԴԵԶՁ, 179):

Այստեղ պագել (որ և՛ բարբառային, և՛ ժողովրդախո-սակցական ոճի բառ է) նշանակում է «ծնկները ծալելով կիսանստել», յորդա՝ «ձիու շորորուն քայլք, կողմնագնացք» և, բնականաբար, նկարագրական եղանակով նախընտրելի և հարմար չեն համատեքստի բառային միջավայրում ու-նեցած իրենց կապակցելիության հատկանիշով և կոնկրե-տություն ու հակիրճություն չունենալու հանգամանքով: Հե-տևաբար, հոմանիշների բարբառային համարժեքները ի-րենց առավել վառ ու շեշտված լինելու յուրահատկությամբ հաճախ հատկանիշի անհրաժեշտ նրբերանգի ապահովման առավելություն են ձեռք բերում և ոչ գրական համագործա-

ժական լինելու հանդամանքով ընդգծվում, ակնառու են դառնում գրական բառերի միջափայրում ու իրենց անսպասելիությամբ էլ ստանում արտահայտչականություն ու ոճական ձրանգ:

Բարբառային բառերի ընտրությունն էլ անհատական-հոգեբանական երևույթ է և կախված է այն բանից, թե հեղինակը կամ խոսողը գերադասում է համագործածական բառերը, թե ժողովրդախոսակցական բառերը:

գ) Նեղ գրեյին բառերից. սրանք պատկանում են ժամանակակից հայերենի սահմանափակ գործածություն ունեցող և զուտ գրական ճանապարհով առաջացած բառերի շերտին: Բնորոշ են գրքային՝ հիմնականում նրա գեղարվեստական, հրապարակախոսական, գիտական ոճերին և համագործածական հոմանիշների կողքին հանդես են գալիս իբրև ոճական հոմանիշներ: Նեղ գրքային հոմանիշները լինում են՝ ա) խիստ սահմանափակ գործածություն ունեցող գրական բառեր. օրինակ՝ արբշիռ (շվայտ, զեխ, արբեցումի անձնատուր), սեմ (հմգ. շեմք), հորջորջել, մերկապարանոց, վեմ, ջամբել (սնել, ներարկել)՝ Բարեգործականի դպրոցները քանի՜-քանի՜ սերունդներ են դաստիարակել, նրանց ջամբել հայկական ոգի (ՀԶ, 27.1.82), սիմլֆուր (խուժան, ստոր, առազնիվ, դատարկապորտ, Թափառաշրջիկ ամբոխ, բազմություն)՝ Վայրենի ու սիմլֆուր ձեռքեր փշրեցին նրան անզգա սալաքարերի վրա (ՎՓ, ՍՊ, 48), դիտապաստ (հմգ. գետնին զլորված՝ տապալված)՝ Երբ սյուները մեր ծնկները ծալած ընկան դիտապաստ, Գու՝ սյուն հրեղեն երկինք թևեցիր (ՎԴ, ԼԱ, 57), անտրիտուր (հմգ. անփոխհատույց, չհատուցվող)՝ Գուցե ժամանակին իսկապես անհնար էր գառան մորթով ներկայացողների մեջ տեսնել «գորշ գայլերին», որոնք հողոտելու էին Թուրքիայի առաջադիմության համար իրենց տաղանդը անտրիտուր ծախսած մտավորականներից մինչև ծայրագավառների հողագործ զանգվածները (ԲՈՒ, Գ., Մ 2, 1983), առինֆնել, շենշող (վերջին երկուսը արևմտահայ գրական լեզվից են անցել) և այլն, բ) հնացած բառեր, որոնց մի մասը գալիս է հին հայերենից. օրինակ՝ ոքել (հմգ. Թափել)՝ Իմ արյունն են ոքել, խառնել Տղմուտ գետին (ՀՀ, ՀԶ, 23.1.80), այր (հմգ. մարդ, տղամարդ), հերֆ (հմգ. մազեր. «Ծվ Փառանձեմ տիկինն իր հերֆը

սև փռեց սիրեցյալի հասակն ի վար» ՎԴ, ԾԾ, 44), հույժ (շատ, խիստ, լափազանց), նավագ (հմգ. նավաստի), հանգուլն (հմգ. նման), ի հեճուկս և այլն: Վերջինս գրքային բարձր ոճի բաղադրյալ կապական բառ է և համազոր համանիշներ ունի բարբառներում ու խոսակցական ոճում (հմատ. ինպիսի, չգրու): Գրական համագործածական համանիշները (հակառակ, դիտմամբ) շունեն այն անհրաժեշտ իմաստային նրբերանգր և ոճական արդյունավետությունը, ինչ ունի ի հեճուկս բառը (Սիրելի՛ Պարույր, ի հեճուկս մահի, շնորհավորում եմ քեզ՝ միշտ կենդանի ու արևային բանաստեղծիդ, քո սքանչելի հորելյանի ռաթիվ, ԳԹ, 30.3.84) և այլն, գ) բանաստեղծական բառեր (պոետիզմներ), որոնք առանձնապես հուզարտահայտչական երանգավորում ունեցող բարձր ոճի բառեր են. օրինակ՝ հրաճուճ, հմայուն, հմայագեղ, հեփաթաշուֆ, շուշանաբույր, լուսածին, լուսահամ, ցուցլուն, ոսկեման, օսկեմուր, բիլ, լաշվարդ, պուրպուր, ֆրեում (Ծովը հագել է նորից ոսկի, պուրպուր ու ֆրեում... բոլոր խարույկներն են վառվել լաշվարդ, ԼՄ, Ծ, 358), բուրյան (հին հայերենյան բառածե է, որ այժմ դիտվում է իբրև բանաստեղծական բառ) և այլն:

Գ. Իմաստային-ոճական հոմանիշներ

Իմաստային-ոճական են այն հոմանիշները, որոնք միաժամանակ հակադրվում են և՛ իմաստային, և՛ ոճական կողմերով:

Հոմանիշների լեզվական լիակատար շարքերը կազմվում են մերձիմաստ բառերի հենց իմաստային և ոճական հակադրանիշների հակադրության հաշվառումով. ինչպես՝ զիծ, խենթ, խելառ, ցնդած, ցնորած, խելքը բոցրած. անվանել, կոչել, հորջորջել. գողանալ, բոցնել, ցրել (փխր.), շվիլցնել (ժարգոնային). մեռնել, վախճանվել, մահվան խոր բուն մտնել, հոգին ավանդել, շունչը փչել, սատկել (հասարակաբանական) և այլն: Միևնույն համատեքստում հաճախ կարող են համատեղ գործածվել և՛ իմաստային, և՛ ոճական կողմերով հակադրվող հոմանիշային շարքեր. օրինակ՝ Ծրք վառվում է կրակն հիշատակի, Այն էլ ոչ թե մեկի կամ տասնյակի, Պիտի

խեղդեա քո մեջ արցունք ու լաց, Պիտի խեղդեա քո մեջ ողբ ու կաղկանձ¹։ Ու թեկուզև մի քիչ աչքերդ թաց, Պիտի երկնես քո մեջ սուրբ լուսաբաց (ԳԹ, 22.6.84)։

Լեզվական և խոսքային հոմանիշներ

Առավել լայն առումով հոմանիշները կարող են լինել լեզվական և խոսքային։

Լեզվական հոմանիշները համընդհանուր ճանաչում գրտած հոմանիշային կապերով ու հարաբերություններով առընչվող այն բառերն են, որոնք անկախ կիրառությունից էլ, այսինքն՝ առանձնակի կերպով (խոսքից դուրս) ունեն իրենց կայուն հոմանիշային կապերը։

Լեզվական հոմանիշներ են և՛ զուտ իմաստային, և՛ ոճական, և՛ իմաստային ու ոճական հատկանիշներով միմյանց հակադրվող բառերը։ Օրինակներ՝ գիծ, խենթ, խելառ, խև, խելագար, ցնդած, ցնորած. մեծ, հսկայական, վիթխարի, ահագին. ուզել, ձգտել, ցանկանալ, երագել, տենչալ. կարմիր, ալ. ոխ, քեն. զարդարել, զուգել, պննել. շատ, անհամար, անթիվ. սպիտակ, նեփմակ. քառոց, խառտ. գեղեցիկ, սիրուն, չքնաղ, անմմաք, չնաշխարհիկ. հորդ, վարար. հրեշ, ճիվաղ. բանկ, սուղ. մեռնել, վախճանվել, մահանալ, մահկանացուն կնքել և այլն։

Լեզվական հոմանիշները կիրառվում են լեզվի և խոսքի բոլոր ոճերում, լեզվի տարբերակային ձևերում։ Օրինակ՝ Պոլի՛ս, Պոլի՛ս... Պննել են քեզ, Զուգե՛լ-զուգե՛լ Եվ ամեն ինչ այլոց ձգել (ՊՍ, ԱԶ, 175)։ Բայց հեռանում, որ մոտիկից հեռանալով՝ Հեռուններում լայն ծավալվի ու տարածվի, Որ կիսատը նոր լրացվի (ն. տ., 263)։ Որքա՛ն հարազատ ու բարի է մորս հայացքը։ Աչքերը լի են գորովանքով ու զրգովանքով (ԳԹ, 17.8.84)։ Եվ ոչ ոք կյանքում սերս չդավեռ ու չխաբղավեռ, Ոչ ոք շմատներ խանդի խաղերին (ՎԴ, ԼԱ, 26)։ Լուսնի լույսի հետ որպես հմայիլ ու որպես հուռութ Բաղ-

¹ Այս բառը ոճական հոմանիշ է դարձել իր ողբալ փոխարերական (ցավից, վշտից տեսականորեն ու մորմոքուն ձայն հանել, հմմտ. 4, էջ 676) իմաստով։

ձանք եմ կախել քարափներդ ի վար (ն. տ., 51): Ձի կարելի
հնարել, մոգոնել ինչ կամենաք, քանզի դա կեղծիք գրելու
վտանգով է հղի (ԳԹ, 17.4.84) Դու՝ սիրահարված ինձ հեղ
ու հլու (ԳԹ, 13.4.84): Հաղարամյակներ շարունակ մարդիկ
մաքառել են, հողը ներկվել է արյունով, հեղափոխական սե-
րունդները բնկել են անընդմեջ՝ նահատակվելով, զոհվելով,
մեռնելով նվիրական երազի՝ ազատության համար... (ԿԴ,
ԳԹ, 18.2.83):

Լեզվական հոմանիշները կիրառվում են լե՛ միասին,
կողք-կողքի կամ համատեղ (ինչպես վերևում բերվածները)
և թե՛ առանձնակի գործածությամբ, որը առավել սովորական
կիրառություն է: Այս դեպքում հոմանիշային ամբողջ շար-
քից հեղինակը բնորոշ է մեկը՝ իր տեսակետից առավել
ճշգրիտը և բնորոշը:

Լեզվական հոմանիշները խոսքի մեջ կարող են գործած-
վել նաև խոսքային կամ համատեքստային հոմանիշների
հետ:

« Խոսքային հոմանիշները շունեն այնպիսի որոշակի հո-
մանիշային շարքեր, ինչպիսիք ունեն լեզվական հոմանիշ-
ները: Ուստի և, բնականաբար, չի կարելի խոսել նրանց ո-
րոշակի խմբերի կամ շարքերի մասին:

Խոսքային են այն հոմանիշները, որոնք լեզվի խոսքա-
յին համակարգում ստացած կիրառության մեջ են ստանում
հոմանիշային արժեք և կիրառությունից դուրս հոմանիշային
հարաբերություն չեն դրսևորում, տարբեր իմաստներով բա-
ռեր են: Դրանց հոմանիշությունը, բնականաբար, երևան է
զավիս միայն որոշակի համատեքստերում:

Խոսքային (համատեքստային) հոմանիշները հանդես են
գալիս հիմնականում գեղարվեստական և հրապարակախո-
սական ոճերում: Օրինակներ՝

Պոլի՛ս, Պոլի՛ս...

... Դու է՛ն գլխից սրբապղծված,

եղծված,

Կեղծված (ՊՍ, Ա2, 175):

Այստեղ ընդգծված բոլոր լրացումները բնութագրում են
միևնույն՝ լրացյալին (Պոլիս), և ընդհանուր առմամբ բացա-
սականորեն, սակայն առանձին վերցրած սրբապղծվածը հա-

մանիշ չէ երկրորդ և երրորդ լրացումներին (եղծված և կեղծված), որոնք լեզվական հոմանիշներ են: «Իսկական բանաստեղծություն պիտի դառնա միայն ճիշտն ու ճշմարիտը, առողջն ու արդարը» (ՊՍ, ԳԹ, 30.3.84), Այստեղ, եթե ճիշտ, ճշմարիտ և արդար բառերը համանիշներ են, ապա առողջը տվյալ խոսքաշարում դարձել է դրանց համանիշ և միասնական կերպով (4-ը միասին) բնութագրում են միևնույն լրացյալը:

«Մարդու ընդհանուր գնահատականի մեջ մեծ տեղ և նըշանակություն ունեն նրա արմատները, ակունքները, նրա սկիզբը, որտեղից է գալիս մարդը» (ԳԹ, 4.11.81) համատեքստում արմատներ, ակունքներ, սկիզբ բառերը թեև լեզվական մակարդակում հոմանիշային միևնույն շարքին չեն պատկանում, սակայն տվյալ համատեքստում հանդես են եկել իբրև խոսքային համանիշներ:

Խոսքային հոմանիշությունը դրսևորվում է որոշ իմաստով հարաբերակից բառերի, իմաստային ինչ-որ շափով բացասական կամ դրական գնահատական ունեցող բառերի սահմաններում և, մասնավորապես, այդպիսի բառերի համատեղ գործածության պարագայում.

Ավա՛ղ, լուսնի տակ և վեհ բան չկա,

Ամեն ինչ կոպիտ, բիրտ, անասնակա՛ն.

Աննյութ, անմարմին, անկիրք սեր չկա,

Ա՛խ, մարդու սերը երազ է միայն (Իս., Ե, 1, 182):

Այս քառատողում ընդգծված երկու շարքի բառերից ոչ բոլորն են հոմանիշային հարաբերությամբ առնչվում: Սրանցից, եթե երկրորդ տողի ընդգծված կոպիտ և բիրտ բառերը լեզվական հոմանիշներ են, ապա առանձին վերցրած երրորդը (անասնական) լեզվական հոմանիշ չէ վերջիններին, սակայն իր բացասական իմաստային հատկանիշով համադրվել է դրանց հետ և տվյալ համատեքստում ստացել համանիշային արժեք՝ օժանդակելով տվյալ հասկացության բազմակողմանի բնութագրմանը: Երրորդ տողի աննյութ, անմարմին, անկիրք բառերը հոմանիշներ չեն (առաջին երկուսը թերևս փոխաբերական իմաստներով խոսքային հոմանիշներ են), սակայն այստեղ երեքն էլ ընդհանուր առմամբ լրացնում են

միևնույն լրացյալին (սեր) և տվյալ համատեքստում խոսքային հոմանիշներ են: Այդպես էլ «Ոյս ու քեն, նախանձ, խենթ ատելություն, Կիտվեցին անգիր, բարդվեցին գրով» (ՊՄ, ԱԶ, 146) բանատողերում ոյս, քեն, նախանձ համանիշ բառերին իմաստապես մերձեցել է նաև ատելություն բառը և տվյալ համատեքստում բոլորը միասին դարձել են միևնույն հասկացությունը համակողմանիորեն՝ բնորոշող նրբերանգային համանիշներ (ատելությունը դարձել է ոյս, քեն, նախանձ համանիշային շարքը լրացնող անդամ): «Ձարիպայի մեջ ամեն ինչ անսահմանորեն հարազատ էր նրան և Նդիգեյը յուզում էր մոտ գալ, փաղաֆշել, սատարել, պաշտպանել նրան ամենայն ինչից» (ԶԱ, ՆԴՆԶՕ, 232): Այս համատեքստում փաղաֆշելն է մերձեցել սատարել, պաշտպանել համանիշներին և ստացել կարեկցելու, գուրգուրելու և դրանով՝ պաշտպանելուն, սատարելուն համանիշ իմաստները:

Խոսքային հոմանիշները ուրիշ կերպ կարելի է անվանել նաև համատեքստային կամ տեքստային, ինչպես որ հաճախ արվում է ռուս լեզվաբանություն մեջ: Խոսքային մակարդակում բառերն իրենց փոխաբերական գործածությամբ են հաճախ հոմանիշային իմաստ ձևեր բերում:

Խոսքային հոմանիշների մեջ առանձնանում են նաև, այսպես կոչված, անհատական հոմանիշները, որոնք ևս հանդես են գալիս խոսքի մեջ որոշակի համատեքստերում, սակայն խիստ անհատական դրոշմ ունեն և սերտորեն կապված են հեղինակի բանաստեղծական մտածողության ու ճաշակի հետ: Հոմանիշների գործածությունը առհասարակ անհատական բնույթ է կրում, քանի որ հեղինակը կամ խոսողը լեզվի հոմանիշների շարքից ընտրում է իր ասելիքին, նպատակին և իր կարողությանն ու մտածողությանը համապատասխան հոմանիշ:

Անհատական հոմանիշները առաջանում են միայն խոսքային մակարդակում և որոշակի համատեքստերում. օրինակներ՝

Կլեոպատրան ելնում է բեմ
 Նժույզի պես առույգ ու ձիգ,
 Եվ արևի շողքին պարզում
 Իզուրյունը իր զեղեցիկ (ՎԴ, ՄՄ, 9):

Այստեղ հեղինակը իզուրյունը ճիշտ է ընտրել Կլեոպատրիային հատուկ կանացիութունը բնորոշելու համար՝ դրանում դնելով միաժամանակ նաև ինչ-որ չափով բացասական իմաստային երանգ: Իզուրյունը տվյալ դեպքում անհատական հոմանիշ է: «Մտածում է վարուժանը մտաբերելով գեղոնիկ, կաթնափունց կնոջը» (ԱՊ, ԶՊՔԾ, ԳԹ, 6.5.83): Այստեղ գեղոնիկ ածականը բերված է որպես գիրուկ, շաղիկ բառերին համանիշ և լեզվական մակարդակում այն կարող է հանդես գալ բերված ածականների շարքում իբրև ոճական հոմանիշ, սակայն կաթնափունց-ը լրիվ անհատական համանիշ է. փոխաբերական գործածությամբ բերված է սպիտակամուրք ածականի փոխարեն: «Իսկ Փառանձեմ անգույգ գեղեցկուհուն Արշակը կին առավ» (ՎԴ, ՄԾ, 46): Այստեղ անգույգ ածականը բերված է անգուգական, չեմաղ, աննման համանիշների փոխարեն. լեզվական մակարդակում այն չի դրվում դրանց շարքում, սակայն խոսքի մեջ ստացել է բերված համանիշներին համազոր արժեք՝ տարբերվելով վերջիններից իր իմաստային և կառուցվածքային խիստ ինքնատիպությամբ ու ոճական արդյունավետությամբ: Անգույգը (գործածված անգուգականի փոխարեն) բերված համատեքստում անհատական հոմանիշ է:

Անհատական հոմանիշները կարող են նաև հանդես գալ միևնույն համատեքստում՝ լեզվական հոմանիշի հետ համատեղ գործածությամբ. օրինակ՝ Հեզ ընդունեցիր երգում ու երկունք, Դու արքայաբար վեհ ու անհալաբա (ՎՏ, Բ, 139): Այստեղ հեզ բառին, որը մտնում է խոնարհ, հյու, հնազանդ հոմանիշային շարքի մեջ, համարժեք հոմանիշ է բերված անհալաբա կազմությունը, որը չի պատկանում հիշյալ հոմանիշային շարքին, սակայն տվյալ համատեքստում անհատական հոմանիշ է և իր անսովորությունը համատեքստին հաղորդել է թարմություն և ինքնատիպություն՝ նպաստելով գեղարվեստական խոսքի ոճավորմանը:

Հայտնի է, որ անհատական հոմանիշություններ խիստ ընդլայնվում է բառի փոխաբերական գործածության շնորհիվ (77, էջ 41), որը գեղարվեստական խոսքի պատկերավորության անփոխարինելի միջոց է: Բառի փոխաբերական գործածության շնորհիվ խոսքը օժտվում է ոչ միայն գեղարվես-

տական համապատասխան ցայտուն պատկերով, այլև նորա-
նոր հոմանիշների ստեղծմամբ. սրանք լեզվական հոմանիշ-
ներից տարբերվում են նաև նրանով, որ ունենալով իմաս-
տով լեզվի գործածություն և հանդես են գալիս միայն տրվ-
յալ համատեքստում: Փոխաբերական գործածության շնորհիվ
միևնույն բառը կարող է հանդես գալ հոմանիշային տարբեր
շարքերում:

Այսպես՝ զնգալ և զրնգալ բառերը փոխաբերական գոր-
ծածությամբ ստացել են տարբեր կիրառություններ. օրինակ-
ներ՝ ել այն պահին, երբ թանկագին քո կենացը հանկարծ
զնգա. ... Դու այդ արբշիռ աղմուկի մեջ չես նկատի ու չես
զգա, Որ սրտիս մեջ լեցուն մի գավ ճայթեց զսպված լուռ-
թյունից (ՊՍ, եԺ, 1, 229): Այստեղ զնգալ բառը ստացել է
հնչել, ասվել, արտասանվել բառերին համանիշ իմաստ և իր
պատկերավորությամբ ու ոճական հագեցվածությամբ առա-
վել տարողունակ է, քան եթե բերված լինեին նշված համա-
նիշները կամ որևէ այլ հոմանիշ իմաստով բառ: Զրնգալ
բառը փոխաբերական իմաստային լայն հնարավորություն-
ներ է ստանում նաև հրապարակախոսական ոճում. օրինակ՝
Նորը արթնանում է այստեղ ու արշալույսվում զրնգացող
ճառագայթներով (ԿԴ, ԳԹ, 25.5.84): Այս համատեքստում
ինչպիսի համանիշով էլ փոխարինենք զրնգացող (զրնգացող
ճառագայթ կապակցության մեջ) բառը, դարձյալ իմաստա-
յին և արտահայտչական առավելությունը մնում է վերջինիս
կողմը: Միևնույն համատեքստում արշալույսվել բառը ևս
անհատական համանիշ է, և տվյալ իմաստի համար եղած
բոլոր լեզվական հոմանիշներն էլ (լուսավորվել, փայլել և
այլն) ինչ-որ չափով աղքատ են ու զիջում են բերված արշա-
լույսվել բառին:

«Պոեզիան այն է, ինչ պոեզիա չէ» պարագոքսը նա շո-
ղացնում էր ավելի պոեզիայի ժամանակակից շահերից փնի-
լով» (Ն. տ.): Այստեղ շողացնել (փխբ.) համանիշը բերված
իմաստի համար եղած համապատասխան հոմանիշներից, ա-
սինք, ներկայացնում էր, դուրս էր բերում և այլն, առավել
ցայտուն և ինքնատիպ է: Ինքնին հասկանալի է, որ հեղինա-
կը ընտրել է առավել արտահայտիչը:

Ինչպես վերևում տեսանք, հոմանիշները խոսքի մեջ հիմնականում հանդես են գալիս կամ առանձնակի, կամ համատեղ գործածությամբ¹: Առանձնակի գործածություն է, երբ համատեքստում հոմանիշների շարքից որևէ հասկացության բնորոշման համար ընտրվում, առանձնացվում և հատկացվում է որևէ մեկը. օրինակ՝ Թող որ ճաքած ու կոշտացած, Բայց մեզ համար մետաքսի պես խա՛ս ձևերը (ՊՍ, ԵԺ, 1, 170): Տե՛ս որի՞նչ վրա մատներդ խաս պիտի թրթռան լուսատարափ (ԼԳԲ, 45): Երկու համատեքստերում էլ խաս ոճական հոմանիշը բերված է նուրբ, քանկաժե՛ք, ընտիր իմաստներով: Առանձնակի գործածվող հոմանիշը բերվում է հոմանիշային շարքի մյուս անդամներից ունեցած նրբերանգամաստային հատկանիշների մանրակրկիտ հաշվառումով: Այսպես, գիժ, խենթ, խելառ, ծուռ, խև, ցնորված հոմանիշային շարքից տարբեր հեղինակներ իրենց ասելիքին, նպատակին, այլև կարողությանը, խառնվածքին ու ճաշակին համապատասխան ընտրում են որևէ մեկը. օրինակ՝

Իմ հոգսը հ'ս շե՛մ, քեզ համար եղիր,
Որ հետո, հետո գղջումդ վհատ
Քո փակվող վերքը անվերջ չպեղի,
Դու իմ խև՝ տղա, դու իմ խե՛ղճ տղա (ՍԿ, ԶԳ, 100):

Աղբյուրները թոռների պես
հաղ են անում ծաղիկների,
Դաշտերի հետ ու ձորերի,
Ու դեպի վար
Վազում խելառ (ՀՇ, ՀԶ, 23.2.83):

«Հայրենիքում իմ արնաներկ գիշերն իջավ անլույս ու լուռ» բանատողում Տերյանը մուր, խավար, անլույս հոմանիշային շարքից ընտրել է անլույսը, որը ի տարբերություն նախորդների, ունի իմաստային այն անհրաժեշտ նրբերանգը, ինչը առավել բնորոշ է հեղինակի ասելիքի ոգուն և նպատակին: Միևնույն համատեքստերի տարբեր բանատողերում հաճախ կարող են հանդես գալ նաև հոմանիշային միևնույն

¹ Զի բացառված նաև, որ միևնույն համատեքստում հանդես գան և՛ առանձնակիորեն, և՛ համատեղ գործածվող հոմանիշներ:

շարքի բառեր, սակայն առանձնակի գործածությամբ և իրենց կապակցական միջավայրերին բնորոշ նրբերանգային իմաստ-ներով. օրինակ՝

Ծառերը ծիծաղում մանրիկ,
Խփում են լուսնյակի լարին,
Առվակը աստղեր է առել,
Զնգոցով զարկում է քարին (ՎԴ, ԱՄ, 92):

Խոսքի մեջ առանձնակի գործածություն ունեցող հոմանիշի (բառի) ընտրության գործընթացում էական դեր են կատարում նաև բազմիմաստ բառերի փոխաբերական կայուն, իմաստների ընձեռած հնարավորությունները, իմաստային անսպասելի զուգորդությունների շնորհիվ բառերը կարող են ստանալ ոճական-արտահայտչական տարողունակութուն՝ դառնալ համատեքստի ոճական ծանրաբեռնվածության կրողները: Այսպես՝ խաբկել բառը, որ փոխաբերական իմաստով նշանակում է այրել, վառել, կիզել և պատկանում է ժողովրդ-դախոսակցական ոճին, որոշակի համատեքստում կարող է ոճականորեն առավել արդյունավետ լինել, քան իր համապատասխան հոմանիշները. օրինակ՝ Ա՛խ, Զիվան ջան, որ այդքան նուրբ սեր ես հրգում ու նվագում, Գիտե՞ս քանի սիրակարոտ սիրտ ես նորից բոցով խաբկում (ՀՀ, ԻՂ, 52): Կամ՝ «Նրա (Սեակի) մահվան օրը ողջերի հետ ես էլ կսկծից ոռնացի» (Ավ., ԳԹ, 30.3.84) համատեքստում ընդգծված ոռնալ բառը գործածված է «ողբալու, կսկծալի ու բարձրաձայն լալու փոխարեն», մինչդեռ համապատասխան լալ, աբաա-վել, ողբալ և այլն շարքի համանիշներից և ոչ մեկը այնքան խտացված և ցնցող իմաստ չէր կարող հաղորդել, որքան հաղորդել է ոռնալ բառը իր փոխաբերական տվյալ իմաստով: Բենեզ, որ ուղղակի իմաստով նշանակում է «վուշի բարակ թել, դրանից գործված նուրբ կտոր, կերպաս», փոխաբերաբար նշանակում է «շատ նուրբ» և ինքնին էլ այդ իմաստով բանաստեղծական բառ է ու գեղարվեստական խոսքում կարող է մասնակցել գեղարվեստական պատկերի ստեղծա-նը. օրինակ՝ Աշնան ծառերը բոց են ու բենեզ (ՎԴ, ԼԱ, 133) բանաստեղծում բենեզ բառը իր նուրբ, մեղմ հատկանշային իմաստով հակադրվել է բոց (դարձյալ փխբ. իմաստ ունեցող) բառին:

խոսքի մեջ համատեղ գործածվող հոմանիշները հիմնա-
ֆանում երկու նպատակադրում ունեն՝

ա) Երբ հոմանիշային շարքի անդամներից մի քանիսը
(երկու կամ ավելի) միասնաբար դառնում են մեկ ընդհա-
նուր հասկացության ամբողջական և համակողմանիորեն բը-
նութագրման միջոց: Տվյալ դեպքում հեղինակը կարող է կի-
րառել համապատասխան հոմանիշների մի ամբողջ շարք՝
նրանց նրբերանգային իմաստների ընտրության հիմքով: Նը-
ման ընդհանրական, ամբողջական իմաստ արտահայտող հո-
մանիշները միմյանց են հաջորդում անմիջաբար կամ կապ-
վում են համադասական շաղկապներով՝ առավել ընդգծելու
համար նրանց միասնական բնույթը: Օրինակներ՝ Մենք տես-
նում ենք մարդկային բնավորությունների մանրացում, կո-
տորակում (ԿԴ, ԳԹ, 8.7.83): Ձլինի՞ թե խաղաղ օրերում
հանկարծ կատարվի այն, ինչ թշնամուն չհաջողվեց անել մեծ
սպանդի ժամանակ, այս անգամ՝ արդեն անաղմուկ ու հան-
գիստ, մի բան, որ նույնքան սառսափելի է, նույնքան անա-
վոր, ԲՈՒ, Գ., № 2, 1983): Յուրաքանչյուր սերունդ նախորդ
սերունդներից ժառանգություն է ստանում այն, ինչ նրանք
միվանել են, ձեռք բերել, կառուցել, ստեղծել և գնում է ա-
ռաջ, շարունակում է ուղին՝ արդեն նոր բարձրությամբ, պատ-
մական զարգացման նոր աստիճանի վրա (ՍՀ, 12.11.81)¹:
Բայց ծերությունը, դա թերի մահ է, կորցրած ամեն թափ,
դանդաղ, համրաշարժ, կապարի նման ծանր ու գունաթափ
(Շ, ԸԵ, 1, 689): Այդ միտքը նորից-կրկին-վերստին ճշում է
իմ փակ երակների մեջ (ՊՍ, ԵԺ, 1, 492): Մի՛շտ, ամեն ան-
գամ այդպես է լինում, երբ քեզ պես համեստ ու խոնարհ
մեկին ինձ նման մի խենթ, ինձ նման մի գիժ, Առանց խոս-
քերի իր սիրտն է բանում (ն. տ., 227): Նորից երգում, մոր-
մոքում է Աստվածային Կոմիտասը, Կախարդում է ու մոգում
է Աստվածային Կոմիտասը... (ն. տ., 201): Առնո Բաբա-
ջանյանի տաղանդը բնածին էր ու բնատուր, սակավ ընտր-
յալներից էր նա (ՎԴ, ՍՀ, 15.11.83) և այլն:

Անմիջաբար իրար հաջորդող հոմանիշները հիմնակա-

¹ Վերջին երկուսը (նոր բարձրություն, պատմական զարգացման նոր
աստիճան) խոսքային կապակցական հոմանիշներ են:

նում կապված են հավելական հարաբերությանը. ընդ որում միևնույն խոսքաշարում կողք-կողքի հաջորդաբար բերված հոմանիշները առավելապես կապվում են իրենց իմաստային ընդհանրության հիմքով:

բ) Երբ իրար հաջորդող հոմանիշներից հաջորդը աստիճանաբար զորեղացնում է նախորդի իմաստը և դրանցով արտահայտված հասկացության բնութագրումն ու բնորոշումը առավել հարուստ, ընդգծված և ցայտուն է դառնում: Օրինակներ՝ Պետք է ջարդել, վշուր-վշուր անել ապոլիտիկ արվեստի մասին հեքիաթը (ԳԹ, 1.7.83): Իսկ Եդիգելը այդ պահին մտածում էր, թե աշխարհում կա մի կին, որին սիրում է... հավերժ կսիրի, կսիրի անհուն, անսպառ, անհատնում սիրով (ՁԱ, ԵԴԵՁ, 258): Դրա երկյուղից ջուրը Բարեց, Քչքան առուն լովեց, պապանձվեց (ՂԱ, ԸԵ, 20): Անգոր, անգոր, անգոր մարդ արարած, ատումային ևս ստեղծել, նեյտրոնային ևս ստեղծել ու կարծում ևս, թե ուժեղ ևս, հզոր ևս, ամենազոր ևս... (ԳԹ, 1.10.82): Ձենով Օհանը ահից սարսափած՝ Բշնամու առաջն էլավ Գլխաբաց, աղաչանք արավ, ընկավ ոտները (ՀԹ, Ե, 2, 104): Դալը՝ դարձյալ ֆա, ստորությունը համարում է զարշնլի, զզվելի, նողկալի, ոնրամիտ, ավելին՝ հրեշավոր (ԳԹ, 6.7.84): Բայց քեզ ինչ, դու ո՞վ ևս, սարդա՞ր ևս, բղե՞շխ ևս, երկրի տե՞րն ևս (ԳԹ, 17.8.84):

Իմաստային հոմանիշների այս տեսակի դեպքում հեղինակը կամ խոսողը ելնում է հոմանիշների համապատասխան շարքերի անդամների նրբիմաստային տարբերություններից և այդ տարբերությունների հիմքով էլ իր անհատական վերաբերմունքով (իր նպատակին համապատասխան) բերված հասկացության բնութագրումն առավել է սաստկացնում ու խտացնում (անհրաժեշտության դեպքում նաև՝ չափազանցում): Մի կեղեֆիւր ինձ, հոշտաված ևմ, տե՛ս, Արզեն ջարդվածիւ էլ մի ջախջախիւ, էլ մի բզկտիւ, մորմոռված ևմ ևս, Մքնածիւ նորից մի կուրացու (Նար., ՄՈ, 42):

Համատեղ գործածվող հոմանիշները մեծ դեր են կատարում խոսքի արտահայտչականության ուժեղացնելու, նկարագրվող երևույթներն առավել ընդգծելու, սրելու, ցայտուն դարձնելու գործին՝ նպաստելով գեղարվեստական խոսքի

Ճշմարտացիությանը: Համատեղ գործածվող հոմանիշները կարող են լինել և՛ ոճական, և՛ իմաստային. օրինակ՝ Դու այնքան շֆնաղ, այնքա՛ն սիրուն ես, Այնպես գերում ես, այնպես կախարդում (ՊՍ, ԵԺ, 1, 252): Այստեղ ընգրծված առաջին շարքի համանիշ անդամները ոճական տարբերակում ունեն, իսկ երկրորդինը՝ նրբիմաստային (սաստկացնող երանգով): Համատեղ կարող են գործածվել վերոհիշյալ երկու տիպի (ա և բ) հոմանիշներն էլ, այսինքն՝ և՛ համազոր, հավելական իմաստներով անջատվող, և՛ սաստկական, ուժգնացնող հատկանիշով տարբերակվող. օրինակ՝ Անծանոթ, օտար մի կնոջ նման Դիտում ես երկար, զննում ինքդ քեզ (ն. տ., 227):

Լորագետը... Փոքրիկ մի գետ,
...նոսում է նա ու ներստում,
Դագագում է ու միսն ուտում:
...Ինքը իրեն աղում, մաղում,
Իրեն տանջում ու շարշարում:
Խենթանում է գարնանը նա,
Դուրս է գալիս իր ավերից (ՀՍ, ԺԵ, 163, 165):

Համատեղ գործածվող հոմանիշները կարող են պատկանել նաև լեզվի գործառական տարբեր ոճերի. օրինակներ՝ Տե՛ր, օգնական եղի՛ր, սատար եղի՛ր ինձ (ՎԴ, ՄՍ): Ռիլսկին հիացմունքով է խոսում (մեր ժողովրդի) կենսունակության, ազատության անսպառ ծարավի, արարելու և ստեղծելու հավիտենական ձգտումի մասին (ՀԶ, 4.11.81): Շեկ աքսորի սև փակուղուց շաղատվեցին Ոչ մի հանճար, Ոչ մի տաղանդ, Ոչ մի ֆանֆար, Ով որ Պոսլում եղեռնական այդ գարնան կար (ՊՍ, ԱԶ, 214):

Համատեղ գործածություն կարող են ունենալ և՛ լեզվական, և՛ խոսքային (և՛ անհատական) հոմանիշները:

Մարմարե գիրք է այն, անբիծ, մասիսածյուն
նվ աճառատ՝ ինչպես մանկան ծիծղուն արցունք (ԼԴ, Բ, 24):

Այստեղ անբիծ, աճառատ լեզվական հոմանիշների կողքին իբրև շարքի անդամ համատեղ հանդես է եկել նաև մասիսածյուն (սպիտակ, մաքուր, անարատ և այլն) ինքնատիպ անհատական հոմանիշը:

Իմ լուսեղնի՛կ, իմ անճամա՛ն,
Իմ ապագա՛, գալի՛ք (ՊՍ, ԵԺ, 1, 187):

Ընդգծված լուսեղնիկ ինքնատիպ կազմությունը (չքնաղ, գեղեցիկ իմաստով) անհատական համաձայնիչ է անճաման բառին: Ապագա, գալի՛ք հոմանիշային շարքի բառերը՝ լեզվական համագործածական համաձայնիչներ են:

Խոսքի մեջ հաճախ լեզվական հոմանիշների կողքին իբրև հոմանիշային շարքի անդամներ կարող են գործածվել նաև առանձին կապակցություններ:

Ուզում եմ ասել.

— Գրասի՛րտ եղեք:

Եղեք ողորմա՛ծ,

Մարդու նկատմամբ մար՛դ եղեք, մարդի՛կ (ՊՍ, ԵԺ, 1, 330):

Ա՛խ, քանի անգամ

Ինձ խոսք եմ տալիս լավվել, կապվել,

Քաշվել մի անկյուն, ինձ համար ապրել (ՍԿ, ԶԳ, 92):

Այստեղ լավվել, կապվել (լուելու, համրանալու իմաստով) հոմանիշների կողքին լուելու, անտաբեբ մնալու նշանակությամբ գործածվել է քաշվել մի անկյուն կապակցությունը, որը խոսքային հոմանիշ է լավվել-կապվել հոմանիշների համար:

Հոմանիշների նրբիմաստային տարբերությունների ընդգրծման հիմքով Լրբեման հոմանիշները հակադրական նշանակություն են արտահայտում (հմմտ. 16, էջ 76): Այսպիսի ղեպքերում ստացվում է ոճական խիստ ինքնատիպ որակ.

Ես նա եմ նաև,

Որ տարբերում է պաշը համբույրից,

Ինչպես սիրողին՝ սիրաճարվածից,

Եվ մահացումը՝ մեռնելուց:

Իրոք.

Ի՛նչ է իմ գործը,

Եթե ոչ ջոկել

Ոչ թե կեղծիքը ճշմարտությունից,

Այլև տարբերել սուտը կեղծիքից,

Ճիշտը՝ ճշմարտից և ճշգրտիքից,

Գուրը՝ խղնալուց...

Իսկ երբ ես շատ եմ ինքըս ինձ նման,

Այսինքն՝ բարձր ինքս ինձանից,

Ես տարբերում եմ մուծը մշուշից.

Ու մառախուղից մեզն եմ տարբերում:

Տարբերում նաև

Բախտավորություն ու Երջանկություն,

Ոնիր ու հանցանք (ՊՍ, ԵԺ, 1, 470):

Գրողի գերազույն նպատակն է լինել պարզ, բայց ոչ հասարակ (ՊՍ, ԳԹ, 30.3.84):

Թո՛ղ որ ես չեմ ստացուր թո առաջին

Աղջկական ո՛չ համբույրի. այլ լոկ պաշի՝ (ՊՍ, ԵԺ, 1, 248):

Այդ ո՞վ է ասել՝ նորից եմ սիրում.

Նորից չեմ սիրում, սիրում եմ կրկին (ՊՍ, ԵԺ, 2, 128):

... Այն ջերմությանը, որ չի այրում. այլ խոտովում (ն. տ. 1, 139):

Ամփոփելով հոմանիշ բառերի ճանաչման, նրանց տեսակների և կիրառությունների բառագիտական և ոճաբանական ըմբռնումները, կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացություններին: Բառային հոմանիշությունը սերտորեն առնչվում է բառընտրության, բառօգտագործման բարդ գործընթացի հետ և հանդիսանում է բառային ոճաբանության ամենակենտրոնական ու առանցքային պարբերներից մեկը: Հոմանիշային շարքի սնդամները միմյանցից տարբերվում են և՛ իմաստային, և՛ ոճական և՛ թե միաժամանակ իմաստային ու ոճական հատկանիշով: Այս տարբերությունների հիմքով էլ հոմանիշները դասակարգվում են ըստ իմաստային, ոճական և իմաստային-ոճական տեսակների:

Խոսքային համակարգում բառերի հոմանիշության սահմանները, հոմանիշային հարաբերություններն ու կապերը խիստ ընդլայնվում են և մերձենում ու համանիշանում են շատ բառեր ու կապակցություններ: Խոսքային հոմանիշների մեջ առանձնանում են անհատական հոմանիշները: Թե՛ վերջիններս և թե՛ առհասարակ լեզվական և խոսքային հոմանիշները մեծապես նպաստում են խոսքի բազմազանությանը և արտահայտչական հագեցվածությանը:

ՀԱԿԱՆԻՇ ԲԱՌԵՐ

Ժամանակակից հայերենի բառային համակարգում բառերը կապված են ոչ միայն հոմանիշային, այլև հատկանիշա-

շին կապերով ու հարաբերություններով: Բառային հականիշ-
թյունը բառերի համակարգային կապերի ու հարաբերու-
թյունների բաղմասպիսի ձևերից մեկն է:

Հականիշ են կոչվում միմյանց նկատմամբ հակադիր ի-
մասու պարունակող բառերը:

Հականիշ¹ բառերի առաջացումը լեզվական, հոգեբանա-
կան և իմաստաբանական բարդ գործընթացի արդյունք է.
այն կապված է մտածողության, ճանաչողության պրոցեսի
զարգացման, իրականության խիստ բեեռացած հակադիր
երևույթների ու հատկանիշների ընկալման հետ:

Եթե բառերի հոմանիշային հարաբերությունը հենվում
է բառերի իմաստային մոտիկության և ընդհանրության վրա,
այս հականիշային հարաբերությունը, ընդհակառակը, հեն-
վում է բառերի միմյանց հակադիր, հակառակ իմաստային
հարաբերության վրա:

Ինչպես բառային հոմանիշների, այնպես էլ հականիշ-
ների շարքերը կազմվում են միևնույն խոսքի մասին պատ-
կանող բառերից: Ինչպես՝ ուղիղ-ընթաց, լույս-մութ, փարձ-եր-
կար, գեղեցիկ-տգեղ, տաք-սառ, սիրել-ատել և այլն:

Նկատելի է, որ հականիշ բառերը թվով համեմատաբար
ավելի քիչ են, քան հոմանիշ բառերը, թեև բառային հոմա-
նիշները նույնպես անսահմանափակ չեն, այսպես, օրինակ՝
չի կարելի գրական լեզվի ասլակի, փայտ, այծ, Սահակ, Բի-
միա, գիրք, յոթ բառերի համար հոմանիշներ գտնել (գրա-
կան լեզվում): Նույն կերպ էլ չի կարելի նաև հակադիր ի-
մաստներ գտնել զիրք, բառ, ժամ, սեղան, պատ, ճիւղ, ման-
հակալ և այլ բառերի համար:

Հականիշ զույգեր չեն կազմում դերանունների մեծ մա-
սը, թվականները, կապերը, շաղկապները, ձայնարկություն-
ները, այլև կոնկրետ առարկայական իմաստ պարունակող
գոյականների մեծ մասը:

ձ

¹ Անտոնիմ ռուս. տերմինը առաջացել է հունարեն *anti anoma* (հա-
կառակ անոմ) տերմինից, որի բառացի պատճենում հայերենում կլինե՞ր
հականուն, սակայն գործածության մեջ է մտել հականիշ տերմինը, որ
առավել ճիշտ է:

Ա. Հակադրական և ժխտական հակամիջոցներ

Հականիշությունը լեզվում դրսևորվում է հիմնականում երկու եղանակով.

Ա. միմյանց բեռնայնորեն հակադիր, հակառակ իմաստներով. ինչպես՝ շար-բարի, տեւ-ծառա, ելի-մաւոխ, շագ-ցուտ, երկար-կարճ, մեծ-փոքր, լույս-խավար, հեռու-մոտիկ, ուրախ-տխուր և այլն.

Բ. միևնույն հատկանիշի՝ հաջորդ եզրում ժխտումով, բացասումով. ինչպես՝ կիրք-անկիրք, համեղ-անհամ, հավատարիմ-անհավատարիմ, հաստատ-անհաստատ, կայուն-անկայուն, գիտակից-ալիքիտակից, ազնիվ-անազնիվ, ուղղակի-անուղղակի, վստահելի-անվստահելի, նետաճիւղ-աննետաճիւղ, դուրեկան-անդուր, հանելի-տհան և այլն:

Կան բառեր էլ, որ հականիշություն են ձևոր բերում հաջորդ եզրում միայն մեկ ածանցի հավելումով. օրինակ՝ դասարանական-արտադասարանական, դպրոցական-արտադպրոցական, հեղափոխական-հակահեղափոխական, հետախուզութուն-հակահետախուզութուն և այլն:

Հականիշ բառեր են առաջանում նաև միևնույն բառին հականիշ ածանցների ալելացումով. օրինակներ՝ դասարանական՝ ներդասարանական-արտադասարանական, կա՝ բացակա-ներկա, նիշ՝ հոմանիշ-հականիշ, լեզվական՝ ներլեզվական-արտալեզվական, գաղթ՝ ներգաղթ-արտագաղթ և այլն:

Առաջին խմբի բառերը հակադրական կամ բուն հականիշներն են՝ ծայրակետային, բեռնային հակադրություն արտահայտող բառերը, իսկ երկրորդ խմբի բառերը ժխտական հականիշներն են՝ ժխտումով, բացասումով առաջացած հականիշները:

Այսպիսով, հականիշ բառերը հիմնականում լինում են երկու տեսակ՝ հակադրական և ժխտական (տե՛ս 6, էջ 73):

Լեզվաբանության մեջ կա նաև այն տեսակետը, որ հականիշային հարաբերությունը հիմնականում դրսևորվում է միայն տարբեր արմատներով կամ բառերով կազմված հակադիր զույգերով (37, էջ 44—45): Սակայն միևնույն բառով

և ժխտական կամ հականիշ ածանցներով դրսևորված հականիշութունը ևս լայնորեն կիրառվում է և՛ լեզվական, և՛ խոսքային մակարդակներում ու արտահայտչական ուժով կամ դիպուկությամբ պակաս դեր չի կատարում:

Այդ իսկ պատճառով էլ հականիշության բառային պատկերը թիրի կլիներ առանց ժխտական հականիշների քննության: Եվ իրոք, մի՞թե հակաճեղքներ չեն մեղավոր-անմեղ, համալ-անհամ, պատկառելի-անպատկառ, կանոնավոր-անկանոն, նկատելի-աննկատելի, գլխուն-անգետ, բախտավոր-անբախտ, գեղեցիկ-տգեղ և այլ զույգերը: Բերված օրինակներում ունենք որևէ հատկանիշ «ունեցողի» և «չունեցողի» հակադիր նշանակություն արտահայտող բառեր՝ հականիշների:

Սակայն միևնույն բառով և ժխտական ածանցով եզր ունեցող բոլոր բառերը չէ, որ կազմում են հականիշ զույգեր (քանի որ դրանք միշտ չէ, որ որևէ հատկանիշ «ունեցողի» և «չունեցողի» հակադրություն են ստեղծում. մի բան, որ խիստ կարևոր նախապայման է հականիշ զույգերի առաջացման համար, 12, էջ 218, 400): Այսպես՝ միմյանց հակադիր չեն տուն-անտուն, վախ-անվախ, սեր-անսեր, աստված-անաստված, իրավ-անիրավ, ծայր-անծայր, խելք-անխելք, սիրտ-անսիրտ և այլն: Քանի որ նախ՝ տվյալ դեպքում երկրորդ (ածանցավոր) եզրում փոխվել են վերջիններիս խոսքիմասային իմաստները (դրանք, բնականաբար, չեն կարող լեզվական հականիշային զույգեր կազմել) և հետո՝ ժխտական ածանցներով հակադիր զույգեր կազմվում են միայն այն դեպքերում, երբ առաջին (ոչ ժխտական) եզրն ունի որևէ հատկանիշ «ունեցողի» իմաստ, որ հաճախ դրսևորվում է «ունեցողի» հատկանիշային իմաստ արտահայտող -ելի, -ոտ, -անի, -ով, -ունի, -եղ, -ավոր և այլ ածանցների հավելումով. օրինակ՝ գլխուն-անգետ, համեղ(-ով)-անհամ, ողորմելի-անողորմ, պատկառելի-անպատկառ, կանոնավոր-անկանոն, հնարավոր-անհնար, արժանի-անարժան, զգայուն-անզգայա, ուժեղ-անուժ և այլն (12, էջ 218, 400):

Հականիշային հարաբերության մեջ են մտնում գերազանցապես երկու բառային միավորներ, այսինքն՝ հականիշային շարքերը չունեն հոմանիշային շարքերի կառուցվածքային ու իմաստային բազմազանությունը և նրբերանգային

իմաստների ճոխությունը: Հետևաբար առավել գերադասելի է հականիշային շտրբերը զույգեր անվանել, ինչպես անում են ռուս լեզվաբաններից շատերը:

Հականիշային զույգերը հակադրվում են իրենց ընդհանուր և էական հատկանիշներով (91, էջ 145):

Հականիշ բառերը իրենց հակադրական իմաստներով սերտորեն կապված են միմյանց հետ և կազմում են յուրահատուկ բառային ընդհանրություն (50, էջ 163). այս պատճառով էլ խոսքի զանազան դրսևորումներում շատ հաճախ հանդես են գալիս միասին. ինչպես՝ Եվ այդ տան այդ ծուռ ու շիտակ, այդ միամիտ ու խիզախ, արտաֆուտ հակասական, բայց ներֆուտ ներդաշնակ այդ մարդկանց տաղանդավոր զավակն ու տարեգիրն էր «Զարբնիւր, լառ» երգի պես արևական ու խաչֆարի պես նուրբ ու ֆնֆուշ Մուշեղը (ՎԴ, ՍՀ, 23.8.81):

Հականիշային զույգի որոշման խնդրում էական պայման է միևնույն ընդհանուր հատկանիշով ծայրագույն բևեռների ընտրությունը. այսպես՝ մեծ-փոքր, խոշոր-մանր զույգերը հակադրվում են չափի, լայն-նեղ զույգը՝ չափի և տարածական, սուր-բութ զույգը՝ ձևի, սև-սպիտակ զույգը՝ գույնի հատկանիշով:

Հականիշ զույգերից մի քանիսի հակադրական իմաստները այնքան են միավորված և շաղկապված, որ հաճախ հաջորդում, լրացնում և շարունակում են միմյանց, ձուլվում իրրև բառային միություններ՝ վերածվելով բարդ բառերի և ստանալով մեկ բառային արժեք. օրինակ՝ առևտուր, առուծախ, առովանառք, բացուխուփ, անցուդարձ, ելումուտ¹, գիշեր-ցերեկ, տանել-բերել, նստել-վեր կենալ և այլն:

Գոյականների համակարգում հականիշ բառերը ընդհանուր առմամբ փոքր թիվ են կազմում. դրանց մեծ մասը ածականական հիմք ունի, այսինքն՝ կազմված է ածականով և որևէ գոյականակերտ ածանցով (հիմնականում -ություն-ով). օրինակ, վերջ-սկիզբ, լույս-խավար, տեր-ծառա և լայնություն-նեղություն, հարստություն-աղքատություն (հարուստ-աղքատ), ուրախություն-տխրություն, փառություն-վախկոտու-

¹ Սրանք կարող են գործածվել և՛ անշառ, և՛ միասին, այսինքն՝ և՛ իրրև կցական բարդություն, և՛ իրրև բաղճյուսական հարադրություն:

ըյուն և այլն: Քիչ են նաև մակբայներով կազմված հականիշ-
ները. օրինակ՝ արագ-դանդաղ, ազնվորեն-անազնվորեն, բա-
րեկամարար-քշնամարար և այլն:

Բ. Լեզվական և խոսքային հականիշներ

Հականիշությունը բնորոշ է լեզվի և՛ լեզվական, և՛ խոս-
քային մակարդակին, հետևաբար հականիշները լինում են՝
լեզվական և խոսքային:

Լեզվական հականիշներ.— Լեզվական հականիշներ են
այն բառերը, որոնք իրենց գլխավոր կամ ուղղակի իմաստ-
ներով հակադրվում են միմյանց. օրինակ՝ երբ ասում ենք
սև, իսկույն մտածում ենք նրա հակադիր եզրի՝ սպիտակի
մասին: Այդպես էլ երկար բառի հականիշը կլինի կարճ (ա-
ռանց որևէ համատեքստի, առանց խոսքային իրադրության):

Լեզվական հականիշները միմյանց հանդեպ բեկռայնո-
րեն հակադիր իմաստ են պարունակում և հաճախ խոսքա-
յինից տարբերելու համար նրանց կարելի է անվանել բացառ-
ձակ հականիշներ:

Լեզվական հականիշները բացառապես միևնույն խոսքի
մասին պատկանող բառեր են: Խոսքային մակարդակում ոչ
միայն ընդգծվում է հականիշ զույգերի ոճական արժեքը,
այլև հականիշային հարաբերություններն անհամեմատ ըն-
դարձակվում են, քանի որ միևնույն բաղմիմաստ բառը իր
անուղղակի իմաստներով կարող է մի քանի հականիշներ
ստանալ և մոտեել հականիշային տարբեր զույգերի մեջ:

Լեզվական հականիշների փայլուն նմուշներ ունի ժողո-
վրդական բանահյուսությունը, որտեղ և դրսևորվում է ժո-
ղովրդամտածողության, ժողովրդաստեղծագործության դիպուկ
ու վառ հակադրությունների ստեղծելու կարողությունը: Ժողո-
վրդամտածողության սուր հակադրությունների ստեղծելու
հատկանիշը առանձնապես ցայտուն է դրսևորվում դարձ-
վածքներում և ասացվածքներում. օրինակ՝ «Գիտունին գերի
եղի», «Անգետին սիրելի մի լինի», «Ինչ որ ցանես, այն
կհնձես», «Կուշտը սովածին մանր է բրդում», «Չորը քացի
հետ վառվում է», «Աչքի սևն ու սպիտակը (մինուճարը)»,

«Շատ մի՛ ատիր, սիրե՛լ կա», «Թանկից էժանը չկա», «Թանկ ու էժան մի գին է», «Շատ գիտես, բիշ խոսիր», «Լացացնողի մոտ գնա, ծիծաղեցնողի մոտ մի գնա» և այլն:

Հակադրության հիմունքով են ստեղծված նաև մի շարք թեմատիկ խոսքեր. օրինակ՝ «Խոսքով տնաշեն, գործով՝ տնա-
ֆանդ», «Նրբագգազն իրեն է տանջում, անզգամը՝ ուրիշին», «Քաջը մեկ անգամ է մեռնում, վախկոտը՝ մի քանի» և այլն:

Լեզվական հականիշները լայն կիրառություն ունեն և՛ խոսակցական և՛ թե գրքային ոճերում (մասնավորապես գեղարվեստական և հրապարակախոսական):

Օրինակ՝

Աղաչում եմ.—

Մի՛ վրդովվեր, եթե ասեն

Փառասերին՝ հենց փառասե՛ր,

Ո՛չ թե համեստ.

Սրիկային՝ հենց սրիկա՛:

Ո՛չ թե ազնիվ.

Հեռակային՝ հենց հեռակա՛,

Ո՛չ թե ներկա... (ՊՍ, ԽԺ, 1, 417):

Այն, որ լեզվական հականիշները համակարգային բընույթ ունեն, վկայում է թեևուզ հենց այն փաստը, որ խոսողը կամ գրողը՝ ելնելով իր նպատակից ու հաղորդման բնույթից, իսկույն, առանց դժվարության գտնում է համապատասխան հականիշը:

Խոսքային (նամատեփստային) հականիշներ.— Խոսքի մեջ շատ հաճախ հականիշային կիրառություն են ստանում այնպիսի բառեր ու բառաձևեր, որոնք առանձին վերցրած միմյանց նեղատմամբ հակադիր իմաստներ չունեն, այսինքն՝ լեզվական հականիշներ չեն. նշանակում է՝ խոսքի մեջ բառերի իմաստային տարողունակության սահմանները ընդարձակվում են, և բառերը ձևով են բերում հակադրական հարաբերությունների արտահայտելու լայն հնարավորություններ: Բառերի հակադիր իմաստների գործածությունը, որ հանդես է գալիս լեզվի խոսքային մակարդակի բազմաշերտ ու բազմապիսի հարաբերություններում, խոսքի տարբեր ոճերում, ինչ խոսք, որ դրսևորման և, բնականաբար, արտահայտչական առավել լայն հնարավորություններ ունի:

խոսքային մակարդակում հականիշություն են ձեռք բերում ոչ միայն ինչ-որ չափով միմյանց հականիշ բառեր, այլև, հաճախ, միմյանց հանդեպ հակադրական հարաբերություն չունեցող բառեր, բառաձևեր, բառակապակցություններ ու նախադասություններ: Նման հականիշները կոչվում են խոսմային կամ համատեքստային: Այսպիսով, խոսքային են այն հականիշները, որոնք առանձին վերցրած, այսինքն՝ խոսքից դուրս, միմյանց ուղղակիորեն հականիշ չեն և հականիշություն են ձեռք բերում խոսքի մեջ՝ բառային որոշակի շրջապատում, որոշակի համատեքստերում: Այսպես՝

Եկեք միասին չհարգենք նրանց,
Ովքեր սերտում են և ոչ թև դատում,
Ճառում են—բնավ չեն կշռադատում,
Ովքեր չեն ջոկում ո՛չ քացր չորից,
Ո՛չ էլ տարբերում անդունդը ձորից,
Ովքեր գրածի տառն են ընթերցում,
Ովքեր փնածին մեռած են կարծում (ՊՍ, ԵԺ, 1, 381):

Այստեղ խոսքային հականիշներ են սերտել-դատել, ճառել-չկշռադատել, անդունդ-ձոր, փնած-մեռած զույգերը, որոնք հականիշություն են ստացել միայն տվյալ խոսքի մեջ: Ինչպես նկատելի է, բերված խոսքում կան նաև լեզվական հականիշներ (հմմտ. չոր-քաց):

Ինքնին հասկանալի է, որ խոսքի մեջ են գործածվում նաև լեզվական հականիշները, այսինքն՝ միմյանց իրականում հակադիր և լեզվում արդեն ամրացված հականիշները:

Այսպիսով՝ խոսքային հականիշները այլ կերպ կոչվում են նաև համատեքստային հականիշներ:

Համատեքստային են դեղարվեստական գրականության (արձակ և չափածո) ոճում հանդես եկող այն հականիշ բառերը, որոնք հանդես են գալիս միայն տվյալ համատեքստում, խոսքի տվյալ հատվածում: Այսպես՝

Ոմանք՝ ուրախ,
Ոմանք՝ տրտում,
Սա՝ տխրադեմ-որր ձագի պես,

Նա՝ ծպտեւեա ու բխտավոր,

Սա՝ կարմրաքուշ,

Նա՝ ակտավոր

Եւ բոլորը ուխտը սրտում (ՊՍ, ԱԶ, 107):

Այստեղ համեմատութիւնը ընթանում է հակադրութեան հիմքով, և բերված ուրախ-տրտում և տխրադեմ-ծպտեւեա հականիշ զուլգերը լեզվական են, իսկ կարմրաքուշ-ակտավոր զուլգը համատեքստային-հեղինակային է:

Հեղինակային բոլոր հականիշներն էլ երևան են գալիս խոսքի որեւէ հատվածում և, բնականաբար, դրանք ևս համատեքստային են: Խնդիրն այն է, որ պարզապէս հաճախ համատեքստում հանդես են գալիս նաև այնպիսի հականիշ զուլգեր, որոնք բնորոշ և տիպական են զուտ տվյալ հեղինակի ոճին, կրում են հեղինակային անհատականութեան ընդգծված դրոշմ:

Համատեքստային իրադրական հակադրութեան փայլուն նմուշ է Հ. Պարոնյանի «Մեծապատիւ մուրացկանների» հերոսներից մեկի՝ բանաստեղծի փքուն ու սին ճառը, որտեղ հեղինակի երգիծական հանճարեղ գրչի տակ (հեղինակի նըպատակի և իրադրականութեան պահանջով) հակադրութեան եղրեր են դարձել միմյանց հետ մասամբ հարաբերակցվող կամ բնավ չհարաբերակցվող երևույթներ ու առարկաներ. ինչպէս՝

— Կար ժամանակ մը, ուր խավարը լուսո գեմ կը կովեր,
տգիտութիւնը գիտութեան գեմ, հրամայականը սահմանակա-
նին գեմ, սուրբ գրչի գեմ, ատելութիւնը սիրո գեմ, կրակը
ջուրին գեմ, միսը բանջարեղեմին գեմ, իսկ հիմա անցան
այն ժամանակները. անոնք անցյալ են, մենք՝ ապառնի, ա-
նոնք խավար են, մենք՝ լույս, անոնք տգետ են, մենք՝ գի-
տուն, անոնք սուր են, մենք՝ գրիշ, անոնք ատելութիւն են,
մենք՝ սեր, անոնք կրակ են, մենք՝ ջուր, անոնք միս են,
մենք՝ բանջարեղեմ, անոնք վաբունգ են, մենք՝ խնձոր, ա-
նոնք փուշ են, մենք՝ վարդ. անցա՛ն, անցա՛ն այն դարերը,
ուր մարդկութիւնը օրորոցին մեջ մեկ մը ասդին, մեկ մը
անդին կերթար, կուգար... (ՀՊ, Ե, 27):

Հեղինակային կամ անհատական հականիշները կարող են դառնալ համալիզվական և մտնել լիզվի մեջ: Այսպես՝ հայտնի է Եղիշեի «Մահ ոչ իմացյալ՝ մահ է, մահ իմացյալ՝ անմահութուն» կամ «Լավ է կույր աշոբ, քան կույր մտոք» արտահայտությունները, որոնք կապակցական հականիշներ են, և բաժնի են թեմալոր խոսքեր, թարգմանվել աշխարհաբար և օգտագործվել նոր պատմավիպասանների կողմից (Դեմիրճյան, Մուրացան):

Խոսքային հականիշ բառերով, այլև հակադրություններով լի են միջնադարյան քնարաշունչ հայրենները: Ֆրիկի ստեղծագործությունները, նարեկացու «Մատյան ողբերգություն» և այլն, օրինակ՝ «Սերն, որ նորով լինի, դինք էրել պիտի կրակով, սերն խնձորով պիտի ու տրհեմ, տրհեմ շեքերով» (Քուլակ): Կամ՝

— Մէկն ի պապանց պարոնորդի,
Մէկն ի հաւանց մուրող լինի,
Մէկին հազար ձի ու ջորի;
Մէկին ոչ ու մի, ոչ մափի (Ֆ, Տ, 104):

— Խրախճանքի մեջ՝ տխուր ու տրտում,
Դմեալ միշտ ժպտուն, բայց մտնով խոցված,
Տեսել ձիառկատ, աչքը ողորի մեջ:
... Երկու ըմպանակ ունի ձեռքերում,
Մեկն աշունդով լի, մյուսը՝ կաթով... (Նար., ՄՈ, 68):

Հականիշ բառերը խոսքի մեջ հանդես են գալիս և՛ միևնույն, և՛ միմյանց հաջորդող նախադասություններում, այսինքն՝ և՛ փոքր, և՛ առավել ծավալուն խոսքում՝ կազմելով հականիշ ղուլգերի, հակադրությունների ինքնատիպ շղթա-ինչպես՝

— Ապրե՛լ, ապրե՛լ, ապրել այնպե՛ս,
Որ նրանց հետ մրենս-ամպես
Եվ նրանց հետ շաքարձակվես.
Մեկտեղ հանկարծ ընդարձակվես,
Մեկտեղ դառնաս զուեղուկծիկ.
Մեկտե՛ղ բացվես, մեկտե՛ղ փակվես՝
Ինչպես նամակ և կամ բացիկ... (ՊՍ, ԵԺ, 1, 366):

— Դու յիվաօիրա-հրեշտակադեմ
նեւսից՝ գեհեն,
Դրսից՝ եդեմ (ՊՍ, ԱԶ, 153)։

Մթնել, ամպել-շանթարձակել, ընդարձակվել-գունդուկծիկ
զույգերը խոսքային կամ համատեքստային հակառիշներ են,
իսկ բացվել-փակվել, գեհեն-եդեմ զույգերը՝ լեզվական։

Սրանցում հեղինակային անհատականության վառ դրոշ-
մով և ցայտուն ինքնատիպությամբ աչքի է ընկնում դիվա-
սիրտ-հրեշտակադեմ հականիշ զույգը։

Հաճախ հականիշությունը ծավալվում է իրար հաջորդող
ամբողջ բանաստղերի միջև, հակադրվում են կապակցություն-
ները կապակցությունների, բառերը՝ բառերի հետ. օրինակ-
ներ՝

— Ա՛խ ինչպե՛ս եմ ես կարոտել
Քո բարձրագույն ծիծաղելուն կյանքի վրա, մահի վրա,
Քո բացի պես խենթանալուն
Ու մոխրի պես խեղճանալուն (ՀՀ, ԳԹ, 17.4.81)։

Ես ու դու էլ շղթաված ենք իրարու,
Միշտ իրար հետ, բայց միշտ բաժան և հեռու,
Աստղերի պես և՛ հաւազատ, և՛ օտար (ՎՏ, Բ, 6)։

Բերված առաջին բոցի պես խենթանալ, մոխրի պես խեղ-
ճանալ ամբողջ կապակցություններն են հականիշ. բոց-մո-
խիր, խենթանալ-խեղճանալ բառերը հակադիր իմաստ են
ձեռք բերել միայն տվյալ համատեքստում և բնորոշ են տրվե-
լալ հեղինակի (Հրաչյա Հովհաննիսյանի) ոճին ու պակաս
ցայտուն և արտահայտիչ չեն, քան նախորդ տողում բերված
կյանք-մահ բուն լեզվական հականիշները։ Ծրկորոգ օրինա-
կում հակադրվել են միշտ իրար հետ և միշտ բաժան և հեռու
կապակցությունները և հաւազատ-օտար բառերը։

Հեղինակներն իրենց երևակայության ուժով և օժտվա-
ծության աստիճանով կարող են հակադրել բոլորովին տար-
բեր բառեր ու կապակցություններ (բառերի իմաստային կող-
մի և՛ էական, և՛ ոչ էական հատկանիշների հաշվառման
հիմքով). այսպես՝ տվյալ դեպքում վերցված է բոց բառի ոչ
թե գույնը, այլ վառվելու, շարժվելու հատկանիշը, իսկ մոխրի՝
հանգած ու անշարժ լինելու և դրանով իսկ խեղճանալու ի-
մաստային հատկանիշը։

Հականիշ բառերն իրենց վառ արտահայտչականությամբ, ասելիքի շեշտակիությամբ ու դիպուկությամբ միշտ էլ փնտրված և կենսունակ ոճական միջոց են եղել թե՛ հին, թե՛ միջին և թե՛ նոր դարերի պոեզիայում (առավելապես) ու արձակում: Կարելի է ասել, որ մեր նորագույն պոեզիայի վարպետներն առավել շափով են օգտվում այս հարուստ ոճական հնարանքից, քան այդ անում էին մեր դասականները: Այստեղ, բացի արտահայտչականության ու դիպուկության գործոնից, թերևս դեր ունի նաև սեղմության, համառոտության գործոնը, որ, բնականաբար, նվազ էական հանդամանք չէ (ընդամենը երկու բառի հակադրությամբ կարող է ստեղծվել խիստ դիպուկ ու տարողունակ միտք):

Հականիշ բառերով են արտահայտվում առանձին ստեղծագործությունների վերնագրեր. ինչպես՝ «Պատերազմ և խաղաղություն» (Լև Տոլստոյ), «Կարմիրն ու սևը» (Ստենդալ), «Մի քայլ առաջ, երկու քայլ ետ» (Լենին), «Ողջերն ու մեռածները» (Սիմենով), «Հաստիկն ու լղարը» (Զեխով) և այլն: Պարբերական մամուլի լեզվում հանդես եկող հրապարակախոսական կամ սովորական հաղորդագրական բնույթի հոդվածների վերնագրերը. ինչպես՝ «Պատերազմով ընդմիջված խաղաղություն» (ԳԹ, 5.3.82), «Նոր բանավանի անցյալն ու ապագան» (ԱՎ., 8.1.82), «Զինաքափում, այլ ոչ թե սպառազինություն» (ՍՀ, 20.3.82), «Վերջ, որ կարող է սկիզբ լինել» (ԳԹ, 3.10.80) և այլն:

Միմյանց հակադրվում են հաճախ միևնույն ստեղծագործությունների տարբեր հատվածների, գլուխների վերնագրեր և ենթավերնագրեր. ինչպես, օրինակ՝ Պարույր Սևակի «Անլուրի զանգակատան» մեջ՝ «Ղողանջ ամառնօրյա», «Ղողանջ ձմեռնօրյա», «Ղողանջ նախճիրի», «Ղողանջ եղևնական» և «Ղողանջ վերածննդի»:

Հականիշ բառերով ասելիքն ընդգծելու առանձնահատկությունը խիստ սիրված ոճական միջոց է Պարույր Սևակի ստեղծագործություններում: Նա ասելիքը հակադրություններով արտահայտելու մեծ վարպետ է: Սևակի մեծ թվով քերթվածներում հաճախ հենց վերնագրից. ինչպես՝ «Կորցրեցի և գտա», «Ծախում առնում բաշխում եմ», «Անպայման պայման» (ՊՍ, ԵԺ, 1, 308, 315, 396) և այլն կամ հենց սկիզբ-

բից, անսպասելի ժայթքում է հակադրությունը, իսկույն ուշադրություն գրավում ու աշդպես շարունակվում մինչև վերջ։ Նրա ասելիքը կարծես բաղկացած է անհամար հակադրությունների, լեզվական ու խոսքային հակաձիշների անվերջանալի շղթայից, ուր մերթ մերժում, մերթ բացահայտում, մերթ մերկացնում, մերթ ժխտում է որևէ իրողություն, երևույթ, հասարակական արարք և, ընդհակառակը, դրվատում, խրախուսում, վկայակոչում վեհը, ազնիվը, բարին։ Այսպիսիք են, օրինակ, «ենթադրում եմ» (ն. տ., 389), «կարդում եմ», (ն. տ., 395), «Մի պահ զղշում եմ» (ն. տ., 374), «Պատահաբար են պատահում կյանքում» (ն. տ., 318) և այլ քերթվածներ ամբողջությամբ։ Ընդ որում գրանցում մեծ մասամբ իրար են հակադրվում այնպիսի բառեր ու կապակցություններ, որոնք իրականում հակաձիշ կամ հակադրական չեն կարող լինել։ Ահա մասին նրա «ենթադրում եմ» բանաստեղծությունն ամբողջությամբ։

Ես կարող եմ ենթադրել,
Թե այս ջուրը ոչ թե պղտոր, այլ վնիտ է,
Ես կարող եմ ենթադրել,
Թե հոյակապ ապարանք է այս խրճիթը:
Ես կարող եմ ենթադրել,
Թե այս ծովսր
Գոլորշացող ֆառածուխ է,
Եվ այս կարմիր ճորը բարակ
Ոչ թե լավ է, այլ բոց-կրակ...
Ես կարող եմ ենթադրել, թե ինձ մոտ էս
Թեպետ և մեզ ուր ու ձորեր են անջատում:
Ես կարող եմ ենթադրել,
Թե այս փունը արքնություն է,
Եվ այն ծանր պարտությունը
Չտեսնված հաղթություն է.
Թե այս տաճար... Մեծ սափոր է,
Եվ հանդես է այս քափորը,
Թե այս լեռը մի շուռ տված հսկա փոս է
Եվ մի փոքրիկ ինֆանտու է
Իմ այն մառը,
Որ կոչվում է, կարծես ճկույթ...
Ես կարող եմ ենթադրել,
Բայց ի՞նչ օգուտ (ՊՍ, ԵԺ, 1, 389)։

Այստեղ բացարձակ հականիշ եղրերի (լեզվական հականիշների) կողքին (հմմտ. պղտոր-վճիտ, հաղթություն-պարտություն, քուն-արթնություն, ապարանք-խրճիթ և այլն) կիրառություն են գտել այնպիսի հակադիր եղրեր, որոնք համատեքստային և միաժամանակ զուտ հեղինակային են ու յուրահատուկ են Պ. Սևակի ստեղծագործական ոճին. օրինակ՝ ծուխ-ֆարածուխ, կարմիր հոբ (կտոր, գործվածք)-բոց կրակ, տանձ-սափոր, լեռ-շուռ տված հսկա փոս, հանդես-քափոր, մատ-խնճափոս և այլն:

Խոսքի մեջ հականիշ բառերի և հակադրությունների սահմանների ընդլայնումն ու մեծացումը իր հետ բերում է նաև մեկ այլ երևույթ. այսպես, եթե լեզվական (մասամբ նաև խոսքային հականիշների մեծ մասի համար) հակադիր զույգերի միևնույն խոսքի մասին պատկանելը բացարձակ օրինաչափություն է, ապա մի շարք համատեքստերում խոսքային հականիշները կարող են նաև տարբեր խոսքի մասերի պատկանել. օրինակներ՝

- Նրա կյանքի մեջ մի ամենօրյա զեղեկություն կա,
Որ ինձ նրա (Կասիոյի) մոտ տղեղացնում է (Շ, ԸԵ, 1, 317);
- Մայրն էլ մոռնի*, մայրն է միակ անշեջը (ՀՇ, ՀՄ, 146);
- Անհաղթ մահին հաղթողն ես դու (Ն. տ., 215);

«Ազնվությունը վատ ընթացքի մեջ վատբարանում է.
Իմ մոլությունը գործով երբեմն ազնվանում է (Շ, ԸԵ,
1, 674);

Խոսքային մակարդակում ընդլայնվում է ոչ միայն հակադրությունների ընդգրկման ծավալը, այլև հակադիր բեկունքի են դառնում միմյանց նկատմամբ անզամ նվազագույն չափով իսկ հականիշություն չունեցող բառեր. ինչպես՝ «Ջահելները լուկ աշխով են սիրում և ոչ թե սրտով» (Ն. տ., 676) և այլն:

Այսպիսով, խոսքային հականիշների համար հիմնականում բնորոշ է՝ ա) ոչ հականիշ բառերի հականիշացումը, բ) բառազույգերից բացի, բառերի և կապակցությունների, մասամբ նաև կապակցությունների միմյանց հանդեպ հակադրական հարաբերություն ձևոք բերելը և գ) հակադիր եղրերի

տարբեր խոսքի մասերի պատկանելը (համտ. գեղեցկույթուն-տգեղացնել, մեռնել-անշեջ) և այլն:

ՀԱԿԱՆԻԾ ԲԱՌԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. Հակամիջների գործածությունը հակադրույթներում (անտիթեզերում)

Հականիշ բառերն իբրև վառ արտահայտչական միջոց զեղարվեստական խոսքի մեջ լայն կիրառություն ունեն հակադրույթներում (անտիթեզերում), որոնք ընդգծվում են իրենց ցայտուն արտահայտչականությամբ և ութմով: Եվ կարելի է ասել, թե հականիշ բառերի հիմնական գործառույթը հենց անտիթեզերի համար իբրև լեզվական միջոց ծառայելն է:

Հակադրույթը (անտիթեզը—կոնտրաստ—հուն. antithesis) շեշտված հակադրությունն է: Սա այն բանադարձումն է, երբ միևնույն խոսքի մեջ միմյանց հակադրվում են իրար բացառող, միմյանց խիստ ներհակ իմաստով բառեր: Հակադրույթը ռճաբանական խիստ կարևոր միջոց է, որի շնորհիվ տարբեր երևույթներ, առարկաներ ու հատկանիշներ, վիճակներ, իրադրություններ առավել ցայտունորեն են ընդգծվում: Հակադրույթներն իրենց սեղմ լակոնիկ ութմով, շեշտվածությամբ ու զիպուկությամբ զառնում են գեղարվեստական խոսքի և ժողովրդաստեղծագործության ուժեղ արտահայտչամիջոցներից մեկը: Հակադրույթներն հանդես են գալիս միևնույն համատեքստում և արտահայտչական ու կառուցվածքային կողմով բազմիմաստ են: Ընդ որում հակադրվում են ոչ միայն տարբեր առարկաներ ու երևույթներ, այլև միևնույն երևույթի, առարկայի տարբեր կողմեր ու հատկանիշներ:

Խոսքի մեջ հակադրույթներ կարող են ստեղծվել նաև ամբողջական միավորյալ նախադասության բաղադրիչների միջև: Այսպես՝ Կոմիտասի փայտե շվին բնորոշելու համար հակադրությունների մի ամբողջ ինքնատիպ փունջ է ստեղծում Պ. Սևակը հետևյալ հատվածում.

Ու... մի փոքրիկ փայտե մի փող
 Մերք ննչում է օրկեստրային ամբողջ քափով,
 Մերք դալլայում ու գեղգեղում,
 Մերք ժայթքում է ու մերք գեղում,
 Մերք կուտակում ու բարդում է,
 Մերք խենթ հոսքը մատով նեղում
 Ուզածի պես հունից շեղում:

Այստեղ այսքան քիչ բառական միջոցներով մի համեմատ փայտե փողի (շվիի) երաժշտական բազմապիսի կարողություններն ու հնարավորությունները հականիշների ու համանիշների դիպուկ համադրությամբ, սեղմ, ցայտուն ու միաժամանակ խիստ պատկերավոր ու վարպետությամբ բնութագրելը, խոսքի վարպետներից թերևս շատ քչերին է բնորոշ:

Հակադրույթներում երբեմն առաջին նախադասության հակադրական արտահայտությունը հաջորդ նախադասության մեջ տեղափոխվում է կամ շրջվում և առաջին շրջված տարբերակի հետ կազմում է հակադիր եզր: Այսպիսի տեղափոխությունից կամ շրջումից հակադրությունն առավել մեծանում, ընդհանրանում է ու առավել շեշտվում, և բնթերցողի ուշադրությունը հրավիրում խոսքի տվյալ հատվածի վրա՝ ստանալով արտահայտչական մեծ ուժ և խոհական-տրամաբանական հրանդ. օրինակ՝ Աղգ, որ ապրելու մտադրությամբ մեռել է հաճախ, սակայն մեռնելու մտադրությամբ չի ապրել երբեք (ՊՍ, ԵԺ, 1, 511): Այդպես է նաև հեղինակի «Մարդ կա՝ ելել է շալակն աշխարհի, մարդ կա՝ աշխարհն է շալակած տանում» տարողոսնակ ասույթը:

Հեղինակային հակադրությունները մեծ մասամբ չեն դառնում բացարձակ հականիշներ, սակայն մեծ է նրանց ռճական և արտահայտչական դերը, որովհետև իրենց դիպուկությամբ, թարմությամբ և ինքնատիպությամբ առավել վառ ու գունեղ են դարձնում հեղինակի մտահղացումը, ասելիքը: Այսպես՝ խիստ բնորոշ հեղինակային հակադրույթ է Վարուժանի՝ Սիամանթոյին բնորոշող «Ան արաբական նծույց մ'է ու կաբապ մը միանգամայն», որով մեր ժամանակներում խիստ դիպուկորեն Պ. Սևակին բնորոշեց նաև Վահագն Դավթյանը (ՀԶ, 17.6.81): Այնպես որ, ռճական այս հնարանքը (անտիթեզը) խիստ ընդլայնում է լեզվի ստեղծագործական հնարավորությունները, այն դարձնում գրեթե անսպարփակ:

Եվ իրոք, հեղինակային հակադրության ձևը խիստ ընդգրծվում է հեղինակի խառնվածքը, նրա մտածելակերպը, աշխարհայացքը, անհատականությունը, վարդապետական մակարդակը և այլն, և այլն: Հակադրությամբ ոճական խիստ հզոր հնարանք է, քանի որ վառ և ցայտուն է դարձնում ասելիքը. Երինակ՝

Նեղոսն ի վար հազար ներմակ ու մի կարմիր
Առագաստ է լողում դանդաղ,
Հազար ներմակ ու մի կարմիր բոց առագաստ (ՎԴ, ԾԾ, 7):

Հեղինակային հակադրությամբ ցայտուն օրինակ է մեղր ու քույն դույզը, որը նույն հեղինակի հետևյալ բանաստեղծում հակադրական ուժեղ իրադրություն է ստեղծում քծնության երկու կողմերը բացահայտելու համար.

Ստությունը եղավ ձեռքին կծիկ մի սև.
Նաև քծնությունը՝ լեզվին մեղր ու քույն (Ե. տ., 35):

Հակադրությունն առավել շեշտելու և ուժեղացնելու համար գեղարվեստական խոսքում հաճախ մեկ հականիշի դիմաց բերում են մի քանի խոսքային հոմանիշներ, օրինակ՝

Եվ դու տվիր Մասիս...
Հայոց արեւաբանություն,
Խաչվող, զամվող,
Հայոց մեռնող,
Սակայն հրաշքի պես հառնող
Մգու խորհուրդը պարզ (Ե. տ., 91):

Խոսքի մեջ հակադրությամբ են դառնում ոչ միայն լեզվական և խոսքային հականիշները, այլև ինչ-որ շափով հակադրության տարրեր պարունակող բառերը, բառաձևերն ու կապակցությունները: Այսպես՝

Պոլի՛ս, Պոլի՛ս...
Մենք մի հակառ խեղճ ու դալուկ,
Դու նու սփինֆա փոքրասիական,
Դու զարավոր մի հառնալուկ,
Մենք զարավոր մի առեղծված (ՊՍ, ԱԶ, 175):

Այստեղ միայն բանաստեղծի անսահման վերլուծական մտածողությունը կարող էր հակադրել խեղճ ու դալուկ նախատր փոքրասիական սփինֆա հետ, թեև պակաս ինքնա-

տիպ չէ նաև հաճելուկ և առեղծված հակադրությունը: Այնպես որ, նշված հակադրությունները զուտ հեղինակային հակադրություններ են: Այստեղ հակադրված են նաև դերանունները (մենք-դու), բայց տվյալ քերթվածում դերանունների հակադրությունը չէ, որ զարմացնում է և ուշադրություն գրավում (թեև դերանունների հակադրություններ ստեղծելը ևս Պարույր Սևակի նախընտրած ոճական միջոցներից մեկն է): Նա հաճախ երկու կամ երեք դերանունների կրկնությամբ և մեկ ընդհանուր բառով կաղմված նախադասությունը դերանունների դեմքերի փոփոխությամբ հակադրում է միևնույն նախադասության ժխտական կառույցի հետ և դարձյալ ստանում ինքնատիպ, ցայտոտն ու սքանչելի պատկեր և խոր միտք. օրինակ՝

— Ես չե՛մ, այդ ես չե՛մ, Բե՛զ տիրապետում,
 Դո՛ւ ես, այդ դո՛ւ ես ինձ տիրապետում (ՊՍ, ԵԺ, 6, 113—116):

Դերանուններով հակադրություն ստեղծելը ևս ոճական միջոց է արդի բանաստեղծության լեզվի համար, և հաճախ ամբողջ բանաստեղծությունը կառուցվում է այլ հակադրությունների հետ նաև դերանունների հակադրությամբ. այսպես՝

— Ասեղ, ասածդ մերն էր,
 Լեզուդ, գիրդ՝ ուրիշի,
 Օրերիդ սևը մերն էր,
 Այ կարմիրդ՝ ուրիշի:
 Մահդ այնտեղ, մենք այստեղ,
 Ինչպե՞ս հասնենք իրարու,
 Հոգիդ ու անձդ մերն էր,
 Անձնագիրդ՝ ուրիշի (ՍԿ, ԶԳ, 63):

Այստեղ շատ դիպուկ հակադրված են նաև ասեղ, ասածդ — Լեզուդ, գիրդ, սև — ալ կարմիր, հոգիդ ու անձդ — անձնագիրդ բառերը. վերջիններս թեև տվյալ դեպքում խոսքային հականիշներ են, սակայն հետաքրքիրն այն է, որ հոգիդ և անձդ բառերը վերցված են իբրև մեկ ընդհանուր հականիշ անձնագրի համար:

Հակադրությունը մեծ ուժ ու ինքնատիպություն է ստանում, երբ հակադրվում են հարաբերակից, միմյանց հետ

սերտորեն առնչվող, միմյանց շարունակությունը կազմող, միմյանց հաջորդող առարկաների, երևույթների, նույն հատկանիշների ծավալային և այլ տարբեր աստիճանները, որոնցով ընդգծվում է նաև նրանց էության մեծ տարբերությունը: Օրինակներ՝

— Կա նրա համար ոչ թե շրեղ գորգ,
Ձեմ դառնա անգամ և մաշված խսի՛ր... (ՊՍ, ԵԺ, 1, 578):

Ի՞նչ հրաշքով շմարեցիր, ինչպես նրանք,
Որ մեծ էին, և ողորդ էին, իսկ դու կրակ (ն. տ.):

— Հե՛յ գիտի. ծովերից անցա
Ու հանկարծ... խեղդվեցի առվում (ն. տ., 246):

Գինու կաբասն՝ ուրիշներին,
Մեղ հերիք է բո մի քաար... (ն. տ., 201):

— Եվ օտար աչքի շեղած շյուղն անգամ,
Վերածվեց իսկույն բարդու գերանի (ՊՍ, ԱԶ, 145):

— Սուտ կա, որ ճիշտ արժե,
Ու վերջապես քայլ կա, որ քոիչք արժե (ՊՍ, ԵԺ, 1, 311):

— Կանգնեց գոռոզ Անտոնիոսը,
Եվ սակայն, ոչ,
Չհոխորտաց, այլ... շնչաց (ՎԳ, ՄՄ, 17):

— Մայրս երեկ քայլող շֆնաղ մի տանար,
Քյսօր ավեր մի մատուռ (ՀՇ, ՀՄ, 140):

Դեռ երեկ աստղ էր, այսօր ևող ասույլ (ն. տ., 142):

Ասվեց, որ լեզվի խոսքային մակարդակում (մասնավորապես գեղարվեստական խոսքում) հաճախ հակադրությունը դրսևորվում է ոչ միայն լեզվական կամ բուն հակադիմացության միջոցով, այլև ինչ-որ շարժվող հակադրական հարաբերություն արտահայտող բառերի ու կապակցությունների միջոցով (աֆուզդակի կերպով). այնպես որ, ամեն մի հակադրություն դեռևս հակադիմացություն է. օրինակ՝ Իմ տոբ օրվա միակ աղբյուր, իմ ցուրտ օրվա միակ կրակ (ՀՀ, ԳԹ, 27.11.81):

Հաճախ հակադրությունն ընթանում է և՛ միևնույն նախադասության մեջ (աֆուզդակի տրեքն, ինչպես վերոհիշյալ օրինակում), և՛ տվյալ նախադասության բոլոր անդամներն

168

են առանձին-առանձին հակադրվում հաջորդ նախադասութ-
յան համապատասխան անդամներին. ինչպես, օրինակ՝
Հագարավորները գալիս շարունակ խոսում են ու ոչինչ չեն
ասում, իսկ նա (Լեոնիդ Ենգիբարյանը) եկավ, լռեց և ամեն
ինչ ասաց (ՀԶ, 12.5.82):

— Խոսույկի մոտ քո պաղ խոսքից իսկույն սառեմ,
Սառցի մեջ էլ կրակ կտրեմ խոսքից քո ջերմ... (ՊՍ, ԵԺ, 1, 363):

Խոսքի մեջ հակադրությունը կարող է ծավալվել նաև
բառերի և նախադասութայան մի քանի անդամների միջև.
այսպես՝ հակառիշ առաջին եղբի բառին (գոյական ենթա-
կային) հակադրվում է նրա՝ բայի լրացում հանդես եկող
բառաձևը՝ բայի հետ միասին դառնալով հակադիր եղբ. օրի-
նակ՝ Սակայն խոսքը մարդկությանը հավերժօրեն ուղեկցող
բարոյական արժեքների մասին է. շարք բարոյքյամբ հաղ-
քելու, խավարը լույսով սպանելու, նախանձը, ոխը վեհանձ-
նուրյամբ հալածելու մասին (ՍՀ, 13.1.82):

Հակառիշությունը իբրև ոճական-արտահայտչական ու-
ժեղ միջոց թեև առավել բնորոշ է գեղարվեստական խոսքին
(առավելապես չափածոյին), սակայն մեծապես կիրառվում է
նաև հրապարակախոսական և գիտական ոճերում. օրինակ-
ներ՝ Թաթուլ Ալթունյանը դեռ շատ չի հեռացել մեղմից. ես
համոզված եմ, որ որքան ավելի հեռանա, հակառակ բնու-
թյան մեջ գործող օրենքի, ավելի պիտի մոռենա, ավելի շո-
շափելի պիտի դառնա... (ՍՀ, 27.10.81): Լուռ հավանություն
էի տալիս նրա ծրագրերին, բայց մտածում էի՝ արդյո՞ք հա-
վատում էր իր ասածներին, թե հիմա էլ «առողջ» է խաղում,
ինչպես «հիվանդ» էր խաղացել մի քանի տարի առաջ: Այն
ժամանակ հիվանդ էր խաղում առողջ մարմնով, այժմ ա-
ռողջ էր խաղում, երբ իսկապես հիվանդ էր» (ԳՍ, ՎՓՀ, 96):
Եթե Լեոն Խաչիկյանը իր նախնիների նման իր երկասիրու-
թյունների վերջում հիշատակարանը թողած լիներ, ապա հա-
վատացած եմ, որ ճիշտ նրանց նման ինքն իրեն պիտի ան-
վաներ «եռինս ի գիտնականաց», որ մենք թարգմանեինք պի-
տի «առաջնակարգս ի գիտնականաց», իր վաստակը պիտի
«համեստագույնս» անվաներ, որ մենք թարգմանեինք պիտի
«մեծարժեք ու ծանրակշիռ», ինքն իրեն պիտի «մեղսամած»

անվաներ, որ մենք թարգմանինք պիտի «անաբատ ու ազ-
նըվագույնս» (ՎԴ, 22, 17.3.82) և այլն:

Բ. Հակաճիշների գործածությունը ոչ անտիթեզային հակադրություններում

Մի շարք հակաճիշներ խոսքի մեջ թեև պահպանում են ի-
րենց հակադիր իմաստները, սակայն չեն դառնում ոճական
հակադրություններ: Սրանք հաճախ ձևորեն բերում թվարկման
արժեք և ընդհանրություն են կազմում որևէ հատկանիշով
(1, էջ 12): Այսպես՝ անտիթեզային հակադրություններ չեն՝

- Միաժամանակ պահակ են ու գող,
Միաժամանակ ծառա են ու տեր,
Միաժամանակ իմն են ու ձերբ...
— Այդ... իմ խոհն՝րն են (ՊՍ, ԵԺ, 1, 500):

Այստեղ հակաճիշ բառերի իմաստային մերձությանը նը-
պաստում են ոչ միայն և, ու շաղկապները, այլև կրկնվող
միաժամանակ բառը:

- Կամ սիբել կմ, կամ ատել կմ, բայց չկմ խարել.
Երկու հարկով բարձր են ապրել,
Ցած կմ իջել երկու հարկով,
Իջել-ելել, սակայն երբեք չկմ խարխափել (ՊՍ, ԵԺ, 1, 215):

Շաղկապներից շատերը, մասնավորապես միավորող և,
ու և այլ շաղկապներ (տրոհական, մեկնական). ինչպես՝ կամ,
քե և այլն, երբեմն որոշ իմաստով թուլացնում են հակադրու-
թյունը¹: Այսպես՝

- Սիրադ թող միշտ խնդա կամ լա—
Մահ է մթին, երբ լուս է նա (ՎՏ, Բ, 204):

կամ՝

«Կայն են Դ. Գասպարյանի հետաքրքրությունների շըր-
ջանակները մեր գրականությանը, մասնավորապես պոեզիայի

¹ Բ. Շալունցի նշված աշխատության (հմմտ. 18, էջ 73) մեջ նկատ-
ված է, որ կամ շաղկապով միավորված մի շարք հակաճիշ բառերում
հակադրման հարաբերությունը թուլանում է:

երեկն ու այսօրը, արձակն ու չափածոն, գրական ավանդույթներն ու ժառանգությունները...» (Ավ., 8.1.82): «Քուն քեւարուն՝ օրիս շատը երազ եղավ, անց կացավ» (ՀԹ, ԵԺ, 1, 211):

Միավորող շաղկապները նպաստում են իրենցով միացած հականիշ բառերի ու կապակցությունների մեկ ընդհանրության մեջ առնելուն և համազոր նշանակություն ստանալուն. օրինակ՝ Խեղճ ու հալարտ, շար ու բարի, ամոքխած ու համարձակ, անհնազանդ ու կովարար, զործնական ու երազող, շան պես հավատարիմ սրտով և արքայադստեր պես տիրակալ, բազում-բազում գծերի բաղադրախառնուրդ է Աղունը (ՍԱղ., ԳԹ, 11.12.82): Մարդը մնում է մարդ, ամենքն ունեն իրենց հոգսերը, իրենց դժբախտությունները, իրենց ուրախությունները, ... Մենք գտնում ենք, որ թե հաջողությունների և թե վրիպումների մասին անհրաժեշտ է ասել աղնվորեն (ԳԹ, 4.19.81):

Գեղարվեստական չափածո խոսքում հականիշ զույգերը (լեզվական և խոսքային) հաճախ լինելով նախադասության բաղմակի լրացումներ, անջատվում են ստորակետերով և բոլորը միասին հավասարապես ստանում են համազոր արժեք՝ բաղմակողմանիորեն լրացնելով միեւնույն լրացյալը՝ արտահայտելով ամբողջի գաղափար: Նման հականիշներով կառուցված բանաստեղծություններում հականիշ զույգերը ոճական հակադրույթների կամ շեշտված հակադրություններ չեն, թեև մեծապես մասնակցում են ստեղծագործության ոճական ուղղվածությանը՝ ստեղծելով ոճականորեն հագեցված միջավայր. օրինակներ՝

... Մեր օրոհոցն է մայրս,
Մեր տան ամրոցն է մայրս,
Մեր հերն ու մերն է մայրս,
Մեր նորուն ու տերն է մայրս,
Մեր տան անտունն է մայրս,
Մեր արծվաբույնն է մայրս,
Մեր տան ծառան է մայրս,
Մեր տան արքան է մայրս,
Մեր տան աննարն է մայրս,
Մեր դեղ ու նարն է մայրս,
Մեր տան աղբյուրն է մայրս,

Մեր ծառավ Բույրն է մայրս,
Մեր տան անհունն է մայրս,
Մեր անուշ Բունն է մայրս,
Մեր տան նրազն է մայրս,
Մեր արեգակն է մայրս... (ՀՇ, ՀՄ, 35)։

Այստեղ խոսքային կամ համատեքստային հականիշները խիստ վարպետորեն հաջորդում են միմյանց՝ համակողմանիորեն բնութագրելով միևնույն առարկան (մայրս)՝ միաժամանակ ցուցադրելով հեղինակի անհատական ոճի և սլաուկերավոր մտածողության ինքնատիպությունը. ինչպես՝ օրորոց¹—ամրոց, նորս ու տե՛ր, անտուն—արծվաբույն, աննար-դեղ ու նար, աղբյուր—ծառավ Բույր, անհուն—անուշ Բուն, նրազ—ա-րեգակ։

— Անհնար է հավատալ,
Որ չկաս իրոք,
Դու իմ եղբայր, դու իմ պապ,
Իմ զիմ, իմ խելոք,
... Իմ հանճարեղ, իմ հիմար,
Իմ պղտոր. իմ ջիւշ,
Բահի զնոց, խոփի վար,
Ամեն, ամեն ինչ... (ՀՈ, Ե, 2, 151—152)։

Այսպիսով, բառային հականիշները խոսքի մեջ կարող են գործածվել և հակադրություններ (անտիթեզներ) կազմելու և թե այլ հաբարերությունների դրսևորման գեպքում. ինչպես, օրինակ՝ միավորական թվարկման, լրացական համադաս բաղման դամ հարաբերությունների, ամբողջի, ընդհանուրի գաղափար արտահայտելու և այլն։

Գ. Հականիշների գործածությունը օքսիմորոնում

Հակադրության հիմունքով է կազմվում նաև այնպիսի մի ինքնատիպ բանադարձում, ինչպիսին է օքսիմորոնը (հուն. oxy-moron—սրամիտ անմտություն)։ Օքսիմորոն են ոչ սովորական հակադրությունները, այլ այնպիսի կապակցություններ,

¹ Այստեղ օրորոցը հակադրված է ամրոցին, իբրև վերջինից անհամատ ավելի «փոքր, թույլ, անզոր» իմաստներով, այսինքն՝ իր իմաստային ոչ էական հատկանիշներով։

որոնց բաղադրիչները տրամաբանորեն իրար հակադիր, միմյանց բացառող ու անհամատեղելի հատկանիշներ են արտահայտում: Օքսիմորոնը կարևորագույն ռճաբանական միջոց է և մեծ կիրառություն ունի գրական լեզվի գեղարվեստական, հրապարակախոսական ռճերում: Տրամագծորեն հակադիր և անհամատեղելի հատկանիշներն իրենց անսպասելիությունից և արտահայտվածքից առավել սուր ու շեշտակի են դարձնում ասելիքը, և ընդգծվող երևույթը ստանում է պատկերավորության մեծ ուժ ու արտահայտչականություն. օրինակ՝ կենդանի դիակ, ժպտադեմ ֆաշիզմ, չրոնած ձեռք, ձյունահեռ մանկություն, անմեղ մեղավոր, անուշ վիշտ, սառը պատերազմ, անբոց հրդեհ, խոսքերի մայրություն և այլն: Սերանք շարահյուսական կառուցվածքներ են՝ կազմված երկու տարբեր խոսքի մասերից և հիմնականում որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն են արտահայտում: Այս հիմքով են առաջացել գրական մի շարք ստեղծագործությունների (վեպերի, դրամաների, բանաստեղծությունների, ժողովածուների պատմվածքների, կինոֆիլմերի) վերնագրեր. այսպես՝ «Կենդանի դիակ» (Տոլստոյ), «Անմեղ մեղավորներ» (Օստրովսկի), «Հավատեսական ողբերգություն», «Անպայման պայման» (ՊՍ, ԵԺ, 1, 315), «Սովորական հրաշք» (Լու. տ., 180), «Բանաստեղծական անբանաստեղծություն» և այլն:

Օքսիմորոններն ըստ կառուցվածքային հատկանիշի լինում են երեք տեսակի. ա) հակառակ բառերով կազմված կապակցություններ, բ) տարբեր բառերով կազմված տրամաբանորեն անհամատեղելի հասկացություններ արտահայտող և հակադրական տարր պարունակող կապակցություններ և գ) երկու միևնույն բառերով կամ արմատներով և դրանց մեկ հղրում ժխտական ածանցներով առաջինների իմաստները ժխտող, բացասող՝ պարադոքսային կապակցություններ: Առաջինը կարելի է դիտել հսկանիշային, իսկ վերջինները՝ պարադոքսային օքսիմորոններ:

Ա. Հակառակ բառերով կազմված կապակցություններով կազմված օքսիմորոնները առավել սակավ թիվ են կազմում, քան հաջորդ երկու տիպի օքսիմորոններով կապակցությունները. օրինակ՝ կենդանի դիակ, կենդանի մեռել, կենդանի մեռած և այլն: Օրինակ՝

— Կս քեզ, անգի՛նս, լալ եմ հասկանում,
Ինձ ոչ մի դեպքում դու չես ցանկանում
Տեսնել ընտանի կենդանի դառած—
Կենդանի մեռած... (ՊՍ, ԵԺ, 1, 233):

Վերջին կենդանի մեռած օքսիմորոնի առաջին բաղադրիչը ածական է, երկրորդը՝ բայ, որից ստացվել է դարձյալ ինքնատիպ ոճական կառույց:

Բ. Տարբեր բառերով կաղմված և տրամաբանորեն անհամատեղելի հասկացություններ արտահայտող ու հակադրական տարրեր պարունակող շարահյուսական կառույցները հիմնականում որոշիչ-որոշյալի շարահյուսական կապակցություններ են, ինչպես առաջին տիպի օքսիմորոնները: Այս տիպի օքսիմորոնները որքան էլ տրամաբանորեն անհամատեղելի ու անհարիր հասկացություններ են արտահայտում և հաճախ թվում են պարադոքսալին ու արտառոց, այնուհանդերձ, ունեն շատ խորը բովանդակություն և իմաստային տարողունակություն, որ թերևս իմաստի փոխաբերացման մեծ պլանի արդյունք է:

Այսպիսի կապակցություններն այնքան անսպասելի են ժայթքում համատեքստում, որ խակույն ուշադրություն են գրավում:

Օքսիմորոնները առավել բնորոշ են մեր լեզվի խոսքային մակարդակին, հանդես են գալիս խիստ որոշակի համատեքստերում և ունեն առավել անհատական հեղինակային դրոշմ:

Օքսիմորոնային կառույցները (շարահյուսական) մեծ մասամբ կաղմված են ածական-գոյական կաղապարով և իրենց արտառոց համադրությամբ մեծ պատկերավորություն են ստեղծում. օրինակ՝ սև կաք, սև շուշան, սև հրացուլ:

— Երբ իր սև կաքով գիշերը բարի

Շեկ լուսաբացն է մայրաբար սնում,—

Կրկին խոսում է հայրություն իմ մեջ (ՊՍ, ԵԺ, 1, 472):

— Քեզ կսպնե որպես պսակ բո շիրմին,

Սև շուշաններ աչքերիս պես վշտառե (ՀՇ, ՀՄ, 137):

Իր սև աչքերի սև հրացուլով

Սպարապետին մի պահ ողողում (ՎԴ, ԾԾ, 65):

Անուշ վիշտ օքսիմորոնը ևս խնքնատիպ հակադրություն է, որը, սակայն որոշակի համատեքստային իրադրության մեջ է հասկանալի (հմմտ.)

«Բաժանումն այնքան անուշ մի վիշտ է.

Որ բարի գիշեր պիտի կրկնեմ մինչև առավոտ (Շ, ԸԵ, էջ 672),

Այստեղ Ռոմեոյի բաժանումը իր սիրելիից վիշտ է համարվում, սակայն անուշ է այդ վիշտը, որովհետև նա անընդհատ հիշելու է նրան մինչև առավոտ և բաժանվում է նրանից՝ առավոտյան կրկին հանդիպելու հույսով:

Համատեքստային օքսիմորոններ են անբոց հրդեհն, անծուխ բոց, ձյունահեռ մանկություն, հնարավոր հրաշք, լուռ ուրու, մրսած տոբ և այլն:

Խնքնատիպ օքսիմորոն է սուտ սուրբ կապակցությունը.

— Ու Լթե խարան՝

Ես չի ջնջվի այն սստ սուրբ աջից,

Որ բոլոր նրանց գամում է խաչի,

Ովքեր մտքի մեջ, մտքի մեջ անդամ,

Ուղում են խույս տալ հարկադիր պաշից... (ՊՍ, ԵԺ, 1, 414),

Օքսիմորոնային կապակցություններ են ստեղծվում ածական+բայ, գոյական+բայ կաղապարներով, մասամբ նաև մակբայ+բայ և գոյական+բայ կաղապարներով. ինչպես՝

— Երբ Կոմիտասն այստեղ Լկավ

բո՛ւյն դնելու,

Րի... արքմնի քուն մտնելու... (ՊՍ, ԱԶ, 158),

Գ. Միենույն բառերով և դրանց մեկ եզրի ժխտական ածանցի հավելումով կազմված օքսիմորոններում մեկ եզրը բացասում է մյուս՝ դրական եզրը՝ ստեղծելով դարձյալ անտրամաբանական ու անհամատեղելի հատկանիշներով պարադոքսային կապակցություն (օքսիմորոն). օրինակ՝

— Այս անցավոր Լրկրի վրա

... Երկնասլաց դնում է նա

... Անմահացած մանկանացուն (ՀԲ, Ե, 2, 79),

— Անաստված աստված, քա քո ի՞նչն ասեմ (ՊՍ, ԱԶ, 228),

Պարույր Սեակը, որ հակադրություններ և տրամաբանորեն հակադիր, անհամատեղելի կապակցություններ (ան-

տիժեղեր և օքսիմորոններ) ստեղծելու մեծ վարպետ է, հաճախ օքսիմորոն է հյուսում ոչ միայն միևնույն, այլև հոմանիշ և նույնիսկ երկու հարաբերակից ու իմաստով սերտորեն առնչվող բառադուլգերից (հմմա. հուր-բոց և ծուխ-բոց, իհարկե, մի հղրի՝ ժխտական ածանցով բացասմամբ). օրինակ՝

— Աշնան վառած աճեուր բոցում... (ՊՍ, ԱԶ, 62)։

Այս տիպի օքսիմորոնների ամենաէական հատկանիշը իրենց անսպասելիությամբ և արտառոցությամբ ուժեղ պատկերավորություն և խոր ու ռճականորեն տարողունակ կառույց ստեղծելն է.

— Նրանց ժպիտները, որոնք անբառ քառով
Զրուցում են մեզ հետ... (ՊՍ, ԵԺ, 1, 24)։

— Կա խորհրդավոր մի հրապուրանք
Քո շարժումների անխոս զբույցում (ՎՏ, Բ, 22)։

— Սակայն անօրեն մի նոր օրենքով լիակ է մեր առջև
Ոչ միայն դուռն ու գավիթը վանքի, այլ գավառն ամբողջ
(ՊՍ, ԵԺ, 1, 513)։

— Այստեղ հանդչում է անանուն զինվոր
Հավիտյան ապրող մի հայտնի անհայտ... (ԳԹ, 26.2.82)։

— Դարձյալ մոռանալ չէին կարողանում այն դժոխքը սև...
... Այն անասունի՞ն ասուն, բայց անբան... (ՊՍ, ԵԺ, 4, 174)։

«Այդ բոլոր խոսանչիները անալի աղ են» (Ավ., 27.5.81)։

Միևնույն բառերով կամ արմատներով զուլգերի մեկ եզրին ժխտական ածանցի հավելումով օքսիմորոններ կազմելը խիստ ուժեղ ռճական միջոց է և մեծապես կիրառվում է գեղարվեստական ու հրապարակախոսական ռճերում։ Այսպիսի ռճական կառույցները իրենց արտառոցությամբ և իմաստային տարողունակությամբ մեծ արտահայտչականություն են հաղորդում համատեքստին և ստեղծում ռճականորեն հագեցված ֆոն. օրինակ՝

Ամեն ինչ թողնեմ ու լուռ հեռանամ...
Բայց քեզնից ինչպիսի և ուր հեռանամ,

Ամենագորեղ իմ անգորություն—

Իմ անտանելի բնավորություն (ՀՍ, ԹԵ, 47):

Կամ՝

Ցավում է սիրտս անգորությունից

Եվ անգորների հգորությունից,

Անկարողների հույժ կարենալուց.

Եվ անգործների զործելուց անվերջ (ՄՄ, ԳԹ, 14.11.86):

Օքսիմորոնները գերազանցապես լինում են երկանդամ և շատ հազվագիպ են հանդիպում ընդարձակ շարահյուսական կապակցություններով: Օրինակ՝ Անհավասարակշռության մեջ հավասարակշիռ, խենթության մեջ խելացի Զոնի կերպարը դիալեկտիկական առանձնակի ուշադրավ դրսևորում է ստացել օծման արարողության II տեսարանում (ԳԹ, 5.3.82): Այնպիսի ընդարձակ շարահյուսական կապակցություններ, ինչպես, օրինակ, «Սահմանափակ ձայների անսահմանափակ հնչելություն» (ՀԶ, 24.1.81), «Անսահմանի սահմանավոր լուծություն» (ԿԴ, ԳԹ, 11.12.82) և այլն, օքսիմորոններ չեն, այլ սովորական հակադրություններ են (անտիթեզեր), որոնք կարող են հանդես գալ և՛ լեզվական, և՛ խոսքային մակարդակում: Այդպես էլ «Փոքր թատրոնի մեծ արտիստները» (ԳԹ, 15.11.74), «Մեծ տան փոքր տիրուհին» (ԶԼ) և այլն: Սրանք հականիշ բառերով կազմված կապակցություններ են և, ոճականորեն չհղոթ չլինելու հանգամանքով՝ ոճին արտահայտչական երանգ: Հաճախ գեղարվեստական ոճում հնդինալները միևնույն համատեքստում գործածում են և՛ հակառակ իմաստով, և՛ ժխտական օքսիմորոններ՝ ստեղծելով հակադրական կապակցությունների խիստ ինքնատիպ ու հետաքրքիր համակարգեր. օրինակ՝

— Հարկավոր չէին ոչ ինձ, ոչ էլ քեզ

Ոչ մեր ընդարձակ այս նեղությունը,

Ոչ քո մեղավոր անմեղությունը,

Ոչ անտիրական այս տեղ ու տունը,

Ոչ այս տիրական անտերությունը (ՀՍ, ՄԱ, 123):

Այդպես էլ միևնույն համատեքստում կարող են կիրառվել և՛ անտիթեզը, և՛ օքսիմորոնը. օրինակ՝

— Ոխ ու քեն, նախանձ, խենթ ատելություն

Կիսվեցին անգիր, բարդվեցին զգով,

Նույն սուտ սրբերի անսուրբ ձևերով (ՊՍ, ԱԶ, 146):

Հականիշությունը, ինչպես և հոմանիշությունը տարբեր փոխհարաբերությունների մեջ է մտնում բառապաշարի ձևավորմաստային մյուս խմբերի՝ ենթահամակարգերի հետ: Բաղմիմաստ բառերը երևան են բերում հականիշային և հոմանիշային ընդարձակ կապեր: Միևնույն բաղմիմաստ բառը հանդես է գալիս տարբեր հոմանիշների և հականիշների շարքերում և, բնականաբար, կարող է մտնել տարբեր ձևավորմաստային խմբերի մեջ: Ինչպես որ բաղմիմաստ բառի իմաստային տարբերակներից մի քանիսը կարող են լինել առբեր հոմանիշային շարքի անդամներ, այնպես էլ կարող են լինել տարբեր հականիշային շարքի (զույգի) եղբեր. ընդ որում երկու կամ ավելի հոմանիշները հավասարապես առանձին-առանձին կարող են հանդես գալ իբրև հականիշ զույգի ևզր: Ինքնին հասկանալի է, որ բաղմիմաստ բառը հականիշային զույգների մեջ կարող է մտնել իր ոչ բոլոր իմաստներով, այլ մեկ կամ մի քանի. այնպես որ, բաղմիմաստ բառի հականիշությունը մեծ մասամբ մասնակի բնույթ է կրում:

Կոշտ բաղմիմաստ բառը իր գլխավոր իմաստով (կարծր, պինդ զանգված, չոր հողակտոր) հականիշ է փափուկ (ոչ պինդ կամ կարծր) բառի իմաստին, իսկ փոխաբերական իմաստով (մարդկային բնավորության հատկանիշի) կարող է ունենալ մեղմ (նաև՝ փափուկ) հականիշը:

Լույս բառը հականիշային եղբում ունի խավար կամ մութ համանիշները:

Քանդել բաղմիմաստ բառը իր հիմնական կամ առաջնային իմաստով հականիշ է ոչ միայն կառուցել բառին, այլև նրան համանիշ շինել բառին (հմտ. քանդել-կառուցել, քանդել-շինել և այլն): Քանդել բառը իր երկրորդային իմաստով՝ արձակել (հյուսվածքը, թելը, ղզեստի կարերը և այլն) ունի նաև կարել հականիշը (հմտ. քանդել-կարել):

Ցուրտ բառը կարող է ունենալ տաք և ջոգ հականիշները: Վերջիններս թեև նրբերանգախմաստային տարբերություն

ոսնեն, սակայն հավասարապես կարող են հանդես գալ իբրև ցուրտ բառի հականիշներ: Այդպես էլ սառը բառը իր հիմնական իմաստով ունի տա՛հ հականիշը, իսկ փոխաբերական իմաստով (այլ բառերի հետ կապակցվելով. հմմտ. մարդ, սիրտ, բնավորություն և այլն)՝ ջերմ հականիշը:

Բախտավոր բառը կարող է հավասարապես հակադրվել անբախտ և դժբախտ նույնանիշներին: Քաղցր բառը՝ դառը և լեղի համանիշներին, ժլատը՝ առատածեռն և շռայլ համանիշներին և այլն:

Այսպիսով, հականիշությունը ևս որոշ հարաբերության մեջ է գտնվում հոմանիշության հետ, քանի որ հոմանիշային շարքի տարբեր բառեր կարող են ունենալ միևնույն հականիշը (հմմտ. 18, էջ 158): Ինչպես բաղմիմաստ բառերի ոչ բոլոր իմաստներն են հականիշային հարաբերության մեջ մըտնում, այնպես էլ հոմանիշային շարքի ոչ բոլոր անդամներն են հակադրական հարաբերության մեջ մտնում: Պատկանելով ձևաիմաստային ենթահամակարգերի թվին՝ հականիշ և հոմանիշ բառերն իրենց իմաստային գործառական և այլ ընդհանրությունների կողքին երևան են բերում հետևյալ տարբերությունները.

ա) Հականիշներն իմաստային և կառուցվածքային առավել պարզ խմբավորումներ են, քան հոմանիշները, քանի որ հականիշների շարքը երկանդամ է, և հակադիր բևեռների անջատումը առավել պարզ իմաստաբանական պրոցես է, ու թեև յուրաքանչյուր հակադիր անդամ կարող է ունենալ իր մի քանի հոմանիշները, սակայն յուրաքանչյուր դեպքում հակադրվում է միայն մեկը (հմմտ. ցուրտ-շոգ, ցուրտ-տաք, խանգարել-օգնել, խանգարել-նպաստել):

բ) Հականիշները երևույթների, վիճակների զնահատության, արտացոլման առավել հակիրճ, դիպուկ և ընդգծված միջոց են, քան հոմանիշները, թեև վերջիններիս իմաստային տարողունակության և կիրառության ոլորտները խիստ անպարփակ ու լաֆնահուն են:

գ) Հակադիր շարքի (զույգի) անդամների երկու եզրն էլ (բացասական-դրական) հավասարազոր են, միեւրեւ հոմանիշների շարքի մեջ հիմնաբառը իր շեղոթությամբ և համագործածականությամբ տարբերվում է մյուսներից:

ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՊԱՍԻՎ ՇԵՐՏԻ ԲԱՌԵՐԻ ՈՃԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՆՈՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՆՈՐ ԲԱՌԵՐ

Գրական լեզվի ամենացայտուն և նշանակալի գործընթացը, որ տեղի է ունենում նրա բառապաշարում, այդ նոր բառերով համալրման գործընթացն է (69, էջ 156)։

Հայտնի է, որ ժամանակակից հայերենը ըստ հարստացման աղբյուրի, բաժանվում է երկու խմբի՝ հայերեն բառեր և փոխառյալ (հմմտ. ոտբոտ, գլոբալ, ջինս, լավսան, լազեր և այլն) բառեր։ Այսինքն՝ նոր բառերը առաջանում են բառապաշարի հարստացման ներքին և արտաքին միջոցներով։ Հայերեն բառերով ժամանակակից բառապաշարի հարստացումը կատարվում է եղած բառակազմական կազմապարների հիմքով (հմմտ. նառագայքահարվել, տիեզերանավ, տիեզերագնաց, գիտական, համալիր, լուսնագնաց, գերկառնալիֆ, հրքիռամիջուկային, համակարգիչ) և եղած մի շարք բառերի (այդ թվում նաև հին, հնացած) վերաիմաստավորումով և նոր իմաստների հաստատումով (հմմտ. հեռուստ, հատված, կայան, նառագայք, տեղանք, միջուկ, հրքիռ և այլն)։ Նշանակում է՝ նոր բառերի և իմաստների առաջացումը կատարվում է բառային (սեփական բառակազմությամբ ստեղծված նոր բաղադրյալ բառերով ու փոխառյալ բառերով) և իմաստային (եղած բառերին նոր իմաստներ հատկացնելու) եղանակով (90, էջ 64, 53, էջ 163)։ Այսպիսով, նոր են ոչ միայն նախապես գոյություն չունեցող և արտալեզվական ճանապարհով առաջացած նոր բառերի և երևույթների հետ ծնվող բառերը, այլև բառերի ստացած նոր

իմաստները: Նշանակում է՝ նորակազմությունների առաջացման գործընթացում նկատվում է երկու հիմնական միտում. մի կողմից նոր անվանում հասկացնել յուրաքանչյուր նոր երևույթի, մյուս կողմից՝ գործառույթային նմանություն ունեցող երևույթները մոտեցնել, բացահայտել նրանցում ընդհանուրը: Հենց այս միմյանց հակադիր և միմյանցով պայմանավորված միտումներն էլ (տարբերակող և ընդհանրացնող) կարգավորում են բառապաշարի նորացման գործընթացը (33, էջ 83):

Նոր առարկաների և երևույթների հասկացությունների անվանումները հանդես են գալիս նաև կապակցաբար. օրինակ՝ աստղային պատերազմ, հեռահար հրքիռ, միջուկային պատերազմ, միջուկային փորձարկում, լաբաժուրյան լիցենզավում, քևավոր հրքիռ, կառավարող շրջաններ և այլն: Զի բացառվում են, որ արտալեզվական ճանապարհով առաջացած նոր կապակցությունները հայերենում կազմվեն կամ պատճենվեն բառային (բառաբարդման) եղանակով. օրինակ՝ րոխչահրապարակ (летная площадка), գիտակայան (научная станция), տիեզերարոխչ (космический полет) և այլն:

Սեփական ակտիվ բառակազմական կազտարների հիմքով առաջացած նորակազմությունները անսովոր ու արտառոց չեն հնչում լեզվում, քանի որ նոր կազմության մեջ ճանաչվում են լեզվում եղած ծանոթ բաղադրիչները (բառերը, արմատները, ածանցները). օրինակ՝ ունեինք խնուղի, ծառուղի, օդանավակայան, կազմվեցին րոխչուղի, նավարկուղի, գիտակայան, տիեզերակայան և այլն:

ՆՈՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Յուրաքանչյուր նոր բառ, իմաստ, կայուն կապակցություն, դարձվածք և այլն, սկզբնապես հանդես է գալիս իբրև նորաբանություն և պատկանում է լեզվի պասիվ գործածություն ունեցող բառերի շերտին: Նորաբանությունների մեծ մասը լինելով հասարակության համար կենսականորեն անհրաժեշտ առարկայի, երևույթի, հասկացության անվանում,

լայն գործածությունն է ստանում և անցնում լեզվի ակտիվ բառաշերտի ոլորտը՝ դադարելով, անշուշտ, նորաբանություն լինելուց (համտ. տիեզերագնաց, տիեզերանավ, գիտափորձ, մակնիշ, հեռաւտայտը և այլն):

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԵՎ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ՆՈՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ըստ լեզվի, թե խոսքի միավոր լինելու հանդամանքի, նորաբանությունները լինում են լեզվական և խոսքային (համատեքստային) կամ անհատական (մենք տվյալ բաժնում հակված ենք առավելապես գործածել վերջին տերմինը՝ խոսքային կամ համատեքստային տերմինները անընդհատ շարաշահելու միտումով):

Լեզվական նորաբանությունները ստեղծվում են արտալեզվական գործոնների ազդեցությամբ հասարակական կյանքում առաջացած նոր առարկաների, երևույթների հասկացությունների անվանման պահանջով և ունեն անվանողակուն նպատակադրում: Այս տիպի նորաբանությունները ստեղծվում են լեզվի բառապաշարը հարստացնելու, համալրելու նպատակով և դրանց առաջացման գործընթացում ստեղծողի հեղինակային անհատականությունը չի կարևորվում, թեև յուրաքանչյուր լեզվական նորաբանություն ինքնին ստեղծվում է որևէ անհատի կողմից:

Նորաբանությունները լեզվի մեջ ստեղծվում են և՛ հասարակության կյանքում առաջացած նոր առարկաները, երևույթները, հատկանիշներն անվանելու, և՛ արդեն եղած առարկաներին, երևույթներին ու հատկանիշներին նոր, թարմ անվանում հատկացնելու պահանջով:

Վերջին տասնամյակներում ռուս լեզվաբանության մեջ ակնհայտորեն զգալի է դարձել լեզվական (լնդհանրական) և անհատական նորաբանությունները տարբերակելու միտումը՝ համալեզվականին հատկացնելով նորաբանություններ (неологизмы), իսկ զուտ անհատական-ոճական նորակազմություններին՝ օկազիոնալիզմներ տերմինները, թեև միշտ չէ, որ այս տարբերակումը պահպանվում է, քանի որ հաճախ էլ նորաբանություններ են դիտվում նաև անհատական կամ խոսքային (համատեքստային) նորակազմությունները, այսինքն՝ ան-

հատական-ոճական (օկադիոնալ) նորակազմությունները: Անհատական նորաբանությունները մեկուսացած նորաբանություններ են, ստեղծվում են հիմնականում ոչ թե լեզվի բառապաշարը հարստացնելու, այլ ոճական նպատակադրումով և իրենց անվանողական գործառույթով էլ առավելապես անհատական վերաբերմունքի դրսևորման արտահայտություններ են: Լեզվական նորաբանությունները ստեղծվում են լեզվի բառապաշարը համալրելու, հարստացնելու համար և դրանք անվանելիս խոսողի անհատական վերաբերմունքը չի դրսևորվում:

Հայ լեզվաբանության մեջ նոր բառերը ճանաչվել են նորաբանություններ կամ նորակազմություններ տերմիններով: Ընդ որում իբրև այդպիսիք դիտվել են և՛ համալեզվական, և՛ անհատական բառային նորագոյացությունները, և, բնականաբար, նորաբանություն տերմինը չի հատկացվել միայն լեզվական նորակազմություններին (16, էջ 60—65): Նոր բառեր, նորաբանություններ կամ նորակազմություններ առաջանում են լեզվի պործառական բոլոր ոճերում:

Բառերի արտահայտչական հնարավորությունները լիակատար կերպով դրսևորվում են խոսքի մեջ, բառերի անհատական կիրառություններում: Անհատական նորակազմությունները, իբրև խոսքային մակարդակին բնորոշ իրողություններ, ռուս լեզվաբանական գրականության մեջ երբեմն առանձնացվում են օկադիոնալ բառեր կամ օկադիոնալիզմներ մեկ ընդհանուր տերմինով: Ինքնին հասկանալի է, որ այս դեպքում օկադիոնալիզմներ են դիտվում և՛ պոտենցիալ բառերը, և՛ անհատական-ոճական (այսինքն՝ բուն օկադիոնալ) նորակազմությունները (65, էջ 71, 145): Սակայն ռուս լեզվաբանական գրականության մեջ հաճախ իբրև օկադիոնալիզմներ դիտվում են զուտ անհատական-ոճական նորակազմությունները՝ տարբերակելով վերջիններս պոտենցիալ բառերից (88, էջ 246—250, 56, էջ 27): Այսինքն՝ առաջին դեպքում օկադիոնալիզմներն ըմբռնվում են լայն առումով, ներառյալ բոլոր տիպի անհատական նորակազմությունները (պոտենցիալ և օկադիոնալ), իսկ երկրորդ դեպքում՝ նեղ առումով, այսինքն՝ օկադիոնալիզմներ են դիտվում զուտ անհատ-

տական-ոճական նորակազմությունները, որ մեր կտրծիքով՝ առավել ընդունելի է:

Սակայն առանձնացնելով օկագիոնալ բառերը պոտենցիալ բառերից, գտնում ենք, որ ժամանակակից հայերենի համար անհատական նորակազմությունների մեջ ճիշտ կլինի տարբերակել՝ ա) պոտենցիալ, բ) դիպլածական և գ) հեղինակային բառերը: Վերջին երկուսը առաջինից առանձնանում են իրենց կազմության և իմաստային յուրահատկության ընդհանրությամբ և առավելապես անհատական-ոճական նորակազմություններ են: Այնպես որ, մենք այսուհետև օկագիոնալ ընդհանուր տերմինի, այսինքն՝ դիպլածական և հեղինակային նորաբանությունների համար կգործածենք անհատական-ոճական նորաբանություններ տերմինային կապակցությունը:

Ա. Պոտենցիալ բառեր

Պոտենցիալ բառերը լեզվի այն հնարավոր բառերն են, որոնք կարող են կազմվել կամ կազմվել են լեզվի կենսունակ բառակազմական կաղապարներով և դեռևս չեն հասցրել մտնել և ընդունվել լեզվի մեջ:

Պոտենցիալ բառերը լեզվի բառակազմական օրինաչափությունների օրինական իրականացումներն են:

Պոտենցիալ բառերի կազմությունը բխում է լեզվի բառակազմական համակարգից և նորմայից: Կազմված լինելով լեզվի արդյունավետ բառակազմական կաղապարներով՝ նրանք մտնում են յսկայն իբրև անհատական նորակազմություններ և իբրև այդպիսիք խոսքային իրողություններ են: Լինելով կանոնական բառակազմություններ և գտնվելով լեզվական նորմայի սահմաններում, պոտենցիալ բառերի մի մասը կարող է թափանցել լեզվի բառապաշարի մեջ և դառնալ լեզվական իրողություն: Նման դեպքում այդպիսիք դադարում են պոտենցիալ բառեր լինելուց և վերածվում են համալեզվական բառերի: Սակայն պոտենցիալ բառերի մի ժ մասը կարող է չընդունվել լեզվի կողմից և մնալ իբրև խոսքային իրողություն:

Իբրև զուտ խոսքային իրողություններ, պոտենցիալ բառերը անսովոր են թվում, ինչպես դիպվածական ու հեղինակային նորաբանությունները և առավել են հակված լեզվի բառապաշարի մեջ մտնելու, քան վերջիններս: Պոտենցիալ բառերը լեզվի բառակազմական պոտենցիալ հնարավորությունների իրականացումն ու հաստատումն են և պոտենցիալ են այնքանով, որ դեռևս չեն հասցրել մուտք գործել լեզվի մեջ ու վերարտադրվել, սակայն լինելով կանոնական կազմություններ և գտնվելով լեզվական նորմայի սահմաններում, դրանց մեծ մասը կարող է ընդհանրանալ լեզվի մեջ և դառնալ համալեզվական իրողություն: Ինքնին հասկանալի է, որ լեզվի ամեն մի հնարավորություն դեռևս չի կարող վերածվել իրականի, քանի որ լեզվի մեջ հնարավորությունները շատ են, սակայն իրացվում են դրանցից ոչ բոլորը (39, էջ 9—10):

Ֆերդինանտ դը Սոսյուրը գրել է. «Իմ կողմից հանպատրաստից ստեղծված բառը արդեն գոյություն ունի լեզվի հնարավորություններում (в потенциальном языке), իսկ նրա իրականացումը խոսքի մեջ առավել նվազ կարևոր փաստ է՝ նրա ստեղծման հնարավորության հետ համեմատած» (84, էջ 165):

Վինոկուրը գտնում է, որ պոտենցիալ է «Այն, ինչ ապրում է լեզվի մեջ, բայց տրված է լեզվական համակարգում և կարող է դուրս գալ լեզվական նորարարությունների ձևով՝ վերածելով պոտենցիալը իրականի» (48, էջ 10): Կարճ ասած՝ ըստ Վինոկուրի պոտենցիալ բառերը դեռևս գոյություն չունենցող, սակայն հնարավոր, կազմվելու ենթակա բառերն են: Այդպես է թելադրում ըմբռնել նաև վոտենցիալ բառ տերմինային կապակցության իմաստը, այսինքն՝ «լեզվի համակարգի կողմից հանձնարարված, թելադրված, սակայն դեռևս խոսքի մեջ չիրականացած»¹: Մինչդեռ, ըստ Ա. Սմիռնիցկու, պոտենցիալ բառը և՛ այն է, ինչ կարող է կազմվել ու հնարավոր է, որ կազմվի և՛ թե այն, ինչ կազմվել է լեզվի բառակազմության միջոցներով, սակայն դեռևս չի մտել լեզվի մեջ (80, էջ 17—18, 78, էջ 17—28):

¹ Այդպես է բացատրված նաև Ախմանովայի լեզվաբանական տերմինների բացարանում:

Մենք ևս հակված ենք կարծելու, որ պոտենցիալ բառերը և՛ այն հնարավոր բառերն են, որոնք կարող են կազմվել և կազմվելու են և՛ թե այն բառերը, որոնք կազմվել են լեզվի արդյունավետ (մասամբ և սակավ արդյունավետ) բառակազմական կաղապարներով, գոյություն ունեն սոսկ իրենց ծնող համատեքստում ու չեն մտել լեզվի մեջ: Մանավանդ որ, միայն կազմվելու ենթակա կամ հնարավոր բառերը, քանի դեռ չեն գրանցված որևէ համատեքստում, ոչինչ չեն կարող ասել իրենց իրական գոյության փաստի մասին:

Այս տեսակետից միանգամայն ճիշտ տարբերակում է մտցնում է. նախպիտան, երբ պոտենցիալ բառերը բաժանում է երկու տեսակի՝ ա) չիրականացված պոտենցիալ բառեր (неактуализированные потенциальные слова) և բ) իրականացված պոտենցիալ բառեր (актуализированные потенциальные слова)՝ կազմված բարձր արտադրողականություն ունեցող բառակազմական կաղապարներով (88, էջ 248):

Իրականացված պոտենցիալ բառերը¹ բուն նորաբանություններից տարբերվում են նրանով, որ հանդիսանում են խոսքային իրողություններ ու, եթե դադարում են իբրև այդպիսի լինելուց և ընդունվում են լեզվի մեջ, ապա բնականաբար, դադարում են նաև պոտենցիալ նորակազմությունների լինելուց:

Հայտնի է, որ բոլոր տիպի նորակազմություններն էլ (և՛ լեզվական, և՛ խոսքային կամ անհատական) իրենց ծագմամբ սկզբնապես անհատական բնույթ են կրում: Նորաբանությունները լեզվի մեջ մուտք են գործում պատրաստի ձևով վերարտադրվելու, այսինքն՝ խոսքի մեջ բազմաթիվ անգամներ գործադրվելու, կրկնվելու հետևանքով (64, էջ 31):

Իդուր չէ, որ անհատական-ոճական նորաբանությունների համար իբրև խոսքային մակարդակի միավորների հիմնական հատկանիշ բերվում է նաև նրանց ոչ վերարտադրելի լինելը: Վերարտադրելիությունը կարևորագույն տարբերակիչ հատկանիշ է համալեզվական կամ կանոնա-

¹ Մենք կգործածենք պոտենցիալ բառեր տերմինային կապակցությունը լայն առումով (նաև իրականացված պոտենցիալ բառերի համար):

չան քառերի համար, իսկ ստեղծելիությունը (ТВОРИМОСТЬ)՝ անհատական-ոճական (օկադիոնալ) բառերի համար (66):

Պոտենցիալ և դիպվածական ու հեղինակային մի շարք բառեր հաճախ նախատեսված են լինում նաև տերմինային սահմանման նպատակադրումով: Այդպիսիք, եթե ընդունվում են տվյալ գիտաճյուղի տերմինների համակարգում, արդեն մտնում են լեզվի մեջ և դադարում են պոտենցիալ կամ անհատական-ոճական նորաբանություններ դիտվելուց՝ վերածվում են լեզվական իրողություն: Այսպես, օրինակ՝ տեղաձին բառը հավանաբար սկզբնապես ստեղծվել է իբրև պոտենցիալ բառ՝ հենց տերմինային նպատակադրումով. օրինակ՝ «Ընկուզենու տեղաձին լինելու տեսակետը անհերքելի է» (Ավ., 13.8.82): Այդպիսիք են նաև խորհրդարվեստ, խորհրդիմաստ պոտենցիալ բառերը. օրինակ՝ Վիշապագորգում շեն հանդիպում նաև հայկական խորհրդարվեստին օտար ինչ-որ «բառեր, ուղտեր» և նման կենդանիներ (29, 31.10.84): Ժողովրդական վիշապագորգերը ոչ թե դասականների խղճուկ նմանակները կամ ընդօրինակումներն են, այլ իրենք են իրենց ավարտուն զարգացման, խորհրդիմաստներով սնել դրանց բարդ կառույցը (Ն. տ.)¹:

Պոտենցիալ բառերը (և ոչ միայն պոտենցիալ) ստեղծվում են և՛ բանավոր (խոսակցական լեզվում) և՛ թե գրավոր ձանապարհով (գրական-գրքային լեզվում)՝ որոշակի նպատակադրումով:

Լինելով միանգամայն կանոնական, այլև բառակազմական կենսունակ կաղապարներով կերտված կազմություններ՝ հաճախ դրանց թե՛ պոտենցիալ² լինելն է անզգալի և թե՛ համալեզվական միավորների դառնալու կոնկրետ ժամանակահատվածը: Նշանակում է՝ պոտենցիալ բառերից համալեզվական բառերի անցնելու իրողությունը բխում է լեզվի զարգացման օրինաչափություններից, և հաճախ այդ գործըն-

¹ Ընդգծված պոտենցիալ բառերը ստեղծված են տերմինային սահմանման նպատակադրմամբ և լին ընդունվին արվեստի համապատասխան բյուրի տերմինաբանության մեջ, ապա կղաղարեն պոտենցիալ լինելուց:

² Անհրաժեշտ է ստուգել բառարաններով և հնարավորության դեպքում դիմել այլ հեղինակներին ստեղծագործություններին:

Թացը կատարվում է այնքան աննկատ, որ դժվար է լինում ապացուցել մի շարք բառերի պոտենցիալից համալեզվական բառերի շարքն անցնելու փաստը. օրինակ՝ գաղտնաշատ (նկարչի աշխարհը երբեք էլ բոլոր դիտողներին վաղուց հայտնի աշխարհ չէ, այլ բոլորովին անսովոր և միշտ գաղտնաշատ, ԳԹ, 30.3.84), խաղաղաշատ, ծննդաշատ, ցորենաշատ (Մաղթենք, որ նոր տարին խաղաղաշատ, ծննդաշատ ու ցորենաշատ լինի, ԳԹ, 4.1.85) և այլն:

Այսպիսով, պոտենցիալ և համալեզվական բառերի սահմանները խիստ ճշգրտորեն հնարավոր չէ տարբերակել¹, մանավանդ որ կազմությամբ լինելով կանոնական (ի տարբերություն դիպվածական և հեղինակային բառերի), պոտենցիալ բառերը մեծ մասամբ հակվում են դեպի լեզվի բառապաշարը մուտք գործելուն: Մի շարք պոտենցիալ նորակազմություններ իրենց ձևով և իմաստային յուրահատկությամբ չեն տարբերվում համալեզվական բառերից (մենք դրանք պոտենցիալ ենք համարել բառարաններում գրանցված չլինելու պատճառով): Բերենք բարդության միևնույն բաղադրիչով կազմված մի շարք պոտենցիալ բառեր, որոնցից մի բանիսը իրենց կանոնականությամբ համալեզվական բառերից չեն տարբերվում և գործադրվելու ու վերարտադրվելու շնորհիվ կարող են ներմուծվել լեզվի մեջ: Այսպես՝ ծոցածին, սրտածին (նա այնպես լավ էր զգում՝ որն է բանաստեղծությունը, ... որն է հրաբխվածը, որն է ծոցածինը, որն է սրտածինը, ՀՇ, Գ., № 2, 1984)² և այլն:

Պոտենցիալ բառերը երբեմն միաժամանակ կարող են մեկից ավել անգամներ հանդես գալ և՛ միևնույն, և՛ մասամբ նաև տարբեր հեղինակների խոսքում, սակայն այդ դեռևս

¹ Ժամանակակից հայերենի բառարաններում հաճախ առանց նշանադրված են լինում և՛ պոտենցիալ, և՛ դիպվածական ու հեղինակային բառերը, եթե դրանք աստվելապես գործածված են գասական հեղինակների կողմից:

² Շատ հնարավոր է, որ նշված և բնդհանրապես այս բանում (անհատական նորակազմություններ) բերված նորակազմություններից շատերը գործածված լինեն նաև այլ հեղինակներ. մեր հետևությունները բխում են մեր ունեցած նյութից:

լիարժեք վկայություն չէ այն բանի, որ դրանք արդեն լեզվի վերարտադրելի միավորներ են և ընդունվել են լեզվի մեջ: Այնուհանդերձ, մի շարք պոտենցիալ բառերի՝ խոսքի մեջ թեկուզև երկու անգամ գործածվելու փաստը՝ վերջիններիս կանոնականության և սպասելիության հատկանիշի պայմաններում, արդեն իսկ խոսում է այն մասին, որ պոտենցիալ բառերը առավել հեշտությամբ կարող են մտնել լեզվի մեջ, քան զիսկածական և հեղինակային բառերը: Այսպես՝ բարդության երկրորդ բուխ բաղադրիչով կազմված պոտենցիալ մի քանի բառեր. օրինակ, բնաբուխ, կաբոտաբուխ (հորդաբուխ բառի համաբանությամբ) արդեն մտել են ժամանակակից հայերենի բառապաշարի մեջ՝ հարստացնելով այն բանաստեղծական վերոհիշյալ ինքնատիպ բառերով:

Նկատելի է, որ զիտական, հրապարակախոսական ոճերում ստեղծված մի. շարք պոտենցիալ բառեր, մանավանդ, երբ ստեղծվում են անհրաժեշտ նոր հասկացություն արտահայտելու նպատակադրությամբ, առավել են հակված լեզվի մեջ թափանցելու¹, և ստեղծվելուց անմիջապես հետո կարող է սկսվել նաև դրանց լեզվի մեջ ներմուծման ու վերարտադրելիության գործընթացը, թեև դեռևս կարող են գտնվել խոսքային և լեզվականի սահմանագծում. օրինակ՝ բարբառամեծ (Բայց մեր մտավորականության զգալի մասը՝ հակապես լեզվաբաններ, մանկավարժներ, գրողներ տասնյակ տարիներ բարբառամեծ դիրք են ունեցել, ՌԻշ., ՍԱ, № 12, 1980), րլծասացություն (Սա վերաբերում է ոչ միայն առաջին շրջանի քնարին, այլև... նրա րլծասացություններին «Տեսնեմ Անին ու նոր մեռնեմ»..., ՍԱղ., ՍԶ, 16.3.84), պաշտոնասանդուղ (Այդպիսի մարդը վտանգավոր է մանավանդ այն դեպքում, երբ բոլոր հնարները գործադրելով՝ վեր է կենում պաշտոնասանդուղով, ԶԲ, ԳԹ, 18.2.83), դասասաց (Երկար տարիներ Պոդոս Կաղզվանցին եղել է դպիր-քարտու-

¹ Բոլոր դեպքերում անհատական նորակազմությունների, մասնավորապես պոտենցիալ բառերի՝ լեզվի կամ խոսքի միավոր լինելու ճշգրիտ սահմանադատման խնդիրը չափազանց դժվար է և հաճախ անհնար. մենք հիմնականում հենվել ենք դրանց բառարաններում գրանցված լինելու և գրական լեզվում գործածվելու հանգամանքի վրա:

դար, դասասաց, ԳԹ, 27.4.79), հուշափաստ (Հուշափաստե՛րի, *հղելությունների ու զրույցների հետ միասին հուշագիրը ներկայացնում է իր հուզական վերաբերմունքը, ԳԹ, 26.11.82) և այլն:*

Գրական գեղարվեստական լեզվում առաջացած պոտենցիալ բառերը նույնպես ստեղծվում են իրավիճակային պահանջով՝ եղած հասկացությունների նորովի (առավել արտահայտիչ, թարմ ու ճշգրիտ) անվանման, ինչպես և եղած ընդարձակ բառակապակցությունը համառոտելու և մեկ բառով փոխարինելու նպատակադրումով: Կարճ ասած՝ պոտենցիալ բառերը ստեղծվում են և՛ անվանողական, և՛ մասամբ գեղարվեստական նպատակադրումով (87, էջ 154): Օրինակներ՝ պայքայունավտանգավոր, կեսխոսֆանուքյուն, հագարականուրյուն, հեռախոսատեսակ (ԳԹ, 17.2.88), հագարահնար (ՍԿ, 2Գ, 116), րախժակարոտ (ՀՀ, 1.2.88), գինեկարմիր (Առաջին հայն էր նահապետը նոյ, Ու նա հորինեց որթը խաղողի, Ու իշմար տվեց վաղերին նրա, Որ գինեկարմիր կաթը վարարի, ԳԹ, 17.8.84), մայրապաշտ (Այս մատյանով իմ մայրապաշտ, Կուղեմ վերածնվես, մա՛յր իմ, ՀՇ, ՀՄ, 147)¹ և այլն:

Լինելով կազմությամբ կանոնական՝ պոտենցիալ բառերն ստեղծվելիս իսկույն աչքի չեն ընկնում կամ չեն տարբերակվում կանոնական և համընդհանուր գործածություն ունեցող բառերից: Այդպիսի բառեր ստեղծվում են անընդհատ և անընդմեջ թե խոսակցական լեզվում և թե գիտական, հրապարակախոսական, գեղարվեստական մեծ թե փոքր ծավալի ստեղծագործություններում՝ իրավիճակային պահանջով. այսպես՝ դեռևս բառարաններում արձանագրված չեն, սակայն արդի հայերենի համար կանոնական և սովորական են հընչում հետևյալ բառերը՝ բառաոտալյն (...Փոխադարձ ձեռնտու կապերի վարդաքման քողի հալում թաքնված է անկախ արտաքին բաղաբական կուրս իրականացնող երկրների դեմ դավադրության բառաոտալյնը, ՆՆ, 1.3.83), ծառահարգանք, ծառապաշտամունք (Քրիստոնեական շրջանում էլ Հայաստա-

¹ Վերոհիշյալ վերջին բառերը առավելապես գեղարվեստական նպատակադրում ունեն:

նում գաղտնի կամ բացահայտ ու նոր բնույթով շարունակ-
վեց ծառայաշտամունքը կամ ծառահարգանքը, ՌԻԶ., 22,
11.4.84), բանավարժանք (Իսկ երկրորդը՝ ԱՄՆ-ի և նրա
դաշնակիցների դիրքորոշումն է բանավարժանքներով, ԱՎ.,
4.9.83), ապագայագիտական (... Այդ դասախոսություն մեջ
Վ. Տերյանը հանդես էր գալիս վաղվա արվեստի, հայ գրա-
կանության գույիք օրվա նախագծումներով, ապագայագի-
տական թափանցումներով, ՍԱՀ., ԳԹ, 11.5.84), նազարա-
կանություն (Մարդիկ տեսնում ու հասկանում են սուտը, կեղ-
ծիքը, հորինվածությունն այն ամենի, ինչ կոչվում է նազար
և նազարականություն, ԳԹ, 11.5.84), սաքաբեր (Սաքաբեր
անտառները Հայաստանի տարածքում աճում էին 120—130
միլիոն տարի առաջ, 22, 16.5.84), տիկնիկարվեստ (Ինչպե՞ս
կապվեց տիկնիկարվեստին Օբրադցուլը, ԳԹ, 3.12.83), հա-
վատագրություն (Ս. Կապուտիկյանի հեռուստաեկույթից՝
2.2.1988 թ.), բայկալախրություն (ԼԴ, ԳԹ, 5.2.88), հավա-
տապան (Մտքումս ծիծաղեցի և համոզվեցի, որ Վ. Սարոյա-
նը եվրոպացի չէ, հավատապան ու հանճարեղ հայ է, ՀՇ-
ԳԹ, 21.12.84) և այլն:

Մի շարք բառեր, արմատներ և ածանցներ խիստ կեն-
սունակ են ինչպես բուն նորաբանություններ, այնպես էլ պո-
տենցիալ բառեր (բաղադրյալ) կազմելու բնագավառում:
այսպես. օրինակ՝ պաշտ, վայել, նման, ձև, զուրկ, ձայն,
բնակ, գույն և այլ մի շարք բաղադրիչներով (բարդության
երկրորդ), ինչպես և -ցի, -եցի, -ացի, -իկ, -ական, -ում,
-ացում, -ություն, -ովի, -վարի, -ացու, -ել, -յան, -ումի,
-ոտ, -ստան և զրեթե կենսունակ բոլոր մյուս վերջածանց-
ներով կարող են կազմվել և կազմվում են բաղմաթիվ պո-
տենցիալ բառեր. օրինակներ՝ պաշտ՝ վիպապաշտ (22, 20.6.
84), մայրապաշտ (ՀՇ, ՀՄ, 147) և այլն, վայել՝ խուժանա-
վայել (ՎՓ, ՍՊ, 77), նման՝ գիտանման, կալաշանման,
նարեկանման՝ Օրատորիայի նարեկանման ծփացող մի ծով
(ՊՍ, ԵԺ, 4, 68), ոսպանման՝ Ամեն անգամ մերթ՝ թաքցնում
փոսիկն այսի, Մերթ՝ գունչիկի ոսպանման խալը բանում
(ն. տ., 119), գույն՝ փղագույն (ԳԹ, 28.11.86), ունի՝ վար-
պետունի (22, 13.7.83), սինյուրունի (Գ, 4.19.77), արվես-
տագիտունի (22, 15.12.85), ացում՝ գուսանականացում՝ (Տա-

ղարանի վերջում դրված «ես իմ անուշ Հայաստանի» բանաստեղծությունը շատ նրբորեն է գուսանականացված ՌԻՀ., ԲԵՀ, 3.1972), օսմանացում (ԵԵ, 9.1.1984), աշնանացում, գարնանացում (Աշխարհի «աշնանացման» տերյանական բանաստեղծությունից հետո ասպարեզը նվաճեց «ռոմանտիկական պայթյունի» չարենցյան գեղագիտությունը, որին հետևեց աշխարհի «գարնանացման» շիրաղյան տարերքը, ՍԱԿ., ՍՀ, 16.3.84), ևումանիտարացում (ԵԵ, 25.2.83), վաբի՝ շիրազավարի (Հ. Հովհաննիսյանի՝ Շիրաղի հոբելյանական հանդիսությանը նվիրված 1984 թ. խոսքից), -ոս՝ տերյանոս (ՍՀ, 6.9.85), ական՝ գառզուսկան (ԳԹ, 1.12.85), տոլստոյական (ՀՄ, Ծ, 84), գասպարյանական (Գոհար Գասպարյանին հատուկ), խորվիրապական (ՊՍ, ԵԺ, 6, 113), -ստան՝ նաբրնջաստան, սոնաստան (ԳԹ, 7.6.86) և այլն:

Բերված բաղադրյալ բառերից շատերը կազմված լինելով հայերենի կենսունակ բառակազմական կաղապարների համաբանությունից, կարող են մտնել նրա բառապաշարի մեջ (ինչպես որ մտնել է տերյանականը, տոլստոյականը և այլն), սակայն շատերն էլ կմնան միայն իրենց ծնող վերոհիշյալ համատեքստերում իբրև իրավիճակային պահանջով կազմված բառեր. օրինակ՝ շիրազավարին, տերյանոսը՝ ակներևաբար չեն դառնա լեզվական մակարդակի միավորներ:

Նշված պոտենցիալ մի շարք բառերի մոտքը պայմանավորված է հայերենի համակարգով. դրանք հիմնականում ստեղծվում են առանց լեզվի կառուցվածքի վրա ճնշում գործադրելու, առանց լեզվի բառակազմական նորմայի խախտման (ինչպես հիմնականում լինում է օկադիոնալ բառակազմության դեպքում), այդ պատճառով էլ նրանց երևան գալը արտառոց և անսովոր չի հնչում: Այս տեսակետից (լեզվի բառակազմական օրինաչափություններին համապատասխանելու, լեզվի համակարգով և նորմայով պայմանավորված լինելու) պոտենցիալ բառերը առավել ընդհանրություն ունեն բուն նորաբանությունների և համալեզվական բառերի հետ: Պոտենցիալ բառերը վերոհիշյալ հատկանիշների շնորհիվ հաճախ աննկատելի են ստեղծվում և աննկատելի էլ կարող են մտնել լեզվի բառապաշարի մեջ, մանավանդ, եթե դրանք հատկանիշային իմաստ արտահայտող բառեր են և ստեղծ-

վում են լեզվի վարդաքան ներքին օրինաչափությունների հիմքով. ինչպես, օրինակ՝ փոխադրահարմար (գործածվել է հեռուստատեսային հաղորդման ժամանակ), խումանավայել (ՎՓ, ՍՊ, 77); քխակապույտ (ԳԹ, 6.2.87), խնկադեղին (ՍՀ, 30.11.85), խնկագոծվել (ԼԴ, Բ, 287), ֆոսֆորալույս (ԼԴ, Բ, 335), զինեկարմիր (ԳԹ, 17.8.84) և այլն¹: Այդպիսիք համալեզվական կանոնական բառերից տարբերելու համար անհրաժեշտ է լեզվի բառապաշարի խիստ լիակատար իմացություն, լեզվաբանական պատրաստություն, ինչպես նաև զեղարվեստական գրականության խորը իմացություն: Հակառակ դեպքում պոտենցիալ բառերը չեն տարբերվի սովորական կանոնական բառերից կամ նորաբանություններից: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ լեզվի լիակատար իմացության դեպքում էլ հաճախ անհրաժեշտ է լինում դիմել բառարաններին՝ ճշտելու համար դրանց բառարանային միավոր լինելու, բառարաններում վկայված լինելու փաստը:

Կազմված լինելով լեզվի բառակազմական օրինաչափությունների հիմքով՝ պոտենցիալ բառերը նորաբանությունների հետ միասին գտնվում են լեզվի բառակազմական նորմայի սահմաններում:

Այսպես՝ լրացրային միևնույն հոգվածում բարդության ջուր բաղադրիչով հեղինակը համատեքստային իրադրության պահանջով (գոյական+գոյական բառակազմական կաղապարով) ստեղծել է յոթ նոր բարդություն, օրինակ՝ ջրաշինություն (Չէ որ ջրաշինությունն էլ մեր պատմության հմայիչ էջն է), ջրաշոյան (Մանվել ճարտարապետը երազում էր, որ հայոց տաճարներն ու ապարանքները կառուցվեն ջրամերձ տեղերում, որ ջրաշոյանն առնելով ավելի փեղեցիկ ու հմայիչ դառնան), ջրահմայություն (եվ ջրահմայություն չէ՞, որ վանի առաջին ջրբաշը դարձավ անձնատուն), ջրականչ, ջրափարկաչ (... Կա և ջրասիրություն, առանց որի չեն հաս-

¹ Նոր առարկայի, երևույթի հասկացություն անվանող բառերի մուտքը (առաջացած արտաբերական գործոնների հետեանքով) առավել զգալի է, քանի որ այն կապված է հասարակության զարգացման, գիտության առաջընթացի հետ. ինչպես օրինակ՝ հեղուկանալ, մաքսագնաց, ատոմային սառցահառ և այլն:

կացվի ջրակալակաշի, ջրականը, ծարավի զգացումը), ջրախոսք (Ամեն կարկաշ ու ալյակ մի ջրախոսք է, Ավ., 25.11. 81)¹։

Ընդգծված բոլոր բառերն էլ ունեն և՛ անվանողական, և՛ գեղարվեստական արժեք և կանոնականությամբ կասկած չեն հարուցում իրենց բառային միավորները լինելու մասին։

Պոտենցիալ բառերը հավակնություն չունեն հեղինակային վկայություն։ Ղրա կարիքը չի էլ զգացվում։ Մինչդեռ իրավիճակային պահանջով ստեղծված մյուս անհատական նորակազմությունները (ղիպվածական և հեղինակային բառերը) պայմանավորված չեն լեզվական նորմայով և հեղինակային որոշակի դրոշմ են կրում։ Նշանակում է՝ նորակազմությունների բնույթն ու տիպերը բացահայտելու համար խիստ անհրաժեշտ է նրանց լեզվական նորմայի հետ ունեցած համապատասխանությունն ու լեզվի համակարգով պայմանավորված լինելու հանգամանքը։ Եթե վերջին երկու հատկանիշները առկա են՝ գործ ունենք պոտենցիալ բառերի հետ, եթե բացակայում են՝ անհատական-հեղինակային նորակազմությունների հետ։

Պոտենցիալ բառերը բուն նորաբանություններից տարբերվում են նաև նրանով, որ վերջիններս ստեղծվում են արտալեզվական գործոնների հիմքով, նոր առարկաների, երևույթների հասկացություններ անվանելու նպատակադրումով (հմմտ. ջրաբկում, հրքիռաբկում, լուրաբկում, հեղուկանալ և այլն) և ունեն գերազանցապես անվանողական արժեք։

Պոտենցիալ բառերն իրենց կանոնականությամբ և սպասելիությամբ, անշուշտ, խիստ ընդգծված և ցայտուն ոճական արժեք չեն ստեղծում խոսքի մեջ, սակայն իրավիճակային պահանջով ոճական արդյունավետություն ստեղծում են համապատասխան համատեքստերում և ունեն նրաև ոճական արժեք (հմմտ. ջրաշոյանք, ջրականք, ջրախոսք և այլն), թեև առավել ուղիղաբան է նրանց անվանողական արժեքը։

Ինքնին հասկանալի է, որ պոտենցիալ բառերն առավել

¹ Նշված ջուր առաջին բաղադրիչով պոտենցիալ բառեր են կազմվել նաև այլ հեղինակների խոսքում (հմմտ. «Ջրաբաղձանք այդ համերգը տիրապետող էր զարծել զարերով տոշոր, անջուր ու անբույս անապատում», ԳԹ, 11.5.84)։

են հակված լեզվի բառապաշարի մեջ մուտք գործելու, քան զիպվածական և հեղինակային բառերը:

Ինչպես նշվեց, պոտենցիալ բառերի՝ լեզվի մակարդակի մեջ մտնելու և վերարտադրելիություն ձեռք բերելու գործընթացը, ի տարբերություն բուն նորաբանությունների, տեղի է ունենում աննկատելիորեն: Այսպես՝ դժվար է ասել, թե երբ է լեզվի բառապաշարի մեջ մուտք գործել և լեզվական մակարդակի միավոր դարձել զրոյական այսօրվա համալեզվական բառը:

Այսպիսով, պոտենցիալ նորակազմությունները լեզվական (բուն նորաբանությունների) և անհատական-ոճական (զիպվածական և հեղինակային) նորաբանությունների հետ ունեն հետևյալ ընդհանրությունները և տարբերությունները.

ա) Բուն նորաբանությունների նման կանոնական, սովորական բառեր են, համապատասխանում են լեզվական նորմային և բխում են լեզվի համակարգից:

բ) Խոսքային ոչ վերարտադրելի լեզվական միավորներ են և այս տեսակետից ընդհանրանում են զիպվածական ու հեղինակային բառերի հետ:

գ) Բուն նորաբանությունների նման շունեն որոշակի հեղինակային դրոշմ, ինչպես որ ունեն զիպվածական և հեղինակային բառերը:

դ) Առավելապես են հակված լեզվի բառապաշար մուտք գործելու, քան զիպվածական և հեղինակային բառերը:

Բ. Դիպվածական բառեր

Առավել նեղ առումով օկագիոնալ տերմինի տակ ռուս լեզվաբանները առանձնացնում են զուտ անհատական-ոճական նորակազմությունները (56, էջ 27 և 88, էջ 249), այսինքն՝ զիպվածական¹ և հեղինակային բառերը: Օկագիոնալ

¹ Տերմինը գործածել ենք մեր «Բառագիտություն» աշխատության մեջ (տե՛ս Առաքելյան Վ. Գ., Խաչատրյան Ա. Ա., Էրյան Ա. Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, էջ 237), որը հետագայում զիպվածային անվանումով տեղ գտավ նաև Թ. Ա. Ղարազուլյանի «Դիպվածային և պոտենցիալ բառերը ժամանակակից հայերենի բառատեղեման համակարգում» աշխատության մեջ (տե՛ս Լեզվի և ոճի հարցեր, VII, Երևան, 1983, էջ 197—226):

տերմինից բացի, ռուս քերականագիտության մեջ կան նաև այլ տերմիններ և տերմինային կապակցություններ, ինչպես, օրինակ, անհատական բառեր, հեղինակային կամ անհատական-հեղինակային նորաբանություններ, համատեխտային նորաբանություններ, միանգամյա նորաբանություններ, գրական նորաբանություններ, ինֆնաստեղծ բառեր, ասուպային բառեր, բանաստեղծական նորաբանություններ և վերջապես Լգոլոգիզմներ (65, էջ 64), որոնք բոլորն էլ, գրեթե ընդհանուր առմամբ ճիշտ են բնորոշում նշված երևույթը և յուրովի ճիշտ են, սակայն առավել լայն տարածում գտավ և հաղթեց օկագիոնալ տերմինը: Այն առաջին անգամ գործածել է Ֆելդմանը (տե՛ս 85):

Օկագիոնալ բառեր կամ օկագիոնալիզմներ տերմինը առաջացել է լատիներեն *occasio* = առիթ բառից: Լեզվաբանության մեջ այն անվանվել է նաև հապաֆս էյրեմենոն. հունարեն՝ *hapax eiremenon* — (նաև հապաֆս լեգեմենոն), այսինքն՝ մեկ անգամվա արտասանված:

Անհատական-ոճական նորաբանությունների (օկագիոնալիզմների) մեջ մենք հայերենում տարբերակում ենք երկու տիպի նորաբանություններ ա) դիպվածական և բ) հեղինակային: Այսպիսի տարբերակումը խիստ հարաբերական բնույթ ունի և ինչ-որ չափով նաև պայմանական է, քանի որ երկուսն էլ (և՛ դիպվածականը, և՛ հեղինակայինը) միևնույն երևույթի դրսևորումներն են: Այս է պատճառը, որ ռուս լեզվաբանները կտրուկ կերպով չեն սահմանադատում դրանք և քննում են օկագիոնալ բառերի (88, էջ 253) տակ. ընդ որում տարբերակում են օկագիոնալիզմներ առօրյա խոսքում և օկագիոնայիզմներ գեղարվեստական խոսքում (88, էջ 253), որը անշուշտ, հաջող սահմանադատում է և ընդհանուր առմամբ չի հակադրվում մեր վերոհիշյալ (դիպվածական և հեղինակային) տարբերակմանը: Քանի որ երկուսն էլ վերջին հաշվով հեղինակային են և երկուսն էլ կազմություն մը շեղվում են լեզվի բառակազմական ավանդական օրինաչափություններից ու լեզվական նորմայից և, վերջապես, երկուսն էլ կազմվում են լեզվի անկենսունակ և սակավ կենսունակ բառակազմական կաղապարներով, կարող են լինել արտակաղապարային կամ հնարովի կաղապարով: Այդպես է ար-

վիւ նաև հայ լեզվաբանության¹ մեջ՝ օկագիտնալ բառերին հատկացնելով դիպվածային բառեր մեկ ընդհանուր տերմինը (տե՛ս 14, էջ 197—226)։

Դիպվածական բառերը գործածական են առավելապես բաձավոր կամ առօրյա-խոսակցական և մասամբ հրապարակախոսական, հրգիծական, գիտական ու գեղարվեստական գրականության լեզվում (հմմտ. սրճել, ջանավանառ, բենգաւգրուկ, ֆնշեղել, վշտունեղ և այլն), իսկ հեղինակային բառերը՝ հիմնականում գեղարվեստական գրականության լեզվում և ունեն գեղարվեստական նպատակադրում։

Դիպվածական բառերը առանձնանում են հեղինակային բառերից իրենց գոյացման հապճեպությամբ, արտառոցությամբ, այսպես ասած, ստեղծովի, սաբֆովի բնույթով և ինչպես որ հանպատրաստից ստեղծվում են բաձավոր խոսքում, այնպես էլ անցնում և մոռացվում են։

Լինելով ոչ կանոնական, նրանք ընդհանուր առմամբ հակված չեն ամրանալու լեզվի մեջ (թեև բացառված չեն դիպվածական բառերի լեզվի մեջ ներթափանցելու փաստերը)։

Դիպվածական բառերը չի կարելի դիտել իբրև ոչ պիտանի, ավելորդ կամ անհարկի բառեր՝ լեզվի բառակազմական համակարգի կողմից հանձնարարված շինելու պատճառով։ Ընդհակառակը, դրանք խոսքը բազմազան դարձնելու էական պայմաններից մեկն են և խիստ անհրաժեշտ ու տեղին են իրենց ծեղ համատեքստում, ստեղծվում ու արվարացվում են խոսքային իրադրության պահանջով։ Ուստի, ամենևին էլ ճիշտ չէ դրանք դնահատել լեզվի մեջ արմատաձուլու, բառապաշարը հարստացնելու կամ լեզվի բառակազմական նորմաներին համապատասխանելու տեսակետից։ Ներառեց խնդիրը կայանում է ասելիքը թարմ, շեշտված և ինքնատիպ դարձնելու, ավյալ համատեքստային իրադրությանը ծառայելու մեջ։ Դիպվածական բառերը հիմնականում ունեն ոճական նպատակադրում։

¹ Հայ լեզվաբանության մեջ անհատական նորաբանությունների վերաբերյալ հարուստ գրականություն չկա։ Դրանք քննվել են Թ. Ա. Ղարաբուլյանի նշված հոդվածում (14, էջ 197—226)՝ չհաշված առանձին հեղինակների երկերի լեզվին և ոճին նվիրված աշխատությունները։

Վիճակները, նկատի ունենալով Մայակովսկու ստեղծած серпастый, молоткастый, прозаседаться, клопеты և այլ դիպվածական բառերը, գտնում է, որ դրանք չեն ստեղծված լեզվի մեջ մտնելու համար, և նրանց բերած նորությունը ունի գեղարվեստական նպատակադրում (48, էջ 31):

Որքան մեծ է նորակազմ բառի շեղումը լեզվի ընդունված հնչյունական և բառակազմական օրինաչափությունից, այնքան մեծ է վերջինիս դիպվածականության որակը և ուճական արդյունավետությունը:

Դիպվածական բառերն իրենց առիթային, պատհասյին լինելու հատկանիշով տարբերվում են պոետնեցիալ բառերից և քոեն նորաբանություններից: Այս տիպի բառերի ստեղծման առիթային, վայրկյանի մղումով կամ էքսպրոմտային բնույթը, պայմանավորված կոնկրետ համատեքստային իրադրության պահանջով, իր հետ ներմուծում է նաև ինչ-որ շափով «հնարածո», «թխածո» լինելու արտասովորության որակ, որից և բխում է այսօրինակ բառերի ոճական արդյունավետությունը և ընդգծված անհատական դրոշմը: Այս է պատճառը, որ դիպվածական բառերը, անկախ իրենց ստեղծման ժամանակահատվածից, մշտապես պահպանում են նորության, թարմության, ինքնատիպության ու անհատականության դրոշմը՝ ի տարբերություն լեզվական նորաբանությունների, որոնցում նորի զգացողությունը աստիճանաբար վերանում, անհետանում է վերջիններիս համալեզվական իրողություն դառնալու հանգամանքով, և, բնականաբար, վերանում է նաև դրանց անհատականության ու հեղինակայնության դրոշմը, քանի որ տվյալ դեպքում բառի առաջացման աղբյուրի կամ հեղինակային պատկանելության հանգամանքը դառնում է ոչ էական:

Ըստ առաջացման աղբյուրի, դիպվածական բառերը լինում են սակավ կենսունակ կամ անկենսունակ բառակազմական կաղապարներով և արտակաղապարային:

Դիպվածական բառերի անսովորության և արտաոոցության հատկանիշը պայմանավորված է սակայն ոչ այնքան անկենսունակ կամ բիշ կենսունակ¹ բառակազմական կաղա-

¹ Բանի որ չի բացառված նաև բառակազմական կենսունակ կաղապարներով դիպվածական բառերի ստեղծումը:

պարենների համաբանությունը, այլ հիմնականում նորաստեղծ բաղադրյալ բառերի բաղադրիչների անհամադրելիության կամ տվյալ բառակազմական կաղապարի՝ լեզվում գոյություն չունենալու (արտակաղապարային լինելու) հանգամանքով:

Հստ գործառության ոլորտների, դիպվածական բառերը հանդիպում են՝

1. Բանավոր-խոսակցական լեզվում. Բանավոր խոսքում իրադրության պահանջով անընդմեջ կարող են կազմվել նոր դիպվածական բառեր՝ լեզվի բառակազմական կաղապարների համաբանությամբ (փոխելով մասնակաղապարի բաղադրիչներից մեկը). օրինակ՝ ֆեռականախեղդ, ստորակետախեղդ, չակերտախեղդ, համբուրախեղդ (հմմտ. հարցախեղդ)² և այլն, զբալառապատում (Գ., № 3, 1974), զբախոսություն, զբակեր (հմմտ. հերոսապատում, գրախոսություն, տառակեր), սրնել (հմմտ. թեյել), սրնաբան, քքվաբան (հմմտ. լեզվաբան), ինչություն, ինչական, ինչային, չփացողիկ (... Աշխարհում ամեն ինչ անցողիկ է, չփացողիկ, ՀՇ, ԳԹ, 1.1.86) և այլն: -Խոս անկենսունակ փոխառյալ ածանցով հայերենում կազմվել են ընդամենը քառիստ, դուդուկիստ և հնացած ֆեմալիստ, մաուզերիստ բառերը, սակայն բանավոր խոսքում այն կարող է գրվել և գրվել է այնպիսի սկզբնաձևերի վրա, որոնց հետ անհամադրելի է և ստեղծվում են դիպվածական կազմություններ. օրինակ՝ նաշիստ, բեյիստ, խաշիստ, խադիստ (Գ., № 3, 1974), կարնիստ (նարդու կարճ խաղաձևի կողմնակից, հմմտ. ծա կարճիստ հմ, -բողոքից խաղընկերս, Ավ., 1.4.83), նարդիստ և այլն:

2. Հրապարակախոսական, երգիծական և մասամբ գիտական խոսքում. օրինակ՝ մրօգուտ՝ Քանի-քանի ֆելիստոն է տպագրվել նապոլիտո Պարկուճյանի մասին, բայց նա շարունակել է իր մրօգուտ գործը (ԵՆ, 30.6.84), պոչախաղ՝ Բուրն էլ գիտեն՝ մարդը պոչ չունի, բայց կան մարդիկ՝ պոչ են խաղացնում, և դիմացինից այդ պոչախաղի ծախսերը վերցնում (ԳԹ, 1.1.84), մոլորապտույտ՝ Հրապարանի ցեմեն-

² Գեղարվեստական գրականության մեջ կազմվել է նաև օթախեղդ բառը (Նս ստեղծում հմ ցոփությունից օթախեղդ. ՀԳ, Բ, 226), որը կարելի է հավասարապես և՛ դիպվածական, և՛ հեղինակային դիտել:

տի գործարանից Աբովյան ուղարկվող վագոնների մոլորապտույտները բացասաբար են անդրադառնում սպառող ձեռնարկությունների գործերի վրա (ՍՀ, 19.10.83), աղաքնան՝ Բիբլիական Ղովտի կինը մեկ անգամ այդպես վարվեց և... դարձավ աղե արձան: Մեր այս կարգի քննադատները այդպես են վարվում տարիների շարունակ, բայց ի՞նչ աղաքնան—առաջադիմում են (ՊՍ, ԳԹ, 1.2.85), բենզինսմեն՝ Բենզինից ծնվում են բենզինսմեններ (Ող., № 1, 1985), բենզատրգբուկ (ՍՀ, 22.2.86), պոեմիդեն (ԳԹ, 30.6.1977), փողագործուրյուն՝ Երանի մարդիկ ավելի շատ զբաղվեն հողագործությամբ, քան փողագործությամբ (Ող., 11, 1985), ջանավաճառ (ջան շռայլող, ԵՆ, 17.1.72), խոսքավաճառ (ԳԹ, 22.3.85), ուրաքտաժխտողներ, ուրաքտաժխտական (ՊԲՀ, 3, 1970), փողորս՝ —Քոհն է, բայց կստանաս մեկ-երկու ամսից,—ասաց տիկին փողորսը (ՍՀ, 30.6.85), հեռախոսախայծ (ն. տ.) և այլն:

3. Գեղարվեստական խոսքում. Գեղարվեստական գրականության մեջ ստեղծված դիպվածական բառերը նույն ուղորտի հեղինակային բառերից տարբերվում են իրենց իմաստային և կառուցվածքային առավել արտաոտոցությամբ և թարմությամբ: Այսպիսի բառերը կաղմվում են ոչ այնքան գեղարվեստական և ստեղծագործական, որքան հաղորդակցական նպատակադրումով և իրենց իմաստային յուրահատկությամբ, ասես ստիպողաբար՝ հասնում ասելիքը առավել արտահայտիչ և դիպուկ դարձնելու ոճական արդյունավետությանը:

Գեղարվեստական ստեղծագործությունների մեջ կան շատ բառեր էլ, որ հավասարապես կարող են դիտվել և՛ հեղինակային, և՛ դիպվածական, քանի որ նման բաժանումը առհասարակ, ինչպես ասվեց, հարաբերական է և խիստ անջրպետված չէ, ինչպես, օրինակ, սիրադու (ՊՍ), սիրանյութ (ՄՄ)¹, օհանաձայն, եվալավարծ (ԼԴ), մասիսակերտ (ՀՇ), սակայն կան բառեր էլ, որ հաստատապես կարելի է ասել, թե սոսկ դիպվածական են, օրինակ՝ վշտունեղ, նրբանիչ

¹ Սրանք թեև բառարանում արձանագրված են (տե՛ս Աղ., ԱՀԲԲ, էջ 1302, 1304), սակայն անհատական նորակազմություններ են:

(Կպցնեն, շինեն տող-տող նրբաթել երգերի խալին նրբանիշ երգիչները թող, ԵԶ, ԱԶԵ, 282) և այլն, և կան բառեր էլ, որ կարելի է ասել, թե հեղինակային են. օրինակ՝ մասխավել, դալակվել, ժողովրդվել, նաբեկվել, կակաշվել, քանգա-րանվել (ՀՇ) և այլն:

Գեղարվեստական խոսքում հանդիպող դիպվածական բառերը բարդության և նրանով արտահայտված շարահյուսական կապակցության հարաբերության մեջ երբեմն երևան են բերում հետաքրքիր յուրահատկություններ: Այսպես՝ իբրև բարդության բաղադրիչներ կարող են համագրվել այնպիսի բառեր և արմատներ, որոնց իմաստային կապը շարահյուսական ազատ կապակցության մեջ անարամաբանական է, սակայն բարդության վերածելիս՝ իմաստային փոխաբերականությամբ արդարացվում է և ստացվում ոճականորեն արդյունավետ կառույց. օրինակ՝ հանճարահոտ՝ վրային հանճարահոտ կուպար, պսպղուն աչքերեն բնության բարությունը կթափեր (ՀՇ, ԳԹ, 21.2.84), մեղսահամ՝ հղճիս ծովում չեք գտնի ոչ մի կաթիլ մեղսահամ (ՀՇ, ՀՄ, 122) և այլն:

Բաղադրիչների իմաստային անհամատեղելիությամբ մեծ թվով դիպվածական բառեր են կազմվել նաև մի շարք ածանցների ու բառերի կամ արմատների համագործությամբ: Այսպես՝ հայտնի է, որ -ունի ածանցը դրվում է անձի հոսարակ անուն արտահայտող գրեթե բոլոր գոյականների վրա՝ դրանց վերածելով սկզբնաձևի արտահայտած մասնագիտության, զբաղմունքի իմաստ արտահայտող իզական սեռի գոյականների (հմմտ. բանաստեղծ-բանաստեղծուհի, արձակագիր-արձակագրուհի), սակայն երբեք չի դրվում կենդանիների անվանում արտահայտող բառերի վրա, իսկ եթե դրվում է խոսքային որևէ իրադրության մեջ որոշակի համատեքստերում, ապա ստացվում է արտակաղապարային և արտառոց բառաստեղծություն, թեև բարձրանում է ոճական արդյունավետության որակը, օրինակ՝ Ջկնունին ձկան թաց կրծքին փարված, Պղպզակներ էր բարբառում շրթից (ԳԹ, 4.2.83): Խեղճ սիրահար գալլի գլխին ինչ օյին ասես, որ չի սարքում ուլիկունին (Ավ., 21.9.83):

Ուրշուն ածանցով բաղադրված մի քանի բառերում

քաղաքիչնների անսովոր համադրելիության օրինակներ են՝ Ողջ գիշեր դարձավ իմ շողությունը՝ ծղրիդի երգի տեսողությունը (ԼԴ, Բ, 240): Ու չեմ կարող շունենալ հոգու վսեմ անըջանք հանճարնայունիդ փառաբանելու իմ ճանապարհին (ն. տ., 278): Այգայիսին դատաւարտված է մեռելության¹, ինչպես արմատ շունեցող մի ծառ (Շ, ԳԹ, 29.4.83) և այլն:

—Եւ կենսունակ բայական—բայակերտական ածանցը բայեր է կերտում մեծ թվով գոյականներից (հմմտ. երգել, քարել, սլայտել և այլն), սակայն այն անհամատեղելի է բոլոր տեսակի գոյականի սկզբնաձևերի հետ և մանավանդ այնպիսի ածականների հետ, որոնք վերջանում են —եղ ածանցով: Այսպես՝ որևէ գոյականով և —եղ ածանցով կազմված ածականներից —եւ ածանցով չեն կարող կազմվել բայեր. ինչպես, օրինակ՝ հյուրեղել, գունեղել, ձայնեղել և այլն. նման կաղապար գոյություն չունի, սակայն գեղարվեստական խոսքում կազմվել են բնաբել և հնչեղել, զորբել դիպվածական բառեր. օրինակ՝ Հանգիր են շարել մինչև էս, Քնաբել ցնորքներ կակուղ, Բայց հանգով ո՞նց հնչեղես, Եթե սերդ է նավթածով Բաբու (ԵԶ, ԱԶԵ, 289), ... Որ կարող է զնգալ, Զգացմունքներ զորբել (ՌԴ, ԳԹ, 29.8.86):

Միևնույն ածանցով (—ել) արտակաղապարային (գոյություն չունեցող կաղապարով) բառեր են ստեղծվել նաև անձնանուն հատուկ գոյականով. այսպես՝ Վշտունի հատուկ անվանը ավելացել են —ել և —եղ ածանցները՝ կազմելով վշտունեղ, վշտունել դիպվածական բառերը, որոնցում խախտված են հայերենի բառակազմական նորմաները. օրինակ՝ Վշտահար, վշտոտ, վշտունեղ Անատամ բառերի շարքով Թող Աղատոն աղատ—Վշտունե (ԵԶ, ԱԶԵ, 282): Ի դեպ, —եղ ածանցով դիպվածական բառ է գործածել նաև Դ. Վարուժանը.

¹ Այս բառը գործածել է նաև Բաֆֆին (հմմտ. Ամեն տեղ տիրում էր մի տեսակ անշարժություն, մի տեսակ թմրություն, մի տեսակ մեռելություն, ԳԹ, 27.12.85): Բեկ հաստատապես չի կարելի ասել, թե մինչ այդ կամ նրանից հետո չի եղել գործածված, այնուհանդերձ, այն դեպքում մնացել է իրեն դիպվածական բառ և չի դարձել լեզվական վերարտադրելի միավոր:

օրինակ՝ Ո՛վ դար, ո՛վ դար, Ապագան Արշալույսված արգան-
դեղ պիտի ելլե շողարձակ (22, 13.6.84): -Վարի ածանցը
չի կարող համադրվել աննդամթերք անվանող բառերի հետ,
սակայն կազմվել է հացավարի դիպվածական բառը. օրինակ՝
Հացի հետ հացավարի պետք է վարվել (ՀրՄ, ԳԹ, 7.11.86):

Նշանակում է՝ կարևորը այս տիպի բառերի համար ոչ
այնքան կաղապարների անարդյունավետության հանգամանքն
է (քանի որ վերջին հաշվով անարդյունավետ կաղապարնե-
րով էլ են ստեղծվում բառեր), այլ այդպիսի կաղապարներով
հանդես եկող ձևույթների անհամասեղելիությունը, որը և
խոսքի մեջ ստեղծում է անսպասելիության և դիպվածական
բառի ստեղծման հնարավորություն:

Ամեն դերանվամբ և դոյականով կազմված կաղապարը
(դերանուն+դոյական) պատկանում է ժամանակակից հայե-
րենի անկենսունակ բառակազմական կաղապարների թվին, և
ներանով կազմվել են հատուկենտ բառեր միայն, սակայն
տվյալ դեպքում ուշագրավն այն է, որ նախ՝ այս կաղապա-
րով կազմված բառերը ի սկզբանե էլ եղել են դիպվածական
և առայսօր պահպանել են այդ որակը՝ չվերածվելով համա-
լեզվական բառերի (հմմտ. ն. Զարյանի ամենագազանը,
Ն. Զարինյի ամենապոետը և այլն) և հետո՝ հիշյալ կաղա-
պարով վերջերս ստեղծված մի քանի բառերն էլ դիպվածա-
կան են ու այսօր էլ դիտվում են իբրև այդպիսիք. օրինակ՝
ամենամարդ (ՊՍ, ԵԺ, 3, 135), ամենահայր, ամենահայ (Ամե-
նամեծ դու նահատակ, ամենահայր, ամենահայ, ՊՍ, ԵԺ, 1,
201), ամենագանձ (Հայոց բառ իմ, շունչ իմ ամենագանձ,
9., № 9, 1981) և այլն:

Ասվեց, որ դիպվածականությունն առավել ցայտուն և
բնդգծված է դառնում, երբ նոր բառեր են առաջանում ժա-
մանակակից հայերենում գոյություն չունեցող, այսպես կոչ-
ված, ստեղծովի բառակազմական կաղապարներով: Այդպի-
սի բառերում նորության, անսպասելիության և արտառոցու-
թյան աստիճանը առավել ակնհայտ է, քանի որ նման բա-
ռերի կազմությունը չի բխում մեր լեզվի համակարգից և
նորմայից:

Մի շարք բառեր (պարզ և ածանցավոր) խոսքի մեջ կա-

ըող են ստանալ ժխտական նախաժանց. մի բան, որ հատուկ է հայերենի բայական համակարգին և բնորոշ չէ գոյական և ածական խոսքի մասերին, քանի որ գոյություն չունի չ ժըխտական նախաժանց+որևէ ածական կամ գոյական բառակազմական կաղապար¹: Այսպես՝ չընկեր՝ Բայց ես ինչքան իմ չընկեր-հակակիրներից, էդքան էլ իմ ընկեր-համակիրներից եմ վախենում (ՀՄ, Մ, 73)², չնայ՝ եթե դպրոցը... մի մեքենա է՝ հայի ղավակի մեջ օտարություն պատմաստելու, լավ է տգետ հայ մնալ, քան թե դառնալ թերակիրթ չնայ (ՄՆ, ԳԹ, 16.11.79):

Ժամանակակից հայերենում գոյություն չունի անձնական դերանվան երկրորդ դեմքի եղակի թվի (դու) սեռական-արական հոլովաձևով և բայարմատով կազմված բառակազմական կաղապար, սակայն գեղարվեստական խոսքի մեջ այդպիսիք ստեղծվել են. օրինակ՝ եվ քանի՜-քանի՜ հայ երաժիշտներ Քոչախուրհուր³ ու Բեգապաշտեն... Մեր տաղ ու պարի Թովչանքն են ցրում (ՊՍ, ԱԶ, 254): Անձնական դու և ով դերանուններով և -ուրյուն, -ական ածանցներով կազմվել են դուական (Մարդն ախր անկրկնելի է, դու պետք է լինես դուական և ոչ թե տոլստոյական, ՀՄ, Մ, 84), ովուրյուն (Ալիսոն ցավից մոռացավ հեծվորի ովուրյունը, ն. տ., 182) դիպվածական բառերը:

Ժամանակակից հայերենի բառակազմական համակարգում գոյություն չունեն նաև դերանուն+դերանուն բառակազմական կաղապարով բարդություններ, մինչդեռ խոսքի մեջ կազմվել են դիպվածական ամենախմբ, ամենափոքր նոր բարդությունները, որոնք համատեքստում ստեղծվել են ռճականո-

¹ Խոսքը չի վերաբերում բայի խոնարհման համակարգում գործառող չ մասնիկին և ածականակերտ ժխտական նախաժանցին, որ մի քանի բայարմատներից (հմտ, չտես, չբեր, չկեր և այլն) ածականներ է կերտում:

² Այստեղ ժխտականությունը առաջացել է համատեքստից բխող ընկեր-համակիրների հակադրությամբ և համարանությամբ (այս մասին տե՛ս նաև Թ. Ղարադուլյանի նշված հոդվածը, էջ 204):

³ Աղ., ԱՀԲԲ-ում գրանցված է (տե՛ս էջ 1585), սակայն դիպվածական դրոշմ ունի:

րեն հագեցված բառային միջավայր. ինչպես՝ Եվ հների մեջ ամենահինը, Դու ի՛մը, ի՛մը, ամենախմբ... Ես քո բողբոջը, ծիլը, կոկոնը, Ես քո՛նը, քո՛նը, ամենափոքը (ՀՍ, ԳԹ, 5.11. 68)¹։

Հայտնի է, որ հայերենի –եւեմ ածանցը դրվում է միայն ազգի անուն արտահայտող բառերի վրա՝ արտահայտելով տվյալ ազգի լեզու իմաստը (հմմտ. հայերեն, իտալերեն, ֆրանսերեն, վրացերեն և այլն)։ Սակայն գեղարվեստական և հրապարակախոսական ոճերում կազմվել են նաև այնպիսի նորակազմ բառեր, որոնք որևէ ազգի լեզու հասկացությունը չեն անվանում, քանի որ –եւեմ ածանցը միացել է այնպիսի սկզբնաձևերի (բառակազմական հիմքերի), որոնք որևէ լեզվի հետ առնչություն չունեն։ Այսպիսի շեղումը առաջացրել է ոճականորեն խիստ իմաստակիր և ինքնատիպ միավորներ։ Բերենք մի բանաստեղծություն, որը ամբողջությամբ վերցրած խիստ բնորոշ է այս տեսակետից. հեղինակը հասել է արտահայտչական անկրկնելի արդյունքի՝ –եւեմ ածանցը դնելով ոչ ազգի անուն նշող սկզբնաձևերի վրա։ Այսպես՝

Եվ կույ տվեց ամպը հուզմունքն արտասվահեղձ
Մի բուռ կայծակ ծոցում անթեղելով...
Ապա եզրափակիչ որտան արտասանեց
Իր անթարգմանելի ամպերեկով։
... Բայց դիշերն էլի սպառնում է սարից
Իր տակավին անվարժ ցրտերեկով։

... Բարդիները աշնան հերիափներ են խշշում
Իրենց ինքնադրոշմ ծառերեկով...
... Բանաստեղծը կարծես աստծո հետ է խոսում

¹ Այս դիպվածական բառերի առաջացումը պայմանավորված է իմը և Բոնը դերանունների առկայությամբ, որոնց կրկնությամբ կարծես նախադասարարություն է իմաստային սառսկության առավել բարձր աստիճան նշող բառերի մուտքը (ամենախմբ, ամենաբոնը)։ Եվ հենց սրանք էլ դառնում են տվյալ համատեքստի ոճականորեն ամենատարողունակ կամ ոճականակիր միավորները (ոճություններ)։ Այնպես որ, նշված բառերը նաև համատեքստային են այն իմաստով, որ անմիջականորեն բխում են տվյալ համատեքստի բառային միջավայրից։

իր նախաստեղծ, իր խիստ պարզերենով (ՀՄ, ԳԹ, 16.2. 79)¹, հոդերեն (Դրա առհավատչյան հողի հաղարարելովի՝ հոդերենի նրա արտակարգ լավ իմացությունն է, ԳԹ, 13. 12.83):

Այդպես էլ որեւէ ծառատեսակի անվան կամ ուղղակի ծառ գոյական անվան վրա չի կարող դրվել –ոբեն ածանցը, քանի որ ժամանակակից հայերենում, որեւէ ծառատեսակ + ոբեն բառակազմական կաղապար գոյություն չունի: Սակայն անհատական բառաստեղծման մեջ գեղարվեստական խոսքում ստեղծվել են կաղնիորեն, ծառորեն դիպվածական բառերը. օրինակ՝ Կաղնին կաղնիորեն շնորհակալ է լինում ժայռին այն բանի համար, որ նա՝ ժայռը, հովիտ եկող կայծակները ձգում, թաղում է իր տակ, և կաղնուն փրկում խանձվելուց (ՀՄ, Մ): Ծառատեսակ անվանող բառերի վրա չի կարող դրվել նաև –ալին ածանցը, սակայն Հրանտ Մաթևոսյանի «Ծառերը» վեպում բացի վերոհիշյալ կաղնիորեն, ծառորեն բառերից կազմվել է նաև կեչիալին դիպվածական նորակազմությունը. օրինակ՝ «Ապացուցում է, իսկ ինքը ուսական կեչիալին չի—տափաստանային, խառնածինային է» (ն. տ., 83):

Հենց այսպիսի բառաստեղծական հնարանքներն էլ, ստեղծված լեզվի պոտենցիալ հնարավորությունների հիմքով, կարող են մեզ մղել առարկելու լեզվաբանության մեջ հայտնի «Այն, ինչ կա լեզվի մեջ, կա նաև խոսքի մեջ և այն, ինչ կա խոսքի մեջ, կա նաև լեզվի մեջ» (ըստ 88, էջ 250) դրույթի երկրորդ մասին, ինչպես և «գեղարվեստական գրականության լեզվում չկա այնպիսի բան, որ չգտնենք աղգային լեզվում» (69, էջ 10) դրույթին ամբողջությամբ, քանի որ իրականում խոսքի մեջ կարող են լինել իրողություններ, որոնք չկան լեզվի մեջ կամ գեոեւս չեն անցել լեզվին: Այսպես՝ ժամանակակից հայերենում չկան և հավանաբար չեն կարող նաև ամրանալ այնպիսի դիպվածական բառեր, ինչպիսիք

¹ Ընդգծված բառերի առաջացումը անմիջականորեն բխում է համասերստային բառային միջավայրից, ամբողջ համատեքստի արտահայտության պլանից. այդպես են նաև վերոհիշյալ ամենաիմը, ամենափոքր դիպվածական բառերը:

ևն գեղարվեստական արձակում գործածված արևասպան, լեզվասպան և սառուցազիր բառերը. օրինակ՝ նա, ով չի ուզում զավակ ունենալ, արևասպան և լեզվասպան է (Հն, ԳԹ, 3.1.85): Իմ հիշողությունը կարող է լինի սառուցազիր, արևը կտա կհալի... (ՀրՄ, ՀԶ, 1.1.84):

Ի հավաստումն ասվածի, հիշենք նաև լեզվաբանության մեջ վաղուց հայտնի այն անառարկելի փաստը, որ լեզուն ոչ միայն ստեղծում է խոսքը, այլև սնվում և հարստանում է նրանով (88, էջ 251):

Գ. Հեղինակային նորաբանություններ

Առանձին տեղ են դրավում այն անհատական նորակազմությունները, որոնք ստեղծվում են զուտ ստեղծագործական ու գեղարվեստական նպատակադրումով: Սրանք ևս գործածվում են որոշակի համատեքստերում և պայմանավորված են դրանցով: Այսպիսի բառերի առաջացումը բառապաշարի հարստացման և համալրման նպատակադրում չունի: Նրանց կոչումը հեղինակի ասելիքը բանաստեղծական մտածողության յուրահատկությամբ, վառ պատկերավորությամբ, հուզական և զգացական հագեցվածությամբ արտահայտելու մեջ է: Սրանք կոչվում են հեղինակային նորակազմություններ կամ ուղղակի հեղինակային բառեր:

Հեղինակային բառերն իրենց ինքնատիպությամբ, անսովորությամբ և լեզվի բառակազմական օրինաչափություններից ունեցած շեղումներով դիպվածական բառերի նման քիչ են ընդհանրանում լեզվի մեջ ու համալեզվական բառի արժեք ստանում: Այսպիսի բառերի համար բնորոշ է հեղինակային ընդգծված գրոշմը և համատեքստային իրադրությամբ պայմանավորված լինելու հանգամանքը:

Հեղինակային նորակազմությունները լինում են՝ Ա. Համատեքստի բառային միջավայրով պայմանավորված հեղինակային բառեր և Բ. Համատեքստային ներքին իրադրությամբ պայմանավորված հեղինակային բառեր:

Ինքնին հասկանալի է, որ երկու տիպի հեղինակային բառերն էլ առաջանում են խոսքային իրադրությունում, և

լայն առումով երկուսն էլ համատեքստային են ու ստեղծվում են գեղարվեստական նպատակադրումով:

ա) Համատեքստային բառային միջալսյրով պայմանավորված
նկղիմակային բառեր

Համատեքստի բառային միջալսյրով պայմանավորված հեղինակային նորակազմությունների առաջացումը ուղղակիորեն բխում է համատեքստի որևէ բաղադրյալ բառի բաղադրիչներից մեկի (բառ, արմատ, ածանց) արտաքին հընչյունական կողմի հետ ունեցած նմանությունից: Այսինքն՝ համատեքստի անդամներից (բաղադրյալ) որևէ մեկի առաջին կամ վերջին բաղադրիչը համաբանությամբ կարող է գործադրվել այլ բաղադրության մեջ. այսպես՝

Դու դարասանդուղ մեր սղնաշարն էս,
Դու մեր անսպառ կյանքի պաշարն էս,
Դու դարանդով այն ճանապարհն էս,
Որ սկիզբ ունի, սակայն շունի վերջ (ԼԴ, Բ, 342):

Մշո նադրնախրն էս, դարնախրն էս Մշո (ն. տ., 337):
Եվ այդ արմատներն են պղնձաջիղ, եվ այդ արմատներն են երկաթաջիղ (ՎԴ, ՄՄ, 16): Ինչպես մի դալար, Դեռ նրբակեղև կանգուն եղիզ, Որ անձրևածեծ ու հողմահալած Աճում է կուղիկ ու ոստնակեղև... (ԵԶ, ՊԲ, 716): Ներսս հացադուլ է հայտարարել հիմա, ու սիրադուլ՝ սիրոս (ՊՍ, ԵԺ, 3, 176): Մուսաները իմ քմբոստ, տե՛ս երգադուլ են արիւ (ՄՍ, ԳԹ, 26.11.82):

Սրանցում ընդգծված դարնախր, երկաթաջիղ, ոստնակեղև, սիրադուլ, երգադուլ անհատական-հեղինակային նորակազմությունները առաջացել են միևնույն համատեքստերում բերված նադրնախր, պղնձաջիղ, նրբակեղև, հացադուլ իսկական բարդությունների համաբանությամբ:

¹ Սիրադուլը (Աղ., ԱՀԲԲ-ում գրանցված է, տե՛ս էջ 1362) կարող է հավասարապես դիտվել նաև իբրև դիպվածական բառ, ինչպես երգադուլը, որը նույնպես կազմվել է հացադուլ, զործադուլ բառերի համաբանությամբ:

Համատեքստային կոնկրետ բառային միջավայրով պայ-
մանավորված հեղինակային նորակազմություններ կարող են
սուաջանալ նաև բաղադրյալ բառերի վերջածանցների հա-
մաբանությամբ: Այսպես՝

խմենք կենացն անդամաճան բնկերության,
Ընկերների այն սերության,
Որ մինչև իսկ չի բնդհատվում
Աքսորի մեջ ու գերության (ՊՍ, ԵԺ, 1, 426):

Այստեղ ընկերություն, գերություն կանոնական բառերի
միջավայրում հնարավոր և սպասելի է սերություն ինքնատիպ
հեղինակային բառի կազմությունը: Հեղինակը տվյալ բա-
ռադործածությամբ շեղվել է արդի հայերենի հնչյունական և
բառակազմական օրենքներից, որոնց համաձայն սերություն
բաղադրության մեջ առաջին բաղադրիչը պետք է հնչյունա-
փոխվեր (հմմտ. սեր-սիրել, սիրային, սիրություն), սակայն
սերություն ածանցավոր բառը իբրև ալոպիսին գործածական
չէ բաղադրիչների տվյալ համադրության անսովորության
պատճառով: Հեղինակին պետք է եղել ընդգծել և անփոփոխ
պահել սեր բաղադրիչը, որի ոչ կանոնական համադրությու-
նը -ություն ածանցի հետ տվյալ դեպքում ստեղծել է համա-
տեքստի ոճականորեն տարողունակ բառը:

Համատեքստի բառային միջավայրից անմիջականորեն
բխող, համատեքստային նորակազմություններ են զոռու-
րյուն, հոռություն բառերը, որոնք համատեքստից դուրս ան-
տրամաբանական են և նույնիսկ անըմբռնելի, սակայն Համո
Սահյանի «Թե խելքս գլխիս լիներ էն գլխից» բանաստեղծու-
թյան մեջ -ություն վերջածանցով բերված կանոնական մի-
շարք բառերի միջավայրում (հմմտ. բթություն, չորություն,
խառնություն) արդեն նախապատրաստված են և անսովոր
չեն հնչում. այսպես՝

Թե խելքս գլխիս լիներ էն գլխից,
Ողորմած աստված, դեռ մորս գրկից
Քեզ կաղոթեի,
Որ դու այս մի բուռ շնորհքի տեղակ
Ինձ մի քանի բնո բխություն տայիր:

... Որ խղճի տեղակ գոռուքյուն տայիր,
Ամոթի տեղակ հոռուքյուն տայիր,
Եվ խոնավ-խոնավ խոհերի տեղակ
Մտքի շխկշխկան շոռուքյուն տայիր:
Քեզ կաղոթեի, որ դու ինձ, աստված,
խառնավարուքյուն, խառնուքյուն տայիր... (ՀՄ, ՔԵ, 149—
150):

Նույն կերպ էլ միևնույն հեղինակի մեկ այլ համատեքստում ծամիչ, բրիչ, գրիչ բառերի միջավայրում արտառոց չի հնչում համբուրիչ նորակաղմությունը (այսպես՝ նրբ որ հյուր լինես զանգակատանս, Քեզ պատիվ կանեմ գիտե՞ս թի ինչով.— ... ծնոտ-ծամիչով, Շուրթ-համբուրիչով, Բերան-բրիչով, Գողթան-գրիչով, ՀՄ, ՄԱ, 191), որը խիստ ինքնատիպ հեղինակային բառ է և նույնքան էլ ինքնատիպ համատեքստային համանիշ է շրթունք բառի համար:

Հաճախ համատեքստում ազատ բառակապակցությունները կարող են վերածվել նոր իսկական բարդությունների, որոնց գոյացմանը ուղղակիորեն հուշում և նպաստում են հենց համապատասխան ազատ բառակապակցությունները: Այսպես՝

Ա՛յ աղբյուր, ուխտի աղբյուր,
Իմ հույսի բախտի աղբյուր,
Ինչ անեմ, որ իմ բարձիս,
Դուխս՝ ջխտի աղբյուր (ՀՇ, ՔԶ, 1, 9):

Բերված համատեքստի ընդհանուր վերնագիրն է «Ուխտաղբյուրի երգը»: Ուխտաղբյուր հեղինակային նորաբանությունն առաջացումը պայմանավորված է բերված համատեքստի ուխտի աղբյուր, բախտի աղբյուր բառակապակցությունների գործածությամբ, նրանց միջավայրի առկայությամբ:

Երբեմն ազատ բառակապակցության մեկ անդամը կարող է դառնալ համատեքստի հաջորդ բարդության արտահայտված անդամներից մեկի կամ մի քանիսի բաղադրիչ ելր. օրինակ՝ «Միշտ էլ սարսափի պես մի բան եմ զգացել մեր ժողովրդի մեծերի մասին խոսք ասելուց... վախեցել եմ, որովհետև նրանք հոգնակի խաբլխա և, հոգնանիստ հոգնագազաք և հոգնահորիզոն» (ՀՄ, ՍԶ, 16.11.84): Նշված հա-

մատենագրություն հոգնակի խարխալ բառակապակցությունը նախապատրաստում է հաջորդ հոգնագագաթ, հոգնանխատ և հոգնահոռիզոն իսկական բարդությունների առաջացումը. սըրանցում վերցված է հոգնակի խարխալ բառակապակցության առաջին բաղադրիչի հոգն արմատը միայն, որ նշանակում է շատ, բազմաթիվ (հմտ. հոգնակերտ)¹:

բ) Համատեքստային Գերքին իրադրությամբ պայմանավորված հեղինակային բառեր

Համատեքստային իրադրությամբ պայմանավորված հեղինակային բառերը առաջանում են համատեքստային կոնկրետ իրադրության մեջ և որպես կանոն մնում են տվյալ համատեքստի սահմաններում (եթե, իհարկե, չեն ընդունվում լեզվի մեջ) և անշուշտ ունեն անհատական-հեղինակային դրոշմ:

Եթե առաջին տիպի հեղինակային բառերի կազմության խնդրում դեր է կատարում համատեքստի բառային միջավայրը, բառերի արտաքին հնչյունական, ձևային կողմը, ապա այստեղ էական է դառնում համատեքստային ներքին իրադրությունը, իրադրության պահանջը: Նորակազմությունների մեծագույն մասը առաջանում է տեքստային իրադրության պահանջով:

Գեղարվեստական խոսքում հանդես եկած հեղինակային նորակազմությունները մասնավորապես ծառայում են արտաքին աշխարհի առարկաների ու երևույթների, նրանց հատկանիշների հասկացություններն առավել պատկերավոր, հուզաբարձր հայտնաբերող հագեցված ու բանաստեղծական յուրահատկությամբ արտահայտելու համար:

Համատեքստային ներքին իրադրությամբ պայմանավորված հեղինակային նորակազմություններ առաջանում են ժամանակակից հայերենի բառարարգման և ածանցման կաղա-

¹ Նշված հեղինակային նորարարությունները բերված են հրապարակախոսական ոճից: Վերոհիշյալ տիպի (համատեքստի բառային արտաքին հնչյունական կողմով պայմանավորված) նորակազմություններ ստեղծվում են նաև պոետիկալ և դիպլոմատական բառերի կազմության դեպքում:

պարեներով, թեև տվյալ դեպքում ոչ բոլոր կաղապարներն են հավասարապես արդյունավետ:

Ածանցավոր նորակազմությունների խնդրում առավել ակտիվ ածակաձևակերտ և բայակերտ ածանցներից են.

օրինակ՝

–Նղեն ածանցը անհատական-հեղինակային նորակերպությունների մեջ ակտիվացել է հատկանիշային (ածակաձևակերտ) իմաստով. օրինակ՝ Առաջին տողը Դա արեգական շողն է առաջին, Որ հանկարծակի Ամպեղեն ծածկի երգիկից կաթում և թրթրում է սաղարթի վրա (ՀՍ, ՔԵ, 102): Նրանք ասում են, որ այդ Երազում, ...Իրենց թեկուր շողեղեն ու խաս, Թռչում են աստղերն ու գալիս ներքև (ԼԴ, Բ, 169): Ամեն բողբոջ ապրիլին թերթ-թերթ, ...Վարդեր եմ տանում Ծիծեռնակաբերդ... Ուր ամփոփվում են սյունները սգվոր... Որ երկիրն ի վեր Ազգարարում է հայտը զոհեղեն (Մ, ԳԲ, 11.4.86): Քո ոնեղեն շնչով երդվում եմ քեզ. Հավիտյանս հավիտենից ամեն (ԼԴ, Բ, 15): Զգիտեմ ինչու սրտեղեն մի դող Լսողությունս դարձեում է ցրված: Տար ինձ խորքերը ազգեղեն հոգուդ: Ու երբ տեսավ վերդիր գագաթն Արարատի... Նա խնդություն դարձավ և հուսեղեն համակ (ն. տ., 11, 278, 302): Բերված եղեն ածանցով կազմված նորակազմությունները բունաստեղծական յուրահատուկ մտածողությամբ ստեղծված, ռեակցիոներ խիստ տարողունակ ու շեշտված բառեր են և նպաստել են բանատողերի ռեակցիոն ուղղվածությանը¹:

–Ու ածանցով կազմվել են մի շարք հեղինակային նորակազմություններ, որոնց մեծագույն մասը դեռևս չի մտել լեզվի բառապաշարի մեջ. այսպես՝ ...Շողերն ամպշող է, հոգին խաղոտ է հորովել (ԼՄ, Մ, 216): Կարմրախայտն ինչու երկունքի պահին դեպի երկինքում ակունքն է լողում

¹ Այս ածանցով (և ոչ միայն այս) հեղինակային ինքնատիպ բառեր կարող են ստեղծվել նաև ոչ միայն գեղարվեստական խոսքում, այլև գիտական, հրապարակախոսական ոճերում. օրինակ՝ «Շատ ցանկալի պարտադրանք է, որ Զ. Սարգսյանը իր և Մինասի կենսագրության անթիղված կրակից ավելի շատ ներկայացնի մեզ, որը, անշուշտ, կօգնի ամբողջացնելու նաև Մինասի լեզենդար կյանքի մաքղեղեն բաժինը» (ԳԱ, 17.2.85): Որքն ի ծնե, ի բնե զգայուն է... ինքն իրենով սիրտ է, սրտեղեն է (ԳԲ, 10.6.87):

(ՀՍ, ՔԵ, 58)¹: Ու լսէի վերջին անգամ Խորհուրդը նրա ու Մեռնէի ապուպապոտ² Այդ քարի վրա (ն. տ., 99): Օրեր են չինում, նաև ամռան սարոտ, վարդավառոտ օրեր... (ՀՐՄ, ՀԶ, 7.3.81), Հայաստանոտ են քո շշուկները, Քո ժպիտներն ու արտասուքները Հայաստանոտ են (ՀՍ, Ե, 1, 57):

—Ուն ածանցը կենսունակ չէ հեղինակային նորարանություններ կերտելու գործում և նրանով կազմվել են խիստ սակավաթիվ հեղինակային բառեր. օրինակ՝ կետկետուն՝ Իսկ այու կարո՞ղ ես հրաշք ստեղծել Թաքուն երազված կետկետուն քայլիդ հնչուն նաղանքով (ՊՍ, ԵԺ, 1, 316):

—Իկ ածանցով անհատական-հեղինակային նոր բառեր են կազմվել և՛ փաղաքշական նշանակությամբ. ինչպես՝ Շուշանի մերկիկ ցողունի վրա Հավաքվել էին օղակներն օդի (ԳԹ, 4.2.83): Նրանք բոլորն անմեղիկ են ու միամիտ (ԼԴ, Բ, 298): Սիրելի վահանին, աղնիվ հային, ժայռից ծաղկունք հանող աշխատավորին՝ Մայր Հայաստանին կհասնի քո այդ բունիկը (ՀՇ, ՍՀ, 28.12.84)³, աստվածիկ (ՀՇ, ՀՄ, 8) և այլն,

¹ Երկինքոտ բառը հանդիպում է միևնույն հեղինակի մոտ նաև այլ գործածությունում (հմմտ. «Հողոտ ոտքեր, ձեռքեր հողոտ ու երկինքոտ հակառակ», ն. տ., 111) և գիտական ոճում. Հ. Թամրազյանը այն բերում է հեղինակին իր իսկ բառով բնորոշելու համար (հմմտ. «Սահ-յանը առհավառ թողնում է իր ուրախ մանկությունը, անդունդների վրա կախված ժայռերը, երկինքոտ ջրերը», ԳԹ, 13.4.84): Երկինքոտը գրանցվել է նաև էդ. Աղայանի ԱՀԲԲ-ում (էջ 350). Բնե ակաղնմիական ժՀԲԲ-ում գրանցված չէ: Նշանակում է այն արդեն սկսում է գործադրվել ոճական արժեքով. Բնե ունի գիտվածականության դրոշմ (այդպես են նաև —ոտ ածանցավոր վերևում բերված բառերը):

² Այս բառը Բնե գրանցված է Աղ. ԱՀԲԲ-ում (էջ 100), սակայն դեռևս պահպանել է անհատական բառաստեղծության և հեղինակայնության յուրահատուկ դրոշմը: Տվյալ դեպքում այն ոճական տարողունակություն է ստացել նրանով, որ փոխանակ կոնկրետ առարկաներ նշող գոյականների վրա դրվելու (հմմտ. հողոտ, մրոտ, ջրոտ, փոշոտ և այլն), զրվել է անձնանուն զոյականի վրա (ապուպապոտ) և իբրև այդպիսին անսովոր է ու կանոնական չէ:

³ Այս ածանցով խիստ ինքնատիպ հեղինակային նորակազմություն է նախադիվ բառը. օրինակ՝ Մեր խաղաղիկ աշխարհիկը դարձրից արյուն նախադիվ (ՀՇ, ՔՀ, 2, 211), որտեղ, ի տարբերություն խաղաղիկ և աշխարհիկ համալեզվական բառերի, հիշյալ ածանցը փաղաքշական նշանակություն չունի, այն զրվել է այնպիսի բառակազմական հիմքի վրա (ճա-

և՛ ող ածանցի նշանակությամբ. ինչպես, օրինակ՝ Պահածոյացած՝ քո մեջ պահում ես... Խուլքի երթեկի ցոլափոխանքը ակնաշլացիկ (ՊՍ, ՉԶ, 17.6.81): Ոգեպանիկ երազանքի Արև-վաշունչ թեթևությունն է ընդլայնվում (ԼԳ, Բ, 298) և այլն:

—Ել բայածանցը մեծ դեր է կատարում նաև հեղինակային նոր բայեր կերտելու գործում: Այդպիսի բայերից շատերը թեև արդեն գրանցվել են բառարանում (Ադ. ԱՀԲԲ-ում), սակայն ոսնեն հեղինակային ինքնատիպության դրոշմ. օրինակ՝ երաժշտել (Կրծքի ներքո սիրտը թնդուն Կարծես անվերջ նույնն էր պեղում՝ երաժշտի՛ր, ՊՍ, ԱԶ), շփերթել (եվ Թորիկի հետ անաղմուկ շփերթում է փոշոտ գլխավոր փողոցով, ՍԶ, 5.10.81), վերջակետել, ջրվեժել, կարկատանել (Մութը՝ անասնո կարկատանել է մեր աչքե՛րն անգամ, ՊՍ, ԵԺ, 2), մահակել (ՍԶ, 5.10.81) և այլն:

—Ել ածանցով բաղադրված անհատական-հեղինակային նորակազմություններ են աշխարհաբարել՝ Խերանյանը մի օր ինձ գրկելով տարավ տուն և կարդաց «Նարեկի» իր աշխարհաբարածը (Գ., ԱՇ, 2, 1984), բիրբել՝ Եվ նայելով նրա լպիրշ ու խլրտուն աչքերի մեջ՝ համբերահատ և բարկացած արուի պես նրան բիրբել (ՊՍ, ԵԺ, 2, 18), գյուտել՝ Հնարամիտ վանեցիները գյուտել են ջրհան սարքեր (Ավ., 28.11.81), խուլիգանել՝ է՛յ ընկեր երկինք, Մի խուլիգանի՛ր, թե չէ՝ միլիցիա կղանգահարեմ (ՊՍ, ԵԺ, 1, 491), յորնել՝ Հայր իմ թողնե՛րդ յորնելու են դեռ Իցիվ անոռնո պահելով անմեռ (ՀՆ, ՀԶ, 23.2.83) և այլն:

Սրանցում աշխարհաբար, բիր, խուլիգան գոյականն օկղբնաձևերի —ել ածանցին միանալու դեպքերը լեզվի համակարգից շեն բխում, իսկ յոթ թվականը (և առհասարակ քանակական թվականները) երբեք չի միացել —ել բայակերտ ածանցին: Նշված ածանցով բոլոր բառերն էլ ռճականորեն արդյունավետ են և բանատողերին հաղորդել են արտահայտչական հաջեցվածություն՝ միաժամանակ աչքի ընկնելով հե-

պագ), որը չի կարող փաղտըշական նշանակություն ստանալ և իմաստային առումով անհամատեղելի է -իկ ածանցի հետ: Տվյալ դեպքում -իկ ածանցի հետ հանդես գալը պայմանավորված է համատեղությամբ բառային միջավայրով, խաղաղիկ, աշխարհիկ բառերի -իկ ածանցի համարանույնամբ:

դինական ընդգծված դրոշմով: Այս ածանցով կազմված հեղինակային բառերից եղեռնել բառը գործածություն է ստացել հիմնականում գեղարվեստական ոճում և գրանցվել է նաև բառարանում (տե՛ս 4, էջ 323)¹, օրինակ՝ Ա՛խ, դեռ պարտք է աստված էլ մեզ, Մեզ, որ դարեր եղեռնեցին... (ՀՇ, ՀՄ, 205), սակայն արդի հայերենի զարգացման առկա փուլում այն դեռևս չի վերածվել համալեզվական բառի:

Անալ վերջածանցով անհատական-հեղինակային նորակազմություններ են՝ աղավնանալ՝ Փարասես մուլթը ոգուդ շարության, եվ աղուվնանալ քո նմանի դեմ (ՀՇ, Ք2, 1, 459), լուսնանալ՝ Թև հրգերս աստղանան, Դու էլ պիտի ողջ երկրում Վեր լուսնանալ հավիտյան (ՀՇ, ՀՄ, 169) և այլն, որոնք նպաստել են բանաստեղծների բանաստեղծականությանը և սլաստկերալսությունը:

Այս վերջածանցի և փոխառյալ մի շարք բառերի համադրմամբ կազմվել են, օրինակ, հետևյալ նորակազմ բայերը. դերվիշանալ՝ Եթե ինչպես մեծված է տանը, իրեն պիտի տանեն էջմիածին, դարձնեն կրոնավոր, ասլա ավելի լավ չէ՞ լսել դերվիշին, փախչել այս ազգուց, այս տեղից ու դերվիշանալ (ՌՀ, ԳԹ, 6.5.83): Քեզ պիտի փրկել, հովիտ մարդկության, Որ էլ չերևա աշխարհի վրա ոչ մի Բուխենլալդ ահաստկումի, եվ մարդ կոչումը չօսվենցիմանա (ԱՄ, ԳԹ, 6.5.83) և այլն:

Հայերենի զարգացման վերջին շրջա տասնամյակներում բացառիկ բայականական-բառական նշանակությամբ հանդես եկավ -վ բայածանցը (-ել ածանցի հետ): Այն գոյականներից կազմել է մեծ թվով բայեր, որոնք առանց -վ-ի (միայն -ել ածանցով) չէին կարող որոշակիանալ իբրև այդ-

¹ Պետք է նկատի ունենալ, որ բառարաններում վկայված լինելը դեռևս քաղաքական վկայություն չէ բառի համալեզվական միավոր լինելու մասին, քանի որ արդի հայերենի քաղաքական բառարաններում արձանագրված են նաև դասական հեղինակների և ժամանակակից նշանավոր հեղինակների կազմած դիպվածական և հեղինակային բառեր, ինչպես, օրինակ, Բոյասիրահաբ, Բեզագուրկ (ՊԱ, ԵԺ, 3, 192) և այլն:

պիսիք (հմմտ. մոնումենտել, ամրոցել և մոնումենտվել, ամրոցվել)¹։

Այսպիսի բայերը (գոյական սկզբնաձևերից առաջացած), խոսքի մեջ ստանում են ոճական-արտահայտչական մեծ արժեք։ Սրանցից շատերը կիրառվում են հիմնականում գեղարվեստական խոսքում և դեռևս չեն դարձել համալիզվական իրողություն. օրինակ՝ Որ հայ լեզուն՝ մայրենին, Պաշտեն հազար մորից վեր, Մահով փրկեն հայրենին, Ավարայրվեմ² դեռ դարեր... (ՀՇ, ՀՄ, 172), Մի՞թե բիշ էին իմ աչքերը, Որ կանապաովես դու էլ իմ Սեան (ն. տ., 26), շիրմաբարձի, զվարթնոցվել (ն. տ.,)³, զբաղվել (Մ, ԳԹ, 11.86), բախտավել (ն. տ.), կարիվել, կայծակվել (ՀԶ, 26.11.86) և այլն։

Բառաստեղծական այս միջոցը Հ. Շիրազի բանաստեղծական օժտվածության շնորհիվ ստացել է յուրահատուկ արտահայտչականություն։ Բանաստեղծի տաղանդի պայմաններում -վ ածանցով կերտված նոր բառերից յուրաքանչյուրը բանաստեղծական գյուտի, խտացված ու հագեցված բանաստեղծականության, վառ պատկերավորության զրսևորման ոճական հնարանք է. իրականության առարկաներ, հրեղյալներ անվանող բառերին միանալով՝ -վ ածանցը (բոլոր զեպքերում -ել ածանցի հետ) խիստ սեղմ, ամփոփ և միաժամանակ ոճականորեն տարողունակ կառույցներ ստեղծելու արժեք է ձևաբ. բերում։ Մի բան, որ առանց հիշյալ ածանց-

¹ Անհրաժեշտ է նշել, որ -վ ածանցով կազմված նման բառակազմական ինքնատիպ հանդիպում է նաև XX դարի սկզբներին Վ. Տերյանի «Միջազգի անուրջներ» (1908 թ.) գողարիկ զբոսայտում, որի յոգած «լեզվառճական անսովոր նորության և հմայիչ ինքնօրինակության» (13, էջ 308) ակնհայտ ազդեցությունը մեծ եղավ հայ նոր գրական լեզվի զարգացման վրա։ Այսպես՝ ըստ Ռ. Իշխանյանի արցունքով և մրեղազվել բառերը Տերյանի ստեղծածներն են (ն. տ., էջ 324)։

² Այս բառը դործածվում է նաև գիտական ոճում. ինչպես՝ Ահադնանում, ավարայրվում է այդ եղանակը. մանավանդ երկրի ծայրահեղ կացության պահին (ՍԶ, 18.3.84)։

³ Կարծում ենք, որ այս և նշված բառերը Հ. Շիրազի ստեղծածներն են, բնե խիստ զովար է անառարկելիորեն և հաստատապես ասել, քանի որ դեռևս չունենք բոլոր հիշյալներին դործածած բառացանկերը։

ների կարող էր ընդարձակ բառակապակցությամբ կամ նախադասությամբ արտահայտվել և այն էլ ոչ այնքան սեղմ ու ամփոփ, ինչպես կլիներ գոյական+վ+ել կաղապարով կազմված բաղադրյալ բառով. այսպես՝ անտառվել նշանակում է «անտառի նման հոծ, խիտ, կուտակված դառնալ», մանավանդ որ այս ածանցով բաղադրված մի շարք ածանցավոր բառերի համապատասխան շարահյուսական կապակցությունները նկարագրաբար լիարժեքորեն չեն կարող արտահայտել տվյալ բաղադրական բառերի իմաստները. այսպես՝ ճարեկվել (Այս մայրապաշտ մատչանով կուղեմ սերս ճարեկվի, ՀՇ, ՀՄ, 125), փշակվել (Մի հին փշակված-բնաքանդ ուրի ծեր մուրացկանի ձեռքերի նման Իր կոշտուկապատ ճյուղերն է մեկնել, ՊՍ, ԵԺ, 4, 31) և այլն: Սրանցից առաջինի (նարեկվել) արտահայտած իմաստի խտացված բանաստեղծականությունը, պատկերավորությունը, ոճական հագեցվածությունը ճշգրտորեն վեր հանելու, բացահայտելու համար այլ հոմանիշներն ու շարահյուսական կապակցությունները, այլև ամբողջական նախադասություններն էլ բավարար չեն: Իսկ երկրորդը նշանակում է «փշակներով լցվել, ծերանալ, ուժաստուտ լինել, ծակծկվել, քայքայվել» և այլն:

Հ. Շիրազի «խաղաղություն ամենեցուն» պոեմը կարծես մի յուրատեսակ համադրություն է բառակազմական գոյական+վ+ել մասնակաղապարի դրսևորման, որտեղ բանաստեղծի բառաստեղծական վարպետությունը հասնում է կատարելության. այսպես՝ լեզվակվել, անտառվել, հյուսիսվել, քանգաբանվել, բյուրաբերդվել¹, առազվել, կակաչվել, դալակվել, ժողովրդվել, օռոցվել, անապատվել, բալասանվել,

¹ Այս բառի երկրորդ բաղադրիչով (բերդ) և վ+ել ածանցներով Շիրազը կազմել է նաև հայաբերդվել բառը (...վանա ծովից մինչև Սևան հայաբերդվես իմ Երևան): Սրանցում ուշադրալն այն է, որ հեղինակի բառաստեղծական և բառագործածման հմտության շնորհիվ -վ, -ել ածանցները դրվել են այնպիսի ածանցվող սկզբնաձևերի (բառակազմական հիմքերի) վրա, որոնք առանձին գործածություն չունեն (բյուրաբերդ, հայաբերդ) և կյանքի են կոչվել -վ և -ել ածանցների հետ բաղադրվելու շնորհիվ:

բազմավորվել, անշարժվել¹, տիեզերվել, մասիսվել (ՀՇ, ԽԱ, ԳԹ, 10.12.82):

Բառակազմական գոյական-վ-վել մասնակաղապարով ինքնատիպ նոր բառեր են կազմել նաև այլ հեղինակներ. այսպես, օրինակ՝ Եվ կոսմոկոսական ճառագայթների ինչ հոսք է անցնում Մեր մթնոլորտված աչքերի միջով (ՊՍ, ԳԹ, 30.3.84), Եվ անձրևը հիմա քրխմորվում ուռչում-ուռճանում է պղպռոցով (Ն. տ., 8.2.84), նարնջվում է նրանց կանաչությունը, կարծես, ծիծաղում են ծառերը աղջկա ճանապարհին (ՀԶ, 31.9.77), Բվաց շուշանվեցին կակաչները (Ն. տ.), Իրիկունվեց օրը դանդաղ (ԱՊ, ԳԹ, 1.4.83), Եվ մասունված երկիրը իմ, օ՛ կդառնա Տաճարիդ պես համանվազ (ԼԴ, Բ, 26), Հաղթանակի դու ճոխություն, Բայց ճոխ գովքից միշտ հեռու, Թեև քո մեջ մարգարիտվող Անմահությունն է եռում (Ն. տ., 286), Որ կապո՛ւյտ-կապո՛ւյտ առաջնորդ եղավ քո նայատակված խոհերի համար (Ն. տ.), Վառդավառվեց ու իջավ արեգակը գլխաբաց (Մ, ԳԹ, 6.7.84), կոկոնվել (ՀՀ, ՅԱ, 7), առեգվել (ՀԶ, 5.8.87) և այլն:

-Վ բայակերտական ածանցով (-ել ածանցի հետ) կազմված բառերը հայերենի բառակազմության ոճական հարուստ հնարավորությունների դրսևորման և բառային ոճաբանական համակարգի զարգացման լավագույն վկայությունն են: Այսպես՝ վերոհիշյալ նորակազմ բայերից մի քանիսը արդեն գործածվում են նաև այլ հեղինակների կողմից. օրինակ՝ նորվել (ՀրՄ., ՀԶ, 7.3.84 և ՀՇ, ԳԹ, 10.12.82), վառդավառվել բայը (բացի վերոհիշյալ բանատողից, համա՛մ.՝ Մետաքսե) գործածվել է նաև Լյուդվիկ Դուրյանի պոեզիայում (համա՛մ. Վառդավառվում է իմ շաղոտ հույսը, ԳԹ, 6.7.84) և այլն: Բառարաններում գրանցում են գտել այս ածանցով կազմված մի շարք հեղինակային բառեր. ինչպես՝ նրքիո-

¹ Այս և նախորդ բառերի ածանցվող սկզբնաձևերը ածականներ են: Ընդ որում նախորդ բառի (բազմավորվել) ածանցվող սկզբնաձևը (բազմավոր) առանձին գործածություն չունի և ավյալ դեպքում բառի է վերածվել և կոնկրետացվել է -վ և -ել ածանցների շնորհիվ, իսկ անշարժ ածականի և հիշյալ ածանցների բաղադրությունը արտակաղապարային և դիպվածական է:

վել (ՀՄ, ՄԱ, 66), սլաֆվել (ՎԴ, ԾԾ, 66) և այլն¹։ Անհրաժեշտ է նշել, որ այս կաղապարով ստեղծված բանաստեղծական բառերը (տե՛ս էջ 218) կամ հեղինակային նորաբանությունները, թերևս, ինչ-որ չափով ունեն նաև դիպվածականության գրոշմ (որ բնորոշ է նաև այլ հեղինակային բառերին), սակայն նկատի ունենալով կաղապարի կենսոճանկությունը, այլև վերոհիշյալ ածանցավոր բաղադրությունների ցայտուն և ինքնատիպ հեղինակային գրոշմով օժտված լինելը՝ մենք գերադասեցինք դրանք քննել հեղինակային-ստեղծագործական բառերի շարքում։

Ում(ն) գոյականակերտ ածանցով ընդհանուր առմամբ անհատական-հեղինակային քիչ նորակազմություններ են կազմվում, սակայն առանձին հեղինակների մոտ զուտ անհատական, խառնվածքային, ոճական և այլ հանգամանքներով պայմանավորված՝ նկատվում է այն առավել լայն գործածության մեջ դեռելու միտում։ այսպես՝ Հարգած շունենամ... Եվ հնարավոր այն հարությունը, Որ ավարտվում է լոկ համբարձումով, Ոչ թե մարդկանց մոտ վերադարձումով (ՊՍ, ԵԺ, 1, 482), Մինչդեռ հիմա՝ դատարկ մի շիշ, Որ սեղանը դարձրել է հրքիռարկված հրապարակ... (ն. տ., 2, 47), Տրամահանդես պառկած էր նա՝ Որպես անթագ, բայց հիրավի թագավոր, Որ ունի գահ, Բայց ոչ երբեք իր սեպ գահից վառիջում (ն. տ., ԱԶ, 260), Քո ժողովուրդը վարդապետ, Զեղա՛նումիդ քսան տարում Զանաց ասել մնաս բարև Ամեն բանտի ու զնդանի... (ն. տ., 248) և այլն։ Բացի նշված սևակյան քերթվածներից, հիշյալ ածանցով անհատական նորաբանություններ են ստեղծվել նաև այլ հեղինակների կողմից ոչ միայն գեղարվեստական, այլև գիտական ոճում, լրագրային տարբեր բնույթի հոդվածներում և այլն։

Ոճականորեն տարողունակ հեղինակային բառեր են

¹ Վերոհիշյալ ածանցը իր բառակազմական-ոճական արժեքով գործառույթ է գլխավորապես գեղարվեստական խոսքում, սակայն հեղինակային-ստեղծագործական բառեր են կազմվել նաև գիտական և հրապարակախոսական ոճերում։ օրինակ՝ «Շիրադր ևս հայոց ճակատագրի ալբոմն բանաստեղծն է, ...որի հրաշունչ, խտացված տողերում զարկերակվում են ազգային վերածնության ու ազգային ուղիների ուղիները» (ՍԱՊ, 27, 39)։

կազմվել մակբայակերտ -բառ և -որեն ածանցների և մի քանի ոչ լիակատար կերպով համադրելի սկզբնաձևերի միացումից: Այստեղ ավանդական բառակազմական օրինաչափության զգալի շեղում չկա, այլ կա սլարոնապես բաղադրիչների համադրման ինչ-որ շափով անսովորություն, որ և հիմք է դառնում տվյալ բաղադրությունների ոճական օժտվածության: Այսպես, մի շարք բառերին -բառ ածանցի փոխարեն միանում է -որեն ածանցը, օրինակ՝ Տասնվեցդարյան մշուշից արդ կանգնել ես հայրորեն (փխ. հայրաբար): ... Եվ ձեր մայրերի ձեռքն է համբուրում որդիաբար, Եվ ձեր զավակների ճակատն է համբուրում հայրորեն (ԷՄ, ԳԹ, 5.5.85): Արխորեն խիղախ և լավատես քերթողը [Դ. Վարդաթանը] կրցա՞վ երևակայել, թե հայ ժողովուրդը վերջապես պիտի տիրանար այդպիսի հայրենիքի (ՀԶ, 20.6.84): Եվ գնանք, որ այդպես խորունկ Ու այդպես մանկուհին քնես (ՎԴ, ԼԱ, 166) և այլն: Վերոհիշյալ բաղադրյալ նոր բառերից շատերը հանդիպում են նաև այլ հեղինակների մոտ, իսկ մանկուհին-ը հանդիպում է և՛ միկենույն հեղինակի մոտ (ն. տ., 115), և՛ Պ. Սևակի մոտ (ԼԶ, 70), հայրորեն-ը գործածվել է տարբեր հեղինակների մոտ. նշանակում է՝ թեև կա -բառ և -որեն հոմանիշ ածանցների՝ միկենույն սկզբնաձևերին միանալու լեզվական ավանդույթը (հմմտ. վստահաբար-վստահորեն, հայաբար-հայորեն և այլն), սակայն որոշ սկզբնաձևերի հետ -բառ ածանցի փոխարեն -որեն ածանցի գործածությունը խնդրատիպության ոճական երանգ է հաղորդել տվյալ բաղադրություններին (հմմտ. վերոհիշյալ արիորեն, հայրորեն): Ոճական երանգն առավել զգալի է դառնում, երբ հիշյալ ածանցները միանում են ոչ սպասելի կամ անսովոր սկզբնաձևերին. օրինակ՝ Անցների իմ լավ ուղին լավբար, Կյանքս չտայի կասկածի մեզին (ՀՍ, ՄԱ, 149): Այս երևույթը կար դեռևս Վ. Տերյանի ոսկերչորեն հղված պոեզիայում (հմմտ. Տխուր կժպտաս դու հոգնածորեն Ու հոգնածորեն դուռը կըբանաս, ՎՏ, Բ, 33):

Առավել մեծ չափով հեղինակային բառեր են կազմվում իսկական բարդության կաղապարներով՝ բարդության բաղադրիչների որևէ եղրի համաբանությանը: Հեղինակի նա-

խասիրած և նախընտրելի բաղադրիչն էլ դառնում է նրա
վգագմունքների և հույզերի արտահայտման կրողը, ասելիքի
ընդգծման միջոցը: Ինքնին հասկանալի է, որ նախընտրելի
բաղադրիչի՝ գործադրության, մյուս բաղադրիչների հետ հա-
մադրելու բառաստեղծական համությունն ու ճաշակը կապ-
ված է հեղինակի բանաստեղծական մտածողության որակի,
մտքի թռիչքի և օժտվածության աստիճանի հետ: Այս բոլոր
հատկանիշների համադրմամբ և համակողմանի դրսևորմամբ
բառակազմական տեխնիկայի հնարավորությունները անսահ-
մա՞նորեն: Ընդլայնվում են և երբեմն միևնույն բաղադրիչով,
միևնույն համատեքստում (նույնիսկ միևնույն բանաստեղծում)
կարող են կազմվել մի քանի հեղինակային նորաբանու-
թյուններ. օրինակ՝ Ո՛ւ մանկածին խորին խորհուրդ, ո՛ւ
մանկապահ, մանկահայր, ո՛ւ մանկաբարձ, մանկադայակ,
մայրաստինք, մանկամայր (ՀՇ, ԽԱ, ԳԹ, 10.12.82): Այստեղ
հեղինակային բառեր են ընդգծվածները, սակայն գոյական +
գոյական բառակազմական մասնակաղապարի հիմքով և մա-
նուկ առաջին բաղադրիչով միևնույն համատեքստում կազմվել
է բարդ բառերի մի ամբողջ փունջ (ու՞թ բարդ բառ), որ միա-
ժամանակ պերճախոս վկայություն է հայերենի բառակազ-
մական ճկունության և բառակերտական լայնածավալ պո-
տենցիալ հնարավորությունների առկայության: Սակայն, եթե
միևնույն համատեքստում բարդության որևէ բաղադրիչի
բազմակի գործադրումը հաճախ ծառայում է միևնույն ընդ-
հանուր հասկացության (վերոհիշյալ օրինակում՝ խաղաղու-
թյան) բազմակողմանի բնորոշմանը՝ միաժամանակ ցայտու-
նորեն ցուցադրելով հայերենի բառակազմության ճկունու-
թյան ակնհայտ իրողությունը, ապա անհրաժեշտ է նշել, որ
այլ դեպքերում բարդության միևնույն բաղադրիչը բազմա-
կիւրբեն կիրառելու և դրանով նրա իմաստի վրա ինչ-որ չա-
փով ճնշում գործադրելու հանգամանքը կարող է հանգեցնել
նաև կրկնությանմբ խոսքը միապաղաղ դարձնելու և պարզու-
նականացնելու վրանգին՝ փորձության ենթարկելով, անշուշտ,
խոսքի արտահայտչականության և դիպուկության էական
կողմը:

Սակայն բանաստեղծական բարձր վարպետության, ան-
հատական լեզվազգացողության և բառակերտական տեխ-

նիկայի շնորհիվ, հաճախ միեկնույն համատեքստում բարդության որևէ բաղադրիչի՝ այլ բարդություններում բաղադրիչներն կրկնվելուց, ամբողջ խոսքաշարը կարող է ստանալ բարձր արտահայտչականություն, ինքնատիպություն և յուրօրինակ հնչեղություն: Բերենք դարձյալ Հ. Շիրազի անկրկնելի բառաստեղծական վարպետության մեկ այլ փաստ.

կրծքիս սալին սեր է կոփում սեր սիրամոտ իմ սիրտը,
Սիրաշունչ, սիրամբուռն, սիրատրտունք իմ սիրտը,
Սեր-սիրաշունչ, սեր-սիրափունչ, սիրամոռն սիրտս սեր,
Հաղար սրտի սիրաբաժին սիրականուրջ իմ սիրտը (ՀՇ, ԲԶ,
2, 146):

Այստեղ խոսքին առանձին հմայք են հաղորդել համատեքստային բառային միջավայրով պայմանավորված (ներքին համաբանությամբ) սեր բաղադրիչով բարդությունները, որոնք միաժամանակ նաև համատեքստային հոմանիշներ են միեկնույն հասկացության (սիրտ) համակողմանի բնորոշման համար:

Բարդության որևէ բաղադրիչի (առաջին կամ երկրորդ ելրի) համաբանությամբ նորակազմություններ են գոյանում նաև տարբեր համատեքստերում. լինի դա միեկնույն, թե տարբեր հեղինակների ստեղծագործություններում. ինչպես՝ մշտաներոզ՝ Մայր դու հոբի համբերության, Մշտաներոզ իմ շարության (ՀՇ, ՀՄ, 215), մշտավիշտ՝ Թե ես կուվում զոհված զինվոր՝ դու ես մայրս—մշտավիշտ (ՀՇ, ԳԹ, 10.12.82), մանկածին, մանկադայակ (ն. տ.), գրապարզ (ՀԼԳԴ, 4, 1986), գրաշունչ (ԼԴ, Բ, 15), Հրճվանքի մեջ աստղազանգի, նժույգներս վրնջում եմ (ԼԴ, Բ, 237), աստղափունչ (ն. տ., 236), աստղասկիզբ (ն. տ., 201), աստղաբազ (ՍԱ, ԳԹ, 1.2.85), աստղաբավ (ԱԱ, ՍԶ, 5.6.83), գունախտուտ, սրտախտուտ (ԼԴ, Բ, 320, 282), հայրենահամ (ՊՍ, ԵԺ, 1, 509 և ՀՍ, ԲԵ, 160), լուսահամ (ԳԹ, 14.1.83) և այլն:

Բարդության բաղադրիչների ընտրությունը սերտորեն կապված է հեղինակների ճաշակի, նպատակի, ասելիքի ու հաղորդման բովանդակության և բանաստեղծական մտածողության որակի հետ:

Հեղինակային նորաբանությունների նորությունը հաճախ առնչվում է բարդ բառերի ներսում փոփոխված բաղադրիչներից մեկի հետ: Ընդ որում, բաղադրիչներից մեկը փոփոխվում է առանձին գործածություն ունեցող որևէ բառի հետ ունեցած նմանակության հետևանքով, սակայն այդ փոփոխությունը երևան է գալիս տվյալ բարդության ներսում և այդ փոփոխված բաղադրիչը առանձին, ինքնուրույն գործածություն չունի, թեև բացառված չէ նրա առանձնացման և վերարտադրելիության փաստը. այսպես՝ Նարեկացու գործածած բազմաբույյան բառի բույյան բաղադրիչը առանձին գործածություն է գտել և այժմ էլ հանդես է գալիս իբրև այդպիսին (տե՛ս ըստ 16, էջ 166—167):

Պ. Սևակի ստեղծած ակնաշլացիկ բառի մեջ (հմմտ. Պահածոյացած Քո մեջ պահում ես խույրի երթևեկ ցոլափոխանքը ակնաշլացիկ, ՀԶ, 17.6.81), շլացիկ երկրորդ բաղադրիչը կազմվել է սլացիկ բառի համաբանությամբ, սակայն այս փոփոխությունը առկա է միայն ակնաշլացիկ բարդության մեջ, քանի որ շլացիկ բաղադրիչը իմաստային և այլ հանգամանքներով (համադրելիությամբ, կապակցելիությամբ և այլն) կապված է ակն (աչք) բառի հետ (հմմտ. աչք շլացնել և այլն):

Նմանօրինակ փոփոխություն է տեղի ունեցել նաև տրխուալալուկ (հմմտ. 16, էջ 167) բառի մեջ: Լալուկ բաղադրիչը տվյալ բարդության ներսում է առկա և կազմվել է տխրալալուկ բարդության դալուկ բաղադրիչի համաբանությամբ (հմմտ. Ա՛խ վարդապե՛տ, գութ է հայցում Տխրալալուկ ամբողջ մի աղդ, Քո սևասուգ սուրբ բերանով, ՊՍ, ԱԶ, 217):

Հեղինակային նորակազմությունների մեջ պատահում է նաև, երբ բարդ ածանցավոր բառի ներսում ածանցավոր բաղադրիչն իր ածանցի և ածանցվող սկզբնաձևի համադրելիությամբ է ոչ կանոնական լինում և իբրև այդպիսին անսովոր է ու գործածություն չունի: Այսպես՝ Պ. Սևակից բերված վերոհիշյալ (Պահածոյացած Քո մեջ պահում ես խույրի երթևեկ ցոլափոխանքը ակնաշլացիկ) բանատողի ցոլափոխանք բարդության երկրորդ բաղադրիչը՝ փոխանք այլ բարդություններում չի գործածվում. այն ակներևաբար պետք է լիներ փոխուրյուն: Տվյալ դեպքում հեղինակը համառոտու-

թյան և հակիրճության նպատակադրումով —ուրյուն ածանցի փոխարենն նախընտրել է հոմանիշ —ան և ածանցը, որը համադրելի չէ փոխ արմատի հետ¹:

ՆՈՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անհատական հեղինակային նորակազմությունները ստեղծվում են հիմնականում ոճական նպատակադրումով: Նոր բառեր ստեղծելիս հեղինակի նպատակը ոչ թե զրական լեզվի բառապաշարի հարստացումն է, այլ ասելիքը շեշտված, արտահայտչական ուժով, ոճական անհրաժեշտ իմաստային ներբերանգով արտահայտելը: Ինչպես վերևում նշեցինք, այդպիսի բառերից շատերը, անշուշտ, կարող են արմատանալ լեզվի մեջ՝ հարստացնելով և համալրելով այն, իսկ շատերն էլ մնալ մեկուսացած և դիտվել իբրև հեղինակի ստեղծած բառեր՝ մնալով բնորոշ միայն տվյալ հեղինակի խոսքին՝ չզատնալով համալեզվական իրողություն:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հեղինակային նորաբանությունների ստույգ որոշման խնդիրը հզի է թյուրիմացություններով և սխալներով, քանի դեռ չունենք բոլոր գրողների ու բանաստեղծների բառարանները, էլ չենք ասում նրանց նորակազմությունների ցանկը: Այսպես՝ շատ հնարավոր է, որ գալիֆնաբեր (ԵԶ, ՊԲ, 560), գալիֆնափալ (ն. տ., 467)², հաբարիբտ (ն. տ., 650), երկրակամ (ն. տ., 584) բառերը, որոնք հեղինակային են համարվում և անցել են նաև արդի հայերենի բացատրական բառարաններին, ինչպես և բամբիոնաձափը (ն. տ., 705—706), որ չկա բառարաններում,

¹ Այդպիսին են և Հ. Շիրազի ստեղծած հայաբերդիկ, բյուրաբերդիկ բառերը (ՀԵ, ՔԶ, 3, 311), որոնց ո՛չ հայաբերդ, բյուրաբերդ բաղադրիչներն են առանձին գործածվում և ո՛չ էլ զրանց բերդիկ բաղադրիչը: Բերված նոր բայերի կազմությանը մեծապես նպաստել է վ բայածանցը իր բաղադրական-բայակերտական դերով (անշուշտ ձևավորող էլ վերջավորության հետ):

² Այս բառի առաջին բաղադրիչով ժամանակակից պոեզիայում կազմվել է գալիֆանոս (դեպի գալիք հոսող) նորակազմությունը (հմմտ. ՄԻՆք քեզանով գալիֆանոս ճամփան գտանք, ԼԴ, Բ, 335):

բացի Ե. Զարենցից, միաժամանակ գործածած լինի նաև որևէ այլ հեղինակ:

Այնպես որ, ինչպես արդեն նշել ենք, մեր լեզվի արդի բառարաններում արձանագրված լինելը երբեմն լիակատար վկայություն չէ բառի համալիզվական լինելու փաստի վերաբերյալ, քանի որ ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարաններում ընդգրկված են և՛ դասական հեղինակների, և՛ ժամանակակից համեմատաբար աչքի ընկնող հեղինակների բոլոր տիպի նորակազմությունները (ներառյալ նաև զիջվածական և հեղինակային բառերը): Այսպես՝ Հ. Շիրազի ժայռաբարուր (Հին Անիս է վերածնվում բարուրի մեջ Երևանի, վեր կամարվում ժայռաբարուր հաղարագեղ գմբեթ-վելով) և փրփրաբարուր (Իմ հին Զանգուն՝ Քարափների ձյունից ծնված, փրփրաբարուր ձայներն առած, Հաղար ցավի ձենով գալիս, Զայն էր տալիս, մինչև Մասիս, ՀՇ, ՔՀ, 1, 447), Տերյանի գեղազանգուր (Մեղմ գիշերի գեղազանգուր երազում Այն աստղերը որպես մոմեր սրբազան, Առկայծում են կարոտագին երազուն՝ Հավերժաբար իրար կապված ու բաժան, ՎՏ, Բ, 6), սիրանյութ (Սիրանյութից շաղախեցիր ինձ աստված, ՄՄ, Հ, 3) բառերը արձանագրված են բառարաններում (տե՛ս Ադ., ԱՀԲԲ), սակայն դեռևս մնում են իբրև հեղինակային նորակազմություններ: Դասական հեղինակներից խիստ հազվագյուտ բառեր կան, որ արձանագրված չեն բառարաններում. օրինակ՝ հուրհուրան (Բայց օրերում իմ հուրհուրան աշխարհ էր նոր ծնվում հնից, ԵԶ, ԱԶԵ, 76), հուրվառդ (Դողում է սիրտս նորբաց, նորբաց հուրվառդի նման, ՎՏ, Բ, 115) և այլն: Բոլոր դեպքերում, բառարաններում արձանագրվելը նպաստում է մի շարք հեղինակային բառերի ընդհանրանալու և դեպի լեզվի բառապաշարը ճանապարհ հարթելու պատմական գործընթացին: Բառարանում զրանցված լինելը արդեն ինչ-որ չափով պարտավորեցնում է որոշակի վերաբերմունք ունենալ տվյալ բառի հանդեպ, դիտել այն իբրև վկայված բառ, որը դրա շնորհիվ (իհարկե ոչ միշտ) կարող է վերարտադրվելու գործընթաց ապրել, կրկնվելով ու գործողվելով հնարավորություն ստանալ լեզվի բառապաշարի մեջ մուտք գործելու և տարժամանակյա

գոյությունն ստանալու¹։ Այս դժվարին խնդրի որոշման համար անհրաժեշտ է մայրենի լեզվի խոր և բազմակողմանի իմացություն, նուրբ լեզվալզացողություն և այլ շատ հատկանիշներ։ Հիշյալ էական գործոնները խիստ անհրաժեշտ են նաև այն հսկայական թվով բառերի տարբերակման համար, որոնք առաջացել են բառարանների լույս տեսնելուց հետո և մեծապես նպաստում են մեր լեզվի և՛ արտահայտչականությանը, և՛ նրա բառապաշարի հարստացմանը։ Դրանցից շատերը պոտենցիալ բառեր են և կարող են մտնել լեզվի բառապաշարի մեջ. այսպես՝ գոհաբակուտակ (Եռում էր նաև ծիծաղը գոհաբակուտակ ողկույզների, *ՀԴ, Բ, 270*), խնկագոծվել (*Թող, խնկագոծվի գոյությունը իմ, Քո բիլ սքեմի ալիբ-շփումից, ն. տ., 287*), շանրասլաց (*Ո՛չ, ավերակ չէ իմ Զվարթնոցը... նրա արծիվը շանրասլաց է, ն. տ., 243*) և այլ բառեր նորակազմ են. ստեղծվել են միևնույն հեղինակի կողմից և իրենց կանոնականությամբ ու գրական նորմային համապատասխանությամբ կարող են դառնալ բառապաշարի հարստացման և համալրման միջոց՝ լրացնելով մեր լեզվի բանաստեղծական բառերի շարքը։ Սակայն միևնույն հեղինակը ստեղծել է նաև այնպիսի բառեր էլ, որոնք, թեև գործածել է նույնիսկ երկու և ավել անգամ, բայց ոճական յուրահատկությամբ, բաղադրիչների անսովոր համադրությամբ (արտահայտած շարահյուսական իմաստների յուրահատկությամբ) դեռևս պահպանում են իրենց որոշակի հեղինակային դրոշմը և, ակներևաբար, լեզվի մեջ ընդհանրանալու հավանականություն քիչ ունեն. ինչպես՝ ավազատակ (*Եգիպտոսը գոռոզ դարձավ ավազատակ Ու խառնվեց հողին։ Թե չէ կարող էինք մենք կորչել ավազատակ, ՀԴ, Բ, 334, 335*), խներավազ (*Բայց այս անգամ խներավազ չեկար։ Դու խներավազ եկար, Վեր առար մեխակը, ն. տ., 269*),

¹ Անշուշտ, շատ ավելի ցանկալի և իդեալական կլիներ, եթե մեր բառարաններում գրանցված լինեին միայն համալեզվական բառերը (ինչպես ուսերեն բառարաններում է արվում. թեև կան շնչին բացառություններ), իսկ անհատական-հեղինակային բառերը (դիպլոմական, հեղինակային) անհրաժեշտության դեպքում գրանցվելիս էլ՝ ունենալին իրենց համապատասխան նշումները։

մասիսածյուն (*Մարմարե գիրք է աչն, անբիծ, մասիսածյուն*։
*Շուշաններն են թաց իրենց աչքերը բացում Այդ մարմարե
գրքում մասիսածյուն, ն. տ., 24, 25*) և այլն։

Ընդհանուր առմամբ մեծ քանակությամբ հեղինակա-
յին բառեր են ստեղծվում ժամանակակից պոեզիայում։

Հեղինակային ածհատականության յուրահատկությամբ,
համառոտությամբ, բարեհնչության և ոճական այլ նպատա-
կադրումներով որոշ բաղադրյալ բառերի բաղադրիչներ հընչ-
յունակազմի փոփոխությունն են կրում, կրճատվում են և ան-
սովոր հնչեղությունն ստանում. օրինակ՝ Խնքս ինձանով հաս-
տեի նորից, Որ տառապանքի ակոսից է սև բարձրանում լույ-
սի ծաղիկը ծավի (ՎԴ, ԼԱ, 108), Վազն է կանչում խաղողի
ու վշատին բռնաբարձ (ՎԴ, ԵԺ, 1, 172), Մարդիկ, թվում
է, առաջին անգամ ըմբռնեցին ողբերգի իմաստը (ԳԹ, 22.2.
Ճ5), Այդ պակասն են զգալու բոլոր նրանք, ովքեր մոտիկից
են հաղորդ քո հոգուն (ՎԴ, ԳԹ, 28.3.86), Մահեր են լինում
ավելի անժամ (ՀԲՄ, Գ., № 1, 1985), Մինչ դեղծին պարկեշտ
ու ծիրանին լուրջ իրենց սաղարթն են աշխատում կոճկել
լիրք քամու հանդեպ, հաստիկ ուռենին ու ձիգ կեռասին
Պատրաստ են իսկույն իրենց լաշակը գլխներից քանդել (ՊՍ,
ԵԺ, 4, 51)¹ և այլն։

Անհատական նորաբանություններն ստեղծվում են հա-
մապատասխան խոսքային իրադրության մեջ արտահայտ-
չական որոշակի նպատակադրումով։ Նրանց արժեքավորման
չափանիշը անմիջականորեն կապված է խոսքի մեջ ունեցած
նրանց արտահայտչական դերի ու նշանակության հետ։ Հա-
ջողված հեղինակային նորակազմությունները մեծապես նը-
պաստում են խոսքի արտահայտչական հնարավորություննե-
րի ընդլայնմանը։ Նրանք հեղինակի զգացմունքները, հույզե-
րը, խոհերն ու ապրումները առավել հարուստ, պատկերավոր
ու բանաստեղծականորեն են արտահայտում՝ նպաստելով
խոսքի նպատակայնությամբ, դիպուկությամբ և վառ պատկե-

¹ Ընդգծված հասուկ (փխ. հաստատել), ողբերգ (փխ. ողբերգություն),
հաղորդ, անժամ (փխ. անժամանակ), վշատի, դեղծի, ծիրանի, կեռասի
(փխ. փշատենի, դեղձենի, կեռասենի, ծիրանենի) բառերը բերված են
համապատասխան կրճատված բառերի փոխարեն։

րավորությամբ ու փոխաբերականությամբ հագեցված խոսքի զրսևորմանը: Հաջող հեղինակային նորակազմությունները խոսքի արտահայտչականության հիմնական կրողներն են: Նրանք համատեքստերին բերում են բանաստեղծական ներշնչանքի, վառ պատկերավորության, խտացված հուզաարտահայտչականության որակ՝ նպաստելով վերջինիս գեղարվեստականությանը, ոճական ուղղվածությանը: Այս տիպի հեղինակային բառերը պատկանում են ժամանակակից հայերենի բառապաշարի բանաստեղծական բառերի շերտին: Հաճախ հեղինակային նորաբանությունները ստեղծվում են խոսքին հակիրճություն, սկզբություն հաղորդելու ոճական նպատակադրումով: Այսպես՝ կան նորակազմ բարդություններ, որ կարող են փոխարինել բաղմանդամ ազատ շարահյուսական կապակցությունների. օրինակ՝ Հ. Շիրազի «հաղաղություն ամենեցուն» պոեմում բերված հետևյալ բանատողերում՝ Թե փլուզվես, ով խաղաղիկ, ո՞ւմով դառնան դալիքներ, Յոթնաբալիկ իմ ողջ տունը աղոթում է քեզ համար (ՀՇ, ԳԹ, 10. 12.82): Մի՞թե քիչ են ժանտ քաղցկեղն ու ցավերը բազմաման (ն. տ.): Թող բարուրի մեջ էլ մեռնի նկյտոնը դիվաբար (Ն. տ), ընդգծված յոթնաբալիկ բառը փոխարինում է յոթ բալիկ ունեցող, բազմամանը՝ բազում մաներ սփռող, դիվաբարը՝ կոթմանաբար, սաբսափ ու աբհավիրբ աբաբող, սփռող ընդարձակ բառակապակցություններին՝ միաժամանակ նպաստելով համատեքստի արտահայտչականությանը և բարեհրճությանը: Հեղինակային նորակազմությունները մեծ մասամբ, ինչպես արդեն ասվեց, ստեղծվում են գեղարվեստական նպատակադրումով. դրանք հեղինակի ասելիքի, հույզերի և խոհերի պատկերավոր արտահայտման, բանաստեղծական ինքնատիպ մտածողության կրողներն են. օրինակներ՝ Հեռու փիրուզյա, լազուրյա ասաղիկ, Չլինի՞ մորս ոգին ես անշեջ, Որ բեզ լմ ձգտում կարոտով անվերջ, Յած թողած աշխարհն այս մեղսամբրիկ (ՀՇ, ՀՄ, 171): ... Մի՞թե էլ չեմ քեզ տեսնի, Չի հասնելու սրտափյուզ ողբս քեզ (ն. տ., 131): ... Ու սիրտն է մաշում դռնեդսո՛ւ՝ Հորս սրտի պես հազաբամբուռ (ն. տ., 1, 258): Աղատությունն ո՞ւմ երկրին է ոսկեշղարշ վերարկու, Բայց աստառը պողպատաբանտ բռն-

նությունն է ահարկու (ՀՇ, ԳԹ, 10.12.82): Խաղաղության հուրը վառվում է մեղմուրախ (ՊՍ, ԵԺ, 1, 15) և այլն:

Բանաստեղծական մտածողության յուրահատկութիւնը դրսևորվում է նաև նորակազմ հեղինակային (բանաստեղծական) բառերի իմաստային տարողունակությամբ, փոխաբերականությամբ հագեցվածութեան և վառ ու ցայտուն պատկերավորութեան արտահայտման մեջ, օրինակներ՝ Երկնակամարն էլ հոնքն է վեր քաշած հավիտյանս ապշած մայր տիեզերքի Արեգակնաբիբ կապուտակ աչքի (ՀՇ, ՔՀ, 1, 258): Նրա տաք քրքիջն ու ջրի դողառատ լույսը խառնվում են իրար (ԼԴ, Բ, 273): Թե քո դանգն եմ ազգամուռնչ, Դու ես լեզվակն իմ ոսկի (ն. տ.): Ուզում եմ այսպէս, ո՛վ արդարախանդ, Որ մոնչայիր դու երկինքն ի վեր, Եվ քո մոռնչով նարեկա վանքը դարձած նետ ու շանթ, Երկինք սլանար Ու այս աշխարհի խղճի մեջ խրվիր (ՎԴ, ԼԱ, 91): Երկրպագութեան սրբազան դողով ծունկի է իջել մի պղնձաշուրք լուսաբառ մի քուրմ (ն. տ., 54): Եվ հոգնաշավիղ աշխարհների մեջ ինչ կանչերով էլ ականջս շահեն... Ինչ համերով էլ կաշառեն լեզուս, Շաղոտ շուրթերով՝ շաբակնաշուր Բո շշուկներն եմ կրկնիչու նորից (ՀՍ, ՔԵ, 132): Եվ քամվում էին հայոց հոները արեգակնամեջ (ԼՄ, Ծ, 182): Ժպտաց ոստանն արևաքաղ (ն. տ., 204): Եվ ամոքիչ եմ ես, և երգացան (ն. տ., 167): Արեւի ոսկեծուխ մազերը ներս են թափվում քո պատուհանից... (ԼԴ, Բ, 270): Քո մոտով ջրվեժածիժաղ անցնում են տղաները (ն. տ., 264), ջրվեժաձայն (ն. տ., 259), օհանաձայն (ն. տ., 30), վանագնամուրուփ (ն. տ., 28) և այլն:

Խիստ բնորոշված արտահայտչականութուն և ոճական հագեցվածութիւն ունեն այն նորակազմ բարդութիւնները, որոնց բաղադրիչները միմյանց հակադիր իմաստ են պարունակում (հմմտ. 16, էջ 177): Այսպես՝ Յավոք, Ժամանակի սղութեան պատճառով հնարավոր չէ ձեր ուշադրութեանը ներկայացնել նաև մյուս ստորադրյալների քաղցրաբեր, ազնվականեղծ բաժակաճառերը (Գ., № 9, 1976): Ու ես տխրուրախ անցա այդ խենթ Լթերի միջով տարերային (ՍԿ, Բ, 1, 40): Տարավ դառնաճուղ տանջանքը սիրո, Տոկաց բնութեան խողաղետներին (ՀՇ, ՔՀ, 1, 456) և այլն:

Հեղինակային որոշ բառերի համար բնորոշ է նաև հետևյալ էական առանձնահատկությունը: Այսպես՝ հայտնի է, որ իսկական բարդության բաղադրիչներից առաջինն է լրացնում երկրորդի իմաստը, և, բնականաբար, լրացնող բաղադրիչը պետք է հանդես գա բարդության առաջին եզրում (անկախ նբաճից, թե բարդությունը որոշիչ-որոշյալի, հատկացուցիչ-հատկացյալի, թե շարահյուսական այլ հարաբերություն է արտահայտում), սակայն մի շարք նորակազմ բարդություններում ստացվում է այնպես, որ ոչ թե որոշիչն է գտնվում բարդության առաջին եզրում, այլ որոշյալը. օրինակ՝ Ինչո՞ւ ծնեցիր ինձ աճեքան քնքուշ՝ Նրբ սրտաբիրտ է վարդն էլ մշտափուշ (ՀՇ, ՀՄ, 123): Քանի՞ անգամ ես բարձրացիլ համբավամեծ քաղաքների վրա, ... Խառնելով քեզ զորքեր ֆանկամեծ (ԼԳ, Բ, 173): Դու հոգեծիր վարարություն մեկ տվեցիր հուրդ վերջին (ն. տ., 319) և այլն:

Նշված համատեքստերում ընդգծված սրտաբիրտ, համբավամեծ, ֆանկամեծ, հոգեծիր բարդությունները օրինաչափորեն պետք է լինեին բրտասիրտ, մեծահամբավ, մեծաֆանակ, ժառանգի: Սակայն հեղինակային բարդ բառերի նման բաղադրությունները հաճախ են հանդիպում, և ի՞նչ դրանք անտրամաբանականություն և իմաստի աղճատում չեն առաջացնում, ապա իրենց անսպասելիությամբ (որ տվյալ դեպքում բխում է բաղադրիչների ոչ սովորական համադրությունից) ոճական ինքնատիպություն և արտահայտչական արդյունավետություն կարող են ստեղծել խոսքի մեջ:

Ոճական արժեք ունեցող նորակազմություններն իրենց ինքնատիպության ու թարմության հատկանիշով արդարացվում են նաև բառակազմական ավանդական օրինաչափություններին չհամապատասխանելու և շեղվելու սլարազայում էլ: Սակայն հաճախ նոր բառեր կերտելու գալթակողությունը (որ առավելապես ղգացվում է ժամանակակից շափածո խոսքում) հեղինակներին մղում է ստեղծելու ոչ միայն լեզվի բառակազմական օրինաչափություններին չհամապատասխանող, այլև լեզվական հանրության մտքին, սրտին ու ղգացմունքին ոչինչ չասող աճապիսի բաղադրություններ, որոնք իրենց անտրամաբանական և սխալ լինելով ոճական անհրաժեշտ

երանգ և, բնականաբար, արտահայտչական արդյունավետություն չեն կարող ներմուծել խոսքի մեջ: Ահա դրանցից մի քանիսը՝ փետրահույզ (Ճամփակողի բարձր քարին նստած է մեծ մի արծիվ Ու արևի շողերի մեջ Շողշողում է փետրահույզ, ԼԳ, Բ, 223)¹, պահաբեկ (Պահաբեկում էր արքայի տազնապները երկնային, Մ, ԳԹ, 6.7.84)², փոշարձակել (Եվ թախիծը փոշարձակում է սահմանից սահման, ԲՊ, ՅԱ, 79)³, կոնդաձառ (Արևամուտին նստում էին կոնդաձառի նըստարանին, ՀԶ, 9.6.82)⁴, բնագղահույ (Փոքրիկ կատու քեզ չերմաջեն է պատել՝ բնագղահույ⁵ սպասումը մարտ ամսի, Որ կատվաճառ անկյուններում անպատեհ, Դեռ տղայնիկ՝ ես գիտեի՝ այդ մասին, ՀՐՍ, Գ., № 1, 1985), զեփյուտահառ (Արմատների պես մերկ չէր իմ ծառը զեփյուտահառի թարմ մատների ունի (ն. տ.)⁶ և այլն:

Այսպիսով, անհատական-ոճական (դիպվածական և հե-

¹ Այստեղ թերևս ինչ-որ շարժվ հարմար է փետրահույզ (փետուրենբից կամ փետուրենբրով հյուսված) բարդությունը և այն էլ բառիս ոչ ուղղակի, այլ փոխարեքական իմաստով, սակայն ոչ բնավ փետրահույզ, այսինքն՝ փետուրենբից հուզված կամ հուզված փետուրենբով, որ անտրամարանական է:

² Տվյալ դեպքում թերևս հեղինակը կամեցել է արտահայտել քաղցնել, փոխարկել իմաստները, որ չի բխում, սակայն, բերված բարդությունից:

³ Եթև անգամ փոշի արձակել բառակապակցությունը հարմար է համառոտել և բարդության վերածել (փոշարձակել), ապա տվյալ համատեքստում բերված բարդության փոխարեքական իմաստը միանգամայն անհարկի և անտրամաբանական է:

⁴ Կոնդաձառ ծառատեսակ չկա. հավանաբար հեղինակն ուզում է ասել ծառի կոնդի նստարանին կամ ծառի կոնդից առաջացած կամ պատրաստած նստարանին, որ չի բխում հիշյալ կոնդաձառ բարդությունից:

⁵ Այս նորարանության երկրորդ բաղադրիչը (հույ) առանձին գործածություն չունի. եթև հեղինակը տվյալ ձևի մեջ նկատի ունի հնացած հույլ (ծուլ, անփույթ, դանդաղ) բառը (հմտ. հուլարար), ապա նախ՝ բառավերջում այն պետք է լիներ հույլ և հետո՝ իմաստային կոդով էլ հստակորեն չի առնչվում բերված բնագղահույ բարդության հույ բաղադրիչին: Այդպես էլ սխալ է նաև տղայնիկ բառաձևը. այն պետք է լիներ տղեկ (փոքրիկ տղա, մանչուկ):

⁶ Ընդգծված վերջին նոր բարդ բառի համապատասխան ազատ բառակապակցության (զեփյուտ հարող) արտահայտած հասկացությունն անիրական ու անտրամաբանական է և նոր բարդությունն էլ իմաստային որևէ առավելություն չունի:

ղինակային) բառերը պոտենցիալ բառերի և միմյանց հանդեպ երևան են բերում հետևյալ ընդհանրությունները և տարբերությունները.

ա) պոտենցիալ բառերի նման պատկանում են լեզվի խոսքային համակարգին և լեզվական վերարտադրելի միավորներ չեն, ինչպես բուն նորաբանությունները և համալեզվական բառերը.

բ) պոտենցիալ բառերի նման կարող են ընդունվել և մոտոք գործել լեզվի բառապաշարի մեջ:

Դիպլաժական և հեղինակային բառերը ընդհանուր են՝

ա) ըստ առաջացման աղբյուրի. երկուսն էլ գոյանում են անկենսունակ կամ սակավ կենսունակ բառակազմական կաղապարներով և կարող են լինել արտակաղապարային կաղապարներ:

բ) ըստ լեզվի համակարգի և նորմայի հետ ունեցած հարաբերության. երկուսն էլ հաճախ չեն բխում լեզվի համակարգից և չեն համապատասխանում լեզվի գրական նորմային: Ընդ որում, դիպլաժական բառերի շեղումը լեզվի բառակազմական օրինաչափություններից առավել ակնառու է, քան հեղինակային բառերինը. վերջիններս առավելապես շեղվում են բաղադրիչների անհամադրելիությամբ և երբեմն էլ գտնվում են լեզվական նորմայի սահմանագծում:

գ) ըստ նպատակադրման. երկուսն էլ հիմնականում ունեն ոճական նպատակադրում: Ընդ որում երկու տիպի բառերի անվանողական գործառույթն էլ բոլոր դեպքերում ծառայում է նշված բառերի ոճական նպատակադրմանը:

Դիպլաժական և հեղինակային բառերը տարբեր են՝

ըստ գործառույթյան. դիպլաժական բառերը գործառում են առավելապես բանավոր-խոսակցական և զեղարվեստական ոճերում, իսկ հեղինակային բառերը՝ հիմնականում գեղարվեստական և մասամբ նաև գիտական ու հրապարակախոսական ոճերում:

ՀԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լեզվի բառային կազմը միշտ էլ գտնվում է փոփոխման, զարգացման, տեղաշարժման և կատարելագործման գործընթացում:

Թացում: Որոշ բառեր դուրս են գալիս գործածությունից և հնանում, իսկ շատերն էլ նոր են մուտք գործում լեզվի մեջ: Հնանում են ոչ միայն բառերը, այլև նրանց քերականական ձևերը:

Այն բառերը, որոնք դուրս են եկել սովորական գործածությունից, կոչվում են հնաբանություններ:

Յուրաքանչյուր լեզվի բառապաշար իր զարգացման տարրերի փուլերում ունի հնաբանությունների որոշակի շերտ, որը կարևոր դեր է կատարում ոճական կիրառության տեսակետից:

Հնաբանությունները պատկանում են լեզվի սահմանափակ կիրառության ունեցող բառաշերտին և գտնվում են լեզվի համակարգի ներսում, նրա սահմաններում:

Բառերի հնացումը տեղի է ունենում հիմնականում լեզվական և արտալեզվական գործոնների ազդեցությամբ, որոնք և հանդիսանում են հնաբանությունների առաջացման պատճառները:

Լեզվական գործոնների ազդեցությամբ առաջացած հնաբանությունները պայմանավորված են լեզվի զարգացման ներքին (ներլեզվական) օրինաչափություններով, որոնք կապված են լեզվի հնշյունաբանական, բառակազմական, իմաստաբանական, ձևաբանական և այլ լեզվական իրողությունների զարգացման, դրանց պատմական գործընթացի հետ:

Այսպես՝ աստղ բառի սեռական հոլովածը՝ աստեղ մահացած ձև է ժամանակակից հայերենի հոլովման համակարգի համար և բաղադրության մեջ իր տեղը արդեն, դիջե՛լ է աստղ բաղադրիչին, թեև գեուհ առանձին հեղինակների կողմից ոճական նպատակադրումով կազմվում են նաև աստեղ բաղադրիչով բաղադրյալ բառեր. օրինակ՝ Նվ թողած դարերի մեջ անհամար կոիվ ու վեճ, Տանում եմ աստեղային ճամփեքիդ երազի ձիքը (ԳԹ, 8.7.83): Նվ լուռ էր լեռը աստեղամեծ (ՀՄ, Ծ, 235): Այս բաղադրիչով գիտական ոճում կազմվեց «աստեղային պատերազմ» նոր տերմինային կապակցությունը (հմմտ. «Աստեղային պատերազմների» ժրպարի իրագործումը խիստ կուժեղացնի միջուկային պատերազմի առաջացման հավանականությունը, ՍՀ, 20.2.85), որ

շուտով փոխարինվեց աստղային պատերազմ նոր կապակ-
ցությամբ: Այժմ աստղ բառը հաղթել է և՛ բառակազմության
մեջ, և՛ նրանով բաղադրված համապատասխան գիտաճյուղի
տերմինաբանության մեջ (հմմտ. աստղագիտություն, աստ-
ղակերպ, աստղային պատերազմ և այլն)¹: Այդպես էլ մա-
տուցանել, հարուցանել, հատուցանել, ծանուցանել, կառու-
ցանել և այլ բառերում ուցանելը ժամանակակից հայերենում
դարձել է ուցել (հմմտ. մատուցել, հատուցել, հարուցել, ծա-
նուցել, կառուցել)² մեր լեզվում գործող օրինաչափության
հիմքով:

Տիվ (ցերեկ) բառը և նրա սեռական հոլովածներով
(տվնջյան) կազմված տվնջյան լուսատու հնացած կապակ-
ցությունը ժամանակակից հայերենում բոլորովին դուրս են
եկել գործածությունից՝ փոխարինվելով ցերեկ և արե բա-
ռերով:

Լուծել բառը ֆանդել, արձակել իմաստով հնացել է և
դուրս եկել գործածությունից՝ փոխարինվելով համապատաս-
խան համանիշներով:

Արտալեզվական գործոնների ազդեցությամբ կատարված
բառերի հնացումը ուղղակիորեն կապված է հասարակական
կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունների հետ, որոնք ա-
ռաջ են բերում քաղաքական կյանքի, գաղափարական, կեն-
ցաղային, սովորութային, մշակութային և այլ փոփոխու-
թյունների:

Արտալեզվական գործոնների հզոր ազդեցությամբ է
պայմանավորված գիտության, արդյունաբերության, արտա-
դրության, գյուղատնտեսության, մշակույթի, հասարակական
գործունեության և այլնի զարգացումը, իսկ հասարակական
կյանքին բնորոշ բոլոր երևույթներն էլ իրենց դրոշմն են դը-
նում հասարակական գործունեության այլևայլ բնագավառ-

¹ Աստղ բաղադրիչով բանաստեղծական բառեր կազմելու միտումով
հաճախ կազմվում են նաև սխալ բաղադրություններ. ինչպես՝ զիշերները
պճնվում էր աստեղնաշար ուլունքներով (ՀՄ, Մ, 234): Ու ցորեն եր ցա-
նում, Յորեն աստեղնագոծ (ԼԳ, Բ, 44). սրանք պետք է լինեին աստե-
ղաշար և աստեղագոծ:

ներում լեզվի գործառույթի վրա: Հնանում են ոչ թե բառերը (ինչպես առաջին դեպքում), այլ նրանց նշած առարկաների, երևույթների, գաղափարների, պետական-վարչական մարմինների հասկացությունները: Այսպես՝ նէպ, նէպման, բասրակ, կուլակ, ապակուլակացնել, լիկկայան և այլ բառեր, որ գործածական էին 20—30-ական թվականներին, վաղուց արդեն չեն գործածվում. սրանք գործածությունից դուրս եկան հասարակությանը վարդապետան որոշակի աստիճաններում (շահագործող դասակարգերի վերացման, դիտատելինիկական առաջընթացի և այլն): Աստիճանաբար գործածությունից դուրս եկան նաև կառֆ, սայլ և կառապան, սայլապան, առու բառերը՝ համապատասխան երևույթների վերացման հետևանքով: Սովետական կարգերի հաղթանակից անմիջապես հետո վերացան զզլու, քյոխլու, տանուտե, նահանգապետ բառերը՝ համապատասխան մարմինների կամ պաշտոնների վերացման հետևանքով:

Այսպիսով, լեզվական և արտալեզվական գործոնների ազդեցությամբ առաջացած հնացած բառերը մի դեպքում (առաջին) կամ լրիվ դուրս են ընկնում. օրինակ՝ զվարակ (արջառ), անագան (ուշ)՝ փոխարինվելով կենսունակ այլ համանիշներով, կամ պահպանվում. ինչպես՝ ալպանել (ծաղրել, պախարակել), զան (ծեծ) և այլն, պատիվ գործածություն ունեցող բառերի շարքում: Այս դեպքում հնանում են ոչ թե բառերի արտահայտած հասկացությունները, այլ բառերի ձևերը: Մյուս դեպքում (երկրորդ)՝ հնանում են բառերով արտահայտված հասկացությունները. դուրս են գալիս գործածությունից, վերանում են, քանի որ վերանում են այդ բառերով մատնանշած երևույթներն ու հարաբերությունները (համտ, նէպ, կուլակ): Տվյալ դեպքում բառերը մնում են իբրև այդպիսիք՝ գործածվելով նյութին համապատասխան: Դրանք չունեն հոմանիշ տարբերակներ և գործածվում են ընդամենը սեփական-ոճական նպատակադրումով (համապատասխան ժամանակաշրջանին բնորոշ երևույթներ անվանելու, համապատասխան պատմական ժամանակաշրջանի կոլորիտ ստեղծելու համար):

Այսպիսով, լեզվական և արտալեզվական գործոնների

աղղեցությամբ առաջացած հնաբանությունների մեջ պետք է տարբերել երկու կարևոր հագումանք: Առաջին դեպքում հրնանում են բառերը, սակայն նրանց անվանած երևույթների հասկացությունները մնում են՝ փոխարինվելով այլ կենսունակ հոմանիշներով, իսկ երկրորդ դեպքում բառերը մնում են, բայց հնանում են նրանցով մատնանշած երևույթների հասկացությունները:

Առաջին տիպի հնաբանությունները (լեզվական գործոնների աղղեցությամբ առաջացածները) կոչվում են հնացած բառեր (արխաիզմներ), իսկ երկրորդ տիպի (արտալեզվական գործոնների աղղեցությամբ առաջացածները) հնաբանությունները՝ պատմաբառեր (իստորիզմներ, հմմտ. 86, էջ 129; 6, էջ 203 և այլն):

Պատմաբառերը հիմնականում տերմինային արժեք ներկայացնող բառեր են: Նրանք ցույց են տալիս մեր լեզվի զարգացման անցյալ շրջաններին, փուլերին հատուկ երևույթներ, հարաբերություններ, դադափարներ, գործիքներ, պետական-վարչական մարմիններ և այլն:

ՀՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Հնացած բառերը և պատմաբառերը առանձնանում են իրենց բնորոշ տեսակներով:

Ըստ առաջացման աղբյուրի, պատմաբառերը կարելի է բաժանել հետևյալ տեսակների՝

ա. Գրաբարյան բառեր. գրաբարյան են մինչև XI—XII դարերի պատմաբառերը. օրինակ՝ այրուծի, բղեշխ, մարգպան, մարդպետ, մոգպետ, դրանիկ, աշտե, սեպուռ, մեհյան, վարշամակ, բագին, սպարապետ, ատենադպիր, նոխազ և այլն (հմմտ. 6, էջ 204):

բ. Միջինհայերենյան բառեր (պատմաբառեր, որոնք վերաբերում են XII—XVI դարերին). օրինակ՝ պալլ, գունդասաբըլ, մարաշախտ, սենեշալ և այլն:

գ. Աշխարհաբարյան բառեր (պատմաբառեր, որոնք առաջացել են XVI—XVII դարերից հետո). սրանք ներառում են երկու կարևորագույն ժամանակահատված՝

ա) նախաստվետական շրջանի կյանքն արտացոլող բառեր, ինչպես՝ մեկի, գգի, տանուտե, բոխվա, շութ, ստառ-շինա, եսավու, ուրյադնիկ, սինու, հոգաբարձու, շահի, ա-բասի և այլն, և բ) ստվետական շրջանի սկզբնական ժա-մանակահատվածի կյանքն արտացոլող բառեր, ինչպես՝ նէպ, նէպման, լիկկայան, բատրակիւմ, կինբաթին, ապակուլակա-ցում, ժողկում, հեկկում, գավկում, գավհաղլուսվար, բանֆակ, ձայնագուրկ, միջակ, առու, չեկա և այլն:

Վերջիններս անվանում են այնպիսի երևույթներ, սովո-րություններ, հարաբերություններ, գործիքներ, պետական մարմիններ և այլն, որոնք միայն վաղ ստվետական շրջանի իրականության մեջ էին գործածվում և նշված երևույթների վերացման հետ գործածությունից դուրս եկան նաև վերո-հիշյալ բառերը՝ մնալով, սակայն ժամանակակից հայերենի բառապաշարի մեջ իբրև նրա պասիվ բառերի մի առանձին շերտ: Սրանք այն հնաբանություններն են, որ գործածվում են զրբային բառապաշարում՝ գիտապատմական, գեղարվես-տական գրականության մեջ՝ անհրաժեշտության պահանջով և, ինչպես վերը ասվեց, առաջացել են արտալեզվական գոր-ծոնների ազդեցությամբ:

Լեզվի ներքին օրինաչափությունների հիմքով (այսինքն՝ լեզվական գործոնների ազդեցությամբ) առաջացած հնաբա-նությունները լինում են՝

ա) Հնչյունական. սրանք այն հնաբանություններն են, որոնց մեջ բառի հնչյունակազմը կամ ձևը հնչյունական փո-փոխության է ենթարկվել, ինչպես՝ ցորյան, լեառն բառերը ժամանակակից հայերենում ստացել են ցորեն, լեռ ձևերը: Ջուկն, ձեռն, ոտն, եզն, սերմն բառերը ստացել են ձուկ, ձեռ, ոտ, եզ, սերմ ձևերը: Մարմարիոն¹ բառը հնացել է՝ փոխա-րիճովելով մարմար բառով:

¹ Այս ձևով (մարմարիոն) և նրանով ու յա վերջածանցով համադրված ձևով (մարմարոնյա) բառեր են գործածվել Թումանյանի և Զարեհի ստեղ-ծագործություններում. օրինակ՝ Ու լի դառնությամբ հարցնում է նա Դա-լուկ, մարմարիոն Թըմկա տիրուհուն... (ՀԹ, Ե, 2, 143), Օ՜, չի եղել մեր գալը պղնձյա, և ոչ մարմարոնյա, և ո՛չ անդամ բարե (ԵԶ), սակայն ժամանակակից հայերենի արդի փուլում սրանք դիտվում են իբրև հնա-բանություններ: Այժմ գործածվում են դրանց մարմար և մարմարյա ձևերը:

բ) Ձեաքանական. այն հնաբանություններն են, որոնց մէջ փոխվել է բառի ձեաքանական կառուցվածքը, ինչպես՝ նորա—նրա (գրաբարյան եղակի սեռական հոլովածէր ժամանակակից հայերենում դարձել է նրա): Մատուցանել, հատուցանել, հարուցանել և այլն դարձել են մատուցել, հատուցել, հարուցել, տիկնայի (դարձել է տիկիններ) և այլն:

գ) Բառալին. այն հնաբանություններն են, որոնք փոխարինվել են այլ բառերով, ինչպես՝ անագան—ուշ, անսաստել—չննթարկվել, շհնաղանդվել, գործավոր—բանվոր, զվաւրակ—արջառ, հաշաղկոտ—նախանձոտ, զանգել—«խմորը հոնցել, շաղախել» բառի իմաստով, վերեզակ (շրջիկ մանրավաճառ)—չարշի, կառափ—գլուխ և այլն, որոնցից ընդգրծվածները լիակատար կերպով դուրս են եկել գործածությունից և փոխարինվել այլ բառերով¹:

դ) Բառակազմական. այն հնաբանություններն են, որոնցում փոխվել է բառաբարդության տեսակը, ինչպես՝ կիրառնել—կիրառել, գործ ածել—գործածել, ի միջի այլոց—իմիջիայլոց, վեր ածել—վերածել և այլն:

ե) Իմաստաբանական. այն հնաբանություններն են, որոնցում հնացել է բառի իմաստներից մեկը (կամ երկուսը), ինչպես՝ բանավոր բառը հնացել է իր խելացի, բանական, մտածող իմաստով և գործածվում է բերանացի, ոչ գրավոր իմաստով: Վերամբարձ բառը վեր բարձրացած իմաստով հնացած է և գործածական է առավելապես փոխաբերական՝ վսեմ, բարձր, պերճ, հաւ՝ փիւն, նոռում իմաստներով: Բառնալ բառի բարձրացնել, վերացնել իմաստները հնացած են. գործածվում են բարձել, բնոնել իմաստով: Ընդառաջել բառը այլևս չի գործածվում ընդառաջ գնալ իմաստով, այն այժմ

¹ Այս հնաբանություններից պետք է տարբերել այն հնացած բառերը, որոնք թեև հնացած են, սակայն գործածվում են զորքային բառապաշարում (սահմանափակ գործածութիւն ունեցող բառերի շարքում), ունեն իրենց համազործածական հոմանիշ տարբերակները և հոմանիշների շարքում հանդես են գալիս իբրև համապատասխան հնացած կամ ոճական տարբերակներ: Սրանք խոսքի մէջ կարող են հանդես գալ ոճական արժեքով. օրինակներ՝ որել (թափել), իցիվ (երանի, երնեկ, ուր էր թել), ննդել (թափել), ծանակել, ալպանել (ծաղրել, պախարակել), նալազ (նալաստի), ուստը (տղա՝ արու դավակ) և այլն:

ունի միայն նպաստելու, օգնելու, հավանություն տալու և այլ իմաստները: Լուծել բառի բանդել, արձակել, փակել իմաստը այժմ հնուցած է և այլևս չի գործածվում. գործածական են նրա վնդել, որոշել և այլ իմաստները: Հնացել է բջիջ բառի Համ(բ)Կ և Համ(Կ)ՆՄ սկզբնական կաղմակերպության անվանում (մինչև 1943 թ.) արտահայտող իմաստը, ինչպես և կույս «կողմ» իմաստով բառը, որը առկա է բազադրություններում (հմմտ. կուսակցական, մեկուսի և այլն):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հնաբանություններից պետք է տարբերել հայ նոր գրական լեզվին գրաբարից անցած այն բառերն ու բառաձևերը, որոնք ժամանակակից հայերենում գործածական բառեր են, ինչպես՝ ստանձնել, հայոց, վրաց, պարսից, ֆաջալերել, սրափվել, բաղդատել, ձերբակալել, արդ, բյուր, մերձենալ, լոկլայն, մեկուսի և այլն: Գրաբարից կատարված նման փոխառությունները խոսքի մեջ ոճական առանձին կիրառություն չեն ստանում: Սակայն գրաբարյան մի շարք բառերի քերականական ձևերի, բառակապակցությունների կիրառությունները գեղարվեստական խոսքում նպաստում են վերջինիս արտահայտչականությունը և խոսքի ոճական հագեցվածությունը: Այդպիսիք են՝ աստ, արդ, սոքա, դոքա, նոքա, այբ, ակն րնդ ական, ատամն րնդ ատաման, խնդրո առարկա, ի փառս, հեղել, որել, պարոնայք, տիկնայք, տյարք և այլն, որոնք գործածվում են խոսքին հանդիսավորություն, պատմական ժամանակաշրջանի կոլորիտ և այլն հաղորդելու ոճական նպատակադրումով:

Վերոհիշյալ բառերն ու արտահայտությունները ընդունված է կոչել գրաբարաբանություններ:

Սրանց կիրառությունը առավելապես անհատական բերնույթ է կրում և ուղղակիորեն կապված է հեղինակի նախասիրությունների, ճաշակի և ընտրած նյութի բովանդակության հետ:

Հայ նոր գրական լեզվի զարգացման XIX դարի 60—90-ական թվականներին առավել հրատապ էր դրված աշխարհաբարի գրական մշակման, նրա բառապաշարի համալրման,

զարգացման ու կատարելագործման խնդիրը, որ լուծվում էր նաև գրաբարյան բառերի, բառաձևերի ու կապակցությունների օգտագործման շնորհիվ: Այս նախ այն պատճառով, որ գրողներն ու լեզվի մշակույթով զբաղվողներն առավել քաջածանոթ էին գրաբարին, և հետո՝ գրաբարի բառապաշարը մշակված, հավաքված և վկայված էր բառարաններում և անմիջականորեն իրենց տրամադրության տակ էր: Սակայն, հայ նոր գրական լեզվի բառապաշարի պակասը պարբարյան բառերով ու քերականական ձևերով հարստացնելու այս արդարացի ձգտումը փոքր-ինչ ծայրահեղության հասավ, քանի որ շատ նշանավոր գրողներ ու բանաստեղծներ էլ առատորեն սկսեցին օգտվել հին հայերենյան բառերից ու բառաձևերից նաև այն դեպքերում, երբ նոր գրական լեզվում կային այդ ձևերի հոմանիշ համապատասխանները: Բառօգտագործման այսպիսի միտում ակնհայտորեն նկատվում է Բաֆիու, Հ. Հովհաննիսյանի և Մուրացանի ստեղծագործություններում: Այսպես, Մուրացանը և Բաֆիին աբե, աբեզակ բառերի փոխարեն գործածում էին տվեջան¹ լուսատու կապակցությունը. օրինակ՝ Այդ ձայնը կոչում էր բարեպաշտ զրադաշտականներին զեպի ալոթք, զեպի երկրպագություն տվեջան լուսատուին (Բ, ԵԺ, 7, 371): Կույս բառը հաճախ էր գործածվում կողմ համանիշի փոխարեն, մինչդեռ այդ իմաստով հնացած է ժամանակակից հայերենում և պահպանվել է միայն բազադրություններում (հմմտ. կուսակցություն, մեկուսի և այլն). օրինակ՝ Առաջին շինվածքը բալի հարավային ճակատում է, սրահը մի երեք կուսից պալսպով պատած (Բ, ԵԺ, 1, 95): Բանավոր բառը գործածվել է իր հնացած՝ բանական, մտավոր, մտածող իմաստներով. օրինակ՝ Մառը, ծաղիկը, տերևները. շնչոցը խոսում են սիրահարվածին ավելի մխիթարական խոսքեր, ինչ որ չէր կարող ասել բանավոր մարդու լեզուն (Բ, ԵԺ, 3, 157): Անաստեղ հնացած բառը գործածվել է իր կենսունակ չնազանդվել, չներաբկվել համանիշների փոխարեն, եզիմեք՝ եզներ բառի փոխարեն (Հայ տղաներ, Թողեք արոր ու եզիմեք, Հարձակվեցեք թշնամու դեմ կատաղի, Մ, ԵԺ, 3, 387) և այլն: Այդպես էլ Հ. Հովհաննիսյանի՝ Ես

¹ Տիվ (ցերեկ) բառի գրաբարյան եզակի թվի սևական հոլովաձևն է:

խոնարհած՝ ականակիտ միշտ տեսնում եմ վտակում Պայծառ աստեղց քաղցրիկ ժպիտ, հաղը կայտառ երկնքում (ՀՀ, ՎՄ, 15): Զարկեցե՛ք, դարբինե՛ր, կրռա՛նք սալին, Զարկեցե՛ք կրռանը—շղթայքն ամրանան (ն. տ., 16) համատեքստերում աստեղց (աստղերի), շղթայք (շղթաները) համապատասխան ձևերը կային ժամանակակից հայերենում, սակայն հեղինակը գերադասել է գրաբարյան ձևերը: Հիշյալ հեղինակների, ինչպես և Պատկանյանի, Շահաղիգի և այլնի գրաբարյան ձևերի այսօրինակ կիրառումները (երբ առավել կենսունակ համանիշները կային մեր լեզվում) վկայում են, որ դրանք օգտագործվել են ոչ այնքան բառապաշարի պակասը լրացնելու համար, այլ նաև խոսքին վեհություն, վեհաշուքություն, հանդիսավորություն և այլն հաղորդելու և դրանով խոսքն առավել արտահայտիչ դարձնելու միտումով: Այսինքն՝ վերոհիշյալ հեղինակների ստեղծագործություններում ևս հնաբանությունները կարող էին կիրառվել ոճական երանգավորում հաղորդելու նպատակով: Ահա այլ օրինակ՝ Իսկ դուք, տղայք, սրեցեք սուր և տապա՛ր՝ մեր բշտամյաց կառավիճերը ջարդելու (Մ, ԵԺ, 3, 385): Այստեղ տապար և կառափ բառերի հետ տղայք և բշտամյաց բառաձևերը արդարացվում են և բոլորը միասին նյութին համապատասխան պատմական ոճական երանգավորում հաղորդում համատեքստին:

Ոճական, արտահայտչական առումով պատմաբանների գերը, ի տարբերություն մյուս տիպի հնացած բառերի, փոքր-ինչ այլ է: Պատմաբանների ոճական արժեքը հավասարազոր չէ մյուս տիպի հնացած բառերին: Պատմաբանները, իբրև կայուն տերմինային բառեր, այլ անվանումներ չունենալու պատճառով անհրաժեշտաբար են գործադրվում: Գործածվում են նյութին համապատասխան ժամանակաշրջանի երևույթների, առարկաներ, գործիքների, հագուստի և զենքի տեսակներ և այլն անվանելու նպատակադրումով, օրինակ, ուրիշ ինչ բառերով կարելի է փոխարինել ատուշան, աշտե, սաղավառ, մեկյան, սեպուռ, խուլբ, նախաբառ, սպաբապետ, ալիզակ, պաբեզոտ, պատմունան, նիզակ, տեգ, հրովառտակ, առոռ, վահան, ինչպես և Տիգրան, Աշտիշատ, Ասորեստան, Բյուզանդիա, Ողական, Խուժաստան և այլ պատմական տեղանունները, որոնք այլ համանիշներ չեն կարող ունենալ և չունեն:

Սրանք անփոխարինելի են գիտական, պատմագիտական և գեղարվեստական գրականություն մեջ: Օրինակներ՝ Կարմիր քլորում գտնված իրերից էին նաև բրոնզե ու երկաթե տեղեր, վահաններ, սաղավարտներ, նետազլխիկներ, նետակալներ, քսուեր և այլն (Ռիշ., ԳԹ, 14.1.83), Նահապետական առուրը, կամը, լուծը, գերանդին այս օրերին միայն գավառագիտական թանգարանում կարելի է տեսնել (ՍՀ, 8.3.70) և այլն:

Պատմաբանները գեղարվեստական գրականություն մեջ կարող են գործածվել նաև զուտ ոճական, արտահայտչական նշանակությամբ, ինչպես մյուս տեսակի հնաբանությունները (հմատ. հեղեղ, ոթել, կառավի և այլն), օրինակ՝

Իմ արյունն են ոքել, խառնել Տղմուտ գետին,

Իմ լեզուն են այրել սառուշանի բոցով.

Խաչ են դաջել կրծքիս բյուզանդական տեղով (ՀՀ, ՀԶ, 23.1.80),

Այստեղ ընդգծված պատմաբաններ՝ ատրուշան, տեղ, գործածված են ոչ սոսկ անվանողական նշանակությամբ, որոնց միջավայրում խիստ հարմար է նաև ոքել հնացած բառի գործածությունը:

Մյուս տիպի (ոչ պատմաբանների) հնացած բառերի գործածությունը պատմագիտական գրականության մեջ անհրաժեշտ չէ:

Հնացած բառերը ժամանակակից հայերենում գործածվում են հիմնականում գեղարվեստական գրականության մեջ արտահայտչական, ոճական, ստեղծագործական նպատակադրումով և նպաստում հայերենի ոճաբանական համակարգի հարստացմանը և զարգացմանը: Հնացած բառերը գեղարվեստական գրականության մեջ հանդես են գալիս՝ հեղինակային խոսքում, և՛ կերպարների խոսքում՝ անհրաժեշտության պահանջով պատմական ժամանակաշրջանին հատուկ լեզվական միջավայր ստեղծելու, կերպարների տիպականացմանն ու խոսքի ոճավորմանը նպաստելու համար:

Հնացած բառերից շատերը կիրառվում են բառընտրության, բառօգտագործման բարդ գործընթացում, երբ անհրաժեշտ է դառնում հոմանիշների ընտրությունը՝ իմաստային անհրաժեշտ նրբերանգով բառերի գործածությունը.

Գիտե՛մ, վերստին պիտի ծանակվեմ,
Սահայն ի՞նչ արած,
Զասել շեմ կարող (ՊՍ, ԵԺ, 1, 483):

Շինականների խոփի շառայլը հորովներին անկյունադարձին
(ՊՍ, 22, 17.6.81):

Թող սիրող մնա խնդուն հար,
Հողին բո-լուսն թիթեռը
Խաղա հար և հուրհուրա՛ վառ,
Զար հուրը շայրն թևերը (ՎՏ, Բ, 117):

Արևը սուր ճաճանշներով ճեղքել է սիրտը նռան
Ուրից զլուխ հրդեհնել բարդիները փողփողեջ (ՎԴ, ԵԺ, 1, 171):

Բերված բանատողերում ընդգծված ծանակվել (պախա-
րակվել), հեղել (թափել), շառայլ (լույսի ցողք, ճաճանշ),
հար (միշտ), փողփողեջ (ծածանվել, տարուբերվել) բառերը
իրենց իմաստային նրբերանգով նախընտրելի լինելով հա-
մապատասխան համանիշներից (փակագծում բերված), առա-
վել ինքնատիպ և անսովոր են ու դրանովնպաստել են խոս-
քի բազմալանությանը և արտահայտչականությանը:

Գրաբարյան քերականական ձևերի դործածությունը խոս-
քը դարձնում է առավել տպավորիչ և ազդեցիկ, ընդգծում
հեղինակի ասելիքը՝ դառնալով համատեքստի ամենաուշադը-
րավ կառույցը:

Եվ այսպես՝

Բոլոր խակոհի կանայք
Մեռան Դորշ Դայլի որչերում մթին,
Մարմնապես մեռան, մեռան հոգեպե՛ս:
Տիկնայք փափկասուն, զգյալ ու զզվյալ
Խորդենու նման տնարույս կույսեր,
Նահատակվեցին անապատներում (ՊՍ, ԵԺ, 4, 291):

Պիտի նվազի հինավուրց տաղեր՝
Ի վերս սիրո,
Վասն խնդության,
Վասն մաղկային ոգու խենթության (ՊՍ, ԵԺ, 1, 401):

Հաճախ հնաբանությունների երկու տեսակներն էլ (պատ-
մաբառերը և հնացած բառերն ու քերականական ձևերը)
միահյուսվում են ու ստեղծում և՛ ժամանակաշրջանի կոլտ-
րիտ և՛ թե խիստ գեղեցիկ ու հանդիսավոր, ոճականորեն
հագեցված խոսք:

Իսկ հապա նրանց դե տղամարդի՜կ...

Իրենց մարմինը դեռ զազանների մորթիով ծածկող
տակավին բեշա ու փալաս հագնող այդ նախամարդիկ
դեզերում էին հիմա ամենուր՝

դուզված-զարդարված

աբժարաբանյալ ու ուկենըկար այն շուրջառներով.

ա՛յն եմիփորոն-վակաս-լանջանոց-խույրով շողշողուն,

որ պոկել էին

իրենց սպանած

քահանա-երեց-եպիսկոպոսաց անթաղ դիրից...

Ո՞վ պիտի ասի սրանց ահուկի երեմիականը (ՊՍ, ԵԺ, 4, 293—

294)։

Բերված համատեքստում նահատակված բարձրաստիճան
անձանց ընտիր զգեստները, ոսկենըկար շուրջառները, եմիփո-
րոն-վակաս լանջանոց խույրը (ակնադարդ գլխանոց, ղլխի
փաթեթոց) գրաբարյան քերականական ձևերով (արծաթա-
բանյալ, եպիսկոպոսաց) մատուցելով՝ հեղինակը խոսքը
դարձնում է խիստ հանդիսավոր և գրքային բարձր ոճի բա-
ռապաշարով միանգամայն նպատակաուղղված կերպով այս
ամենը հակադրում խոսակցական ցածր ոճի բառերով ներ-
կայացվող Բեշա ու փալաս հագնող վայրի մարդասպան-ճի-
վաղներին։

Հնաբանությունները խիստ զորեղ ոճական միջոց են
խոսքի մեջ հանդիսավոր տրամադրություն, հանդիսավոր ի-
րադրություն ստեղծելու գործում։ Խոսքի հանդիսավորությա-
նը նպաստում է նաև հին հայերենյան քերականական ձևերի
կամ բառաձևերի գործածությունը։

Այսպես, Պարույր Սևակի «Եռաձայն սպտարագ» պոե-
մում անընդհատ կրկնվող «ողբամ մեռելո՞ց», «բեկանեմ շան-
թե՛ր» և «կոչեմ ապրողա՞ց» արտահայտությունները, կար-
ծես ապահովում են ամբողջ ստեղծագործության ոճական
ուղղվածությունը, իմաստային և ոճական հերանգավորումը։

Մեկ չէին նրանք

Եվ ոչ էլ երկու,

Նրանք՝ բյուր-բյուրո ց

Նրանք՝ ազգ-ազիւնք (ՊՍ, ԵԺ, 4, 269)։

Ով ականջ ունի,

Բլթակ հավատո՞ւ

Նա պիտի՞ զգա

Իմ եռադղանջ զանգի ասմունքը,

Իմ եռարանյա ասքի զողանջը,

Իմ եռամատնյա խաչակնքումի շնչոլ ստվերը (ՊՍ, ԵԺ, 4, 325),

— Ողբամ մեռելո՞ց...

— Բեկանեմ շանքե՞ր...

— Կոչեմ ապրողա՞ց..., (ն. տ., 268, 274, 303),

Տվյալ դեպքում հին հայերենյան նշված բառաձևերի գործածությունը չի բխում նյութի համապատասխանությունից կամ պատմական ժամանակաշրջանին ոճական երանգավորում հաղորդելու անհրաժեշտությունից, այլ պարզապես հանդես է եկել իբրի սուկիքը ծանրակշիռ, այլև խոհական, աղդեցիկ պարձնելու միջոց:

Հնաբանությունները առավել մեծ շափերով և անհրաժեշտաբար են գործադրվում, երբ բխում են նյութի անհրաժեշտությունից: Պ. Սևակը իր «Հայոց լեզու» քերթվածում հայոց լեզվի՝ հայ ժողովրդի կյանքում ունեցած դերի և արժեքի բնութագրումը (սկսած նախաքրիստոնեական և քրիստոնեական շրջաններից մինչև մերօրյա վիճակը) կատարում է հայոց լեզվի և հայ ժողովրդի պատմական զարգացման համապատասխան շրջաններին բնորոշ հնաբանությունների (ընդ որում և՛ բառային ու քերականական և՛ թե պատմաբանների) ճոխ, առատաբուխ գործածությամբ, որոնք (ինչպես և բազմաթիվ ինքնատիպ բառաբարդումներն ու անհատական գործածությունները) իրենց գրքային բարձր ոճի պատկանելությամբ հանդիսավորություն, վեհություն և բարձր արտահայտչականություն են հաղորդել ստեղծագործությունյանը.

Դու քո մեջ ունես գայլսո՞նի շեշտ

եվ գավազանի ուղղաձիգ սլացք,

Սկիհի բուրբ,

Կածանի ուրբ,

Ծամբելի հանգույց

եվ ճարմանդի կեռ:

Մեր մեհյանների և տաճարների

հորաններին ևս սիրով պարտական

Վեհության համար քո անկողոսյուստ

Որով այլևրս օծված ևս այնպես...

... Մեր դուցազներգակ ու վահագնապաշտ գոռոզ գուսանաց
 Բամբ բամբիոներին և թինդ թմբուկի ձայների թվով,
 Մեր սիրախոով տաղերգու արանց, կանանց, կուսանաց,
 Անհայտ ու հայտնի բույրի համեմատ,
 Հայրենների կանչող մեր սիրախորով կարիճ լաների.
 Եվ հղերամոր լալաց հրդերի միջև տատանվող...
 ... Բոլոր անհամար ելեւններին և անցումներին

Համապատասխան
 Թրթիռներ ունես թավ ու թովշական, թախծոտ ու թավշե
 (ՊՍ, ԵԺ, 6, 114):

... Բայց և բույրերը այն բարձրապահյալ բժժանք-բույսերի
 Որ տիկնանց տիկին Սարիեկան տենչի տերն էին դառնում...
 Արտաշիսական հարսանիքներում վերից տենչացող
 Դանեկանների հնչում կա ք: մեջ.

... Ճախարակների և սանդերների ձայնի անշփոթ
 Մեր զգրաբանների ու մագմանների հրդեհիկ զարկեր...

(Ն. տ., 115):

Խոսքի պատմական երանգավորման նպատակով գեղար-
 վեստական խոսքում հաճախ բերվում են պատմական ժա-
 մանակաշրջանում գործածվող բառեր, բառաձևեր ու արտա-
 հայտություններ.

Գնել պատանյակն այդ արի է հույժ

Գեղեցկազիմ, անձնյա՝ ու սիրառատ (ՎԳ, ՄՍ, 38):

Հայոց արբան՝ անձնյա մի այրամարդ (Ն. տ., 13):

Եվ պատանյակն հուրհեռ վիպեց, ասաց (Ն. տ., 31):

Եվ բամբ ուրտալով, վիպեց, ասաց. (Ն. տ.)

Եվ ասաց ապա ողոհագին,

Որ կարոտ եմ տեսրիդ ազնավուր (Ն. տ., 36)²:

Մունիկի եկան ու ռզեցին արևի դեմ (Ն. տ., 5, 6):

Հաճախ հնացած բառերն ու քերականական ձևերը և
 պատմաբառերը միասնաբար հանդես են գալիս և՛ պատմա-
 կան ժամանակաշրջանի կոլորիտ ստեղծելու, և՛ կերպարների
 խոսքի տիպականացման և՛ թե ամբողջ ստեղծագործության

¹ Անձնյա՝ նշանակում է զեղեցիկ, խոշոր մարմնով; անձնեղ (տե՛ս
 Աղ., ԱՀԲԲ, էջ 7):

² Ազնավուր (գործածվում է նաև բարբառներում) տվյալ դեպքում
 նշանակում է զեղեցիկ. այն ունի նաև աղնիվ, աղնվական, փոխարեա-
 բար նաև կտրիճ, բաշ, ինչպես և հեթաթիներում՝ բաշք, երևակայական
 էակ նշանակությունները (տե՛ս Ն. տ., էջ 70):

ոճական ուղղվածության բնորոշման համար: Այս տեսակետից խիստ բնորոշ և ինքնատիպ օրինակ է Ն. Զարյանի «Արա Գեղեցիկ» ողբերգությունը:

Ամբողջ ստեղծագործությունը այնքան է հագեցված բոլոր տեսակի հնաբանություններով ու նեղ գրքային բարձր ոճի բառերով, որ սկզբից մինչև վերջ հնչում է վեհաշունչ ու բարձր հանդիսավորությամբ, չթուլացող պաթոսով: Այստեղ հավասար ակտիվություն ունեն և՛ բառային, և՛ քերականական հնաբանությունները.

Ողջուն քե՛ղ, մեծ նինոս, իմ հայր և բարեկամ,
Ողջուն քեզ, լուսամայրդ Շամիրամ (նՁ, Մ, էջ 581):

Ով մե՛ծ նինոս և Շամիրամը մեծամայր,
Զեր սրբացյալ սիրո հավերժության համար խմում եմ...
(ն. տ., 587):

Ահա և Արբակի աղոթքը ուղղված Անահիտ աստվածուհուն.

Ո՛վ լուսաստինք, ահա սրբանվեր ըմպանակից
Թափում եմ քեզ ի փառս բոցակեղ զինին:
Արա այնպես, որ Արամա որդին
Ի բաց մեռժե գայթակղությունը ցոփ Շամիրամա:
Քանզի և՛ ին հայոց արքան Ասորեստան զնա,
Կը թառամի Նուարդ՝ պարծանքը մեր հայոց ալգու,
... Անսա պաղատանքիս, օ՛ լուսաստինք (ն. տ., 635—36):

Բերված համատեքստերում ի նախդիրի և դ հոդի գրաբարաձև գործածությունները, Շամիրամա, Արամա գրաբարյան սեռական հոլովաձևերը, Բանզի, ըմպանակ, անսալ հնացած բառերի, այլև գրաբարաշունչ բարձր ոճի նեղ գրքային՝ ներառյալ նրա բանաստեղծական (հմմտ. լուսաստինք, լուսամայր և այլն) բառերի միջավայրը պատմական հեթանոսական անցյալի ոճական երանգավորում են ստեղծում և մասնակցում նաև ժամանակաշրջանի սոցիալական բնութագրի արտացոլմանը (արքայավայել վսեմ խոսելաձև, ժողովրդի աղոթքի և խրախճանքի պահեր և այլն): Այս ողբերգությունն իր տեսակի մեջ խիստ ինքնատիպ է նաև ներանով, որ և՛ ամբողջ ողբերգությունն է հագեցված գրաբար-

յան բարձր ոճի բառերով, բառաձևերով ու արտահայտություններով, բառային ու քերականական հնացած ձևերով, հեղինակային բանաստեղծական բարձր ոճի նորակազմություններով (հմմտ. շուշանագեղ, բոցափրփուր, տինչակեղ, բարեկաթ, առատագութ, լուսամայր և այլն) և՛ թե հեղինակի խոսքն է հարուստ գրաբարաբանություններով ու տեղ-տեղ էլ գրաբարաձև է. օրինակ՝ Մանուկ է Արամ շքախմբով: Կողքին Վաշտակ զորավար, հետևից Վարուժան բռնած լայնալիճ սղեղը, ապա Արամանյակ ձեռքին կերպասյա կտորով փաթաթված մի ծանրոց: Նինոս իջնում է գահից և Արայի հետ ողջագործվում (ՆՁ, Մ, էջ 581):

Հնաբանությունները կարող են հանդես գալ նաև հեղինական, երգիծական նշանակություն: Այսպես՝ Չարենցի «Աքիլլես թե՛ Պյերո» երգիծական ստեղծագործության քնարական հերոսի՝ հնաբանություններով կեղծ հանդիսավորություն ստեղծելու միտումը հեղինական բնույթ է կրում.

Հանդիսական այրե՛ր մեծարգո՛ւ:—

Մեր հանճարե՛ղ, մեր մեծ հեղինակի

Մահամնա երկի

երրորդ արարը դուք արդեն տեսար (ԵԶ, ԵԺ, 4, 319):

կամ՝

Սա ի՞նչ է արգո հանդիսականնե՛ր,

եթե ոչ—հեղինակ ու ծաղր կրկնակի

Հանճարեղագույն մեր հեղինակի հասցեին (նյտ., 347):

Ամփոփելով վերը շարադրվածը, կարելի է նշել, որ հնաբանությունները ոճական նշանակություն բերող հանդես են գալիս հիմնականում գեղարվեստական ու պատմադեղարվեստական, ինչպես նաև դիտական գրականության մեջ:

Բառային և քերականական հնաբանությունները ոճական նշանակություն բերող գեղարվեստական խոսքում (առավելապես չափածոյում) կիրառվելիս՝ կարևոր դեր են կատարում բառընտրության բարդ գործընթացում՝ անհատական-ստեղծագործական հանդամանքներով գերազասվելով հոմանիշների շարքի մյուս համագործածական համապատասխաններից. գեղարվեստական գրականության մեջ հանդես են գալիս նաև

Ելութիւն համասլատասխան պատմական ժամանակաշրջանի
ոճական երանգավորման, կերպարների խոսքի տիպականաց-
ման, կերպարների սոցիալական բնութագրի ձևավորման դե-
րով:

Պատմաբաները կիրառվում են և՛ անվանողական, և՛
պատմական ոճական երանգավորման նպատակադրումով:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԱ.—Արևշատ Ավագյան

ԱԳ.—ԱՀԲԲ—Աղայան էդուարդ, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, 1976

ԱԹ, ՅԱ.—Անահիտ Բարյան «Յոթ անուն» գրքում, 1984

ԱՄ.—Արշալույս Մարգարյան

ԱՊ.—Անահիտ Պարսամյան

ԱՊ, ԶՊՔԾ—Ալվարդ Պետրոսյան, Զվարճալի պատմությունն ընթերցողի համար, ԳԲ, 6.5.1983

ԲՊ, ՅԱ.—Բյուրեղիկ Պետրոսյան, «Յոթ անուն» գրքում, 1984

ԲՈւ.—Բաղրատ Ուլուրարյան, Պատմության դատաստանը, Գ., № 2, 1983
ԳԷԺ.—Գևորգ Էմին

ԴՍ, ՎՓՀ.—Գառնիկ Ստեփանյան, Վահագնյանի Վերջին Փառաքյանի հետ, 1979

ԴԴ, ԵԺ.—Դերենիկ Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. 3, 1956

ԴՀ.—Դավիթ Հովհաննես

ԴՎ.—Դանիել Վարուժան

ԵԶ.—Եղիշ Զարենց

ԵԶ, Բ.—Եղիշ Զարենց, Բանաստեղծություններ, 1977

ԵԶ, ԱԶԵ.—Եղիշ Զարենց, Անտիպ և չհավաքված երկեր, 1983

ԵԶ, ԸԵ.—Եղիշ Զարենց, Ընտիր երկեր, 1954

ԵԶ, ԵԺ.—Եղիշ Զարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 1, 2, 4, 1962, 1963, 1968

ԵԶ, ՊԲ.—Եղիշ Զարենց, Պոեմներ և բանաստեղծություններ, 1984

ԵՎտ.—Եվտուշենկո

ԶԲ.—Զորի Բալայան

Իս., Ե.—Իսահակյան Ավետիք, Երկեր հ. հ. 1, 2, 1958

ԼԴ, Բ.—Լյուդվիգ Դուրյան, Բերդը, 1983

ԼՄ, Մ.—Լևոն Միրիջանյան, Մաղկաղարդ, 1981

ԽԱ, ՄՀԲ.—Խաչատուր Աբովյան, Մարգարիտենի հայ ընթերցողության, հ. 2, 1974

ԽԱ, ԵԺ.—Խաչատուր Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, 1948

ԽԴ, ՅԱ.—Խաչիկ Դաշտենց, Յայտոն Ալեք, 1982

ԽԳ, Ն.—Խաժակ Դյուլնազարյան, Նոստալգիա, ԳԲ, 28.11.86

ԿԴ.—Կառլեն Դանիելյան

ՀԹ, ԵԺ—Հովհաննես Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, 1950
 ՀԹ, Ե—Հովհաննես Թումանյան, Երկեր հ. հ. 1, 2, 1958
 ՀՀ—Հովհաննես Հովհաննիսյան, Վահագնի ծնունդը, 1981
 ՀՀ—Հրաչյա Հովհաննիսյան
 ՀՀ, ՅԱ—Հռիփսիմե Հովհաննիսյան, «Յոթ անուն» գրքում, 1984
 Հմգ.—Համադործածական
 ՀՄ—Հրանտ Մաթևոսյան
 ՀՄ, Ծ—Հրանտ Մաթևոսյան, Ծառերը, 1978
 ՀրՄ—Հրաչյա Մաթևոսյան
 ՀՍ—Համո Սահյան
 ՀՍ, ՔԵ—Համո Սահյան, Քարափների Երգը, 1968
 ՀՍ, Ե—Համո Սահյան, Երկեր Երկու հատորով, 1984
 ՀՍ, ՄԱ—Համո Սահյան, Մայրամուտից առաջ, 1964
 ՀՍ, Ի—Համո Սահյան, Իրիկեսահայ, 1977
 ՀրՍ—Հրաչյա Սարգսյան
 ՀՊ, Ե—Հակոբ Պարոնյան, Երկեր, 1976
 ՀՇ, ՔՀ—Հովհաննես Շիրազ, Քնար Հայաստանի, հ. հ. 1, 2, 3, 1958, 1964, 1974
 ՀՇ, ՀՄ—Հովհաննես Շիրազ, Հուշարձան մայրիկիս, 1971
 ՀՇ, ԽԱ—Հովհաննես Շիրազ, Խաղաղություն ամենեցուն, ԳԹ, 10.12.1982
 ՂԱ, ԸԵ—Ղազարոս Աղայան, Ընտիր երկեր, 1956
 Մ—Մեծարքս
 Մ, ԵԺ—Մուրացյան, Երկերի ժողովածու, հ. 3, 1976
 ՄԹ—Մացո Թամրազյան
 ՄՄ, ԵԺ—Միսաք Մեծարենց, Երկերի ժողովածու, 1956
 ՄՄ—Մարո Մարգարյան
 ՄՄ, Հ—Մարո Մարգարյան, Հատրնտիր, 1985
 ՄՍ—Մկրտիչ Սարգսյան
 ՄՆ—Միքայել Նալբանդյան
 ՍՕ—Միխայիլ Օվչիննիկով
 Նար., ՄՈ—Նարեկացի, Մատյան ողբերգության, ծաղկաբաղ, թարգմ. Վ. Գե-
 վորյանի, 1970
 ՆԶ, Մ—Նաիրի Զարյան, Միհատորյակ, 1959
 Շ.—Շիրվանզադե
 Շ, ԸԵ—Շեքսպիր, Ընտիր Լրկեր, հ. 1, 1964
 ԶԱ, ԵԳԵԶՕ—Զինգիդ Այվմատով, Եվ դարից Երկար ձգվում է օրը, 1983
 ՊՍ, ԵԺ—Պարույր Սևակ, Երկերի ժողովածու, հ. 1—6, 1972, 1973, 1978
 ՊՍ, ԱԶ—Պարույր Սևակ, Անլուկի զանգակատուն, 1966
 ՌԴ—Ռազմիկ Դավոյան
 ՌՀ—Ռուբեն Հովսեփյան
 ՌԻՀ.—Ռաֆայել Իշխանյան
 ՍԱ—Սերո Անտոնյան

ՍԱղ.—Սուրեն Աղաբաբյան

ՍԱղ., ՀՇ—Սուրեն Աղաբաբյան, Հովհաննես Շիրազ, 1984

ՍԱ, ԲԱ—Սուրեն Ալվազյան, Բարի առավոտ, 1964

ՍԿ—Սիլվա Կապուտիկյան

ՍԿ, Բ—Սիլվա Կապուտիկյան, Բանաստեղծություններ, հ. 1, 1984

ՍԿ, ՁԳ—Սիլվա Կապուտիկյան, Ձմեռ է դալիս, 1983

ՎԴ—Վահագն Դավթյան

ՎԴ, ԱՄ—Վահագն Դավթյան, Անկեղ մորենի, 1972

ՎԴ, ԾԾ—Վահագն Դավթյան, Ծուխ ծխանի, 1969

ՎԴ, ԼԱ—Վահագն Դավթյան, Լույս առավոտի, 1984

ՎԴ, ԵԺ—Վահագն Դավթյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, 1973

ՎՓ, ՍՊ—Վահրամ Փափազյան, Սրտիս սլաքաբլիթ, 1959

ՎՏ, Բ—Վահան Տերյան, Բանաստեղծություններ, 1982

ՎՏ, ԵԺ—Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. հ. 1, 2, 1972, 1973

Բ—Բաֆֆի

Բ, ԵԺ—Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. հ. 1, 3, 7, 1962, 1963

Գլսր.—Փոխարկրական

Ֆ, Տ—Ֆրիկ, Տաղեր, Հայ քնարերգություն, 1982

Ամսագրեր, լրագրեր

Ավ.—Ավանդարդ

Բ.—Բանվոր

ԲԵՀ—Բանրեր Երևանի համալսարանի

Գ.—Գարուն

ԴԱ—Դրբերի աշխարհ

ԳԲ—Գրական թերթ

ԷԷ—Երեկոյան Երևան

ՀԱ—Հայաստանի աշխատավորուհի

ՀԼԳԴ—Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում

ՀԶ—Հայրենիքի ձայն

ԲԳ.—Ողնի

ՍՀ—Սովետական Հայաստան

ՍԱ—Սովետական արվեստ

ՍԳ—Սովետական գրականություն

ՍԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աբրահամյան Ս. Գ., Հայոց լեզու, բառ և խոսք, Եր., 1978:
2. Աբրահամյան Ս. Գ., Ժամանակակից գրական հայերեն, 1982:
3. Աբրահամյան Ս. Գ., Լեզու, ոճ, գրող, ԳԹ, 26.12.1987:
4. Աղայան Է. Ռ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., 1978:
5. Աղայան Է. Ռ., Լեզվաբանության ներածություն, Եր., 1969:
6. Աղայան Է. Ռ., Ընդհանուր և հայկական բառադիտություն, 1984:
7. Առաքելյան Վ. Գ., Գրիգոր Նարեկացու լեզուն և ոճը, Եր., 1975:
8. Առաքելյան Վ. Գ., Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության, Եր., 1981:
9. Առաքելյան Վ. Գ., Հինգերորդ դարի հայ լարդմանական գրականության լեզուն և ոճը, Եր., 1984:
10. Ասատրյան Մ. Ն., Խոսքի կուլտուրայի մասին, Եր., 1953:
11. Արխանով, Պոետիկա, Եր., 1955:
12. Էլյան Ս. Ա., Բառադիտություն (Առաքելյան Վ. Գ., Խաչատրյան Ա. Ա., Էլյան Ս. Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, 1979):
13. Խյսանյան Ռ. Ա., Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, Եր., 1978:
14. Հաբուրյունյան Հ. Ա., Գրողի լեզվի և ոճի հարցեր, 1979:
15. Ղաբադյան Ռ. Ա., Դիպլոմային և պոետիկական բառերը ժամանակակից հայերենի բառաստեղծման համակարգում, Լեզվի և ոճի հարցեր, № VII, 1983:
16. Մելիքյան Ս. Ա., Ակնարկներ հայոց լեզվի ոճաբանության, Եր., 1984:
17. Մաքարյան Ալ., Հարանունները հայերենում, Պատմա-բանասիրական հանդես, № 2, 1979:
18. Շալունց Ռ., Հակասիշ բառերը ժամանակակից հայերենում, Եր., 1979:
19. Շալունց Ռ., Համանուն բառերը ժամանակակից հայերենում (Լեզվի և ոճի հարցեր, № 4, 1974):
20. Պառնասյան Ն. Ա., Շարահյուսական համանիշները ժամանակակից հայերենում, Եր., 1970:
21. Պոդոսյան Պ. Մ., Խոսքի արվեստը, Եր., 1983:
22. Ջահուկյան Գ. Ռ., Ժամանակակից հայերենի տևտոլյան հիմունքները, Եր., 1974:
23. Ջահուկյան Գ. Ռ., Լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Եր., 1960:
24. Ջահուկյան Գ. Ռ., Խղարքյան Ֆ. Հ., Հայոց լեզու, Ոճաբանություն, Եր., 1976:

25. Ստիլիստյան Ա. Մ., Հոմանիզմերը ժամանակակից հայերենում, Եր., 1971.
26. Апресян Ю. Д., Проблемы синонимии, ВЯ, 1957, № 6.
27. Ахманова О. С., О стилистической дифференциации слов. — Сборник статей по языкознанию. Проф. МГУ, акад. Виноградову В. В., М., 1958.
28. Ахманова О. С., Очерки по общей русской лексикологии, 1957.
29. Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1966.
30. Балли Ш., Общая стилистика и вопросы французского языка, М., 1955.
31. Балли Ш., Французская стилистика, М., 1967.
32. Березин Ф. М., Головин Б. Н., Общее языкознание, М., 1979.
33. Брагина А. А., Неологизмы в русском языке, М., 1973.
34. Будагов Р. А., Литературные языки и языковые стили, М., 1967.
35. Будагов Р. А., Омонимия и значение слова, «Сравнительно-семаснологические исследования», М., 1963.
36. Булаховский Л. А., Из жизни омонимов «Русская речь», новая серия № 3, Л., 1928.
37. Булаховский Л. А., Введение в языковедение, ч. II, М., 1953.
38. Буслаев Ф. И., О преподавании отечественного языка, М., 1941.
39. Ващукин В. С., К вопросу о лингвистической потенции, «Уч. зап. 1 МГПИИЯ», 1963, т. XXVII.
40. Вахуров В. Н., Кохтев Н. Н., Солганик Г. Я., Стилистика газетных жанров, М., 1978.
41. Вейхман Н. А., О стилистической классификации современного английского языка. — ИДВШ филол. науки, 1950, № 4.
42. Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики, ВЯ, 1955, № 1.
43. Виноградов В. В., Об омонимии и смежных явлениях, ВЯ, 1960, № 5.
44. Виноградов В. В., Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика, М., 1963.
45. Виноградов В. В., О задачах истории русского литературного языка, преимущественно XVII—XIX вв., Изд. АН СССР, М., 1946, вып. 3.
46. Виноградов В. В., Русский язык (Грамматическое учение о слове).
47. Винокур Г. О., Проблемы культуры речи. Русский язык в советской школе, 1929, № 5.
48. Винокур Г. О., Маяковский—новатор языка, М., 1943.
49. Вишнякова О. В., Паронимы в русском языке, М., 1984.
50. Гвоздев А. И., Очерки по стилистике русского языка, 1965.
51. Головин Б. Н., Введение в языковедение, М., 1977.

52. Головин Б. Н. Основы культуры речи, М., 1980.
53. Голуб И. Б. Стилистика современного русского языка. М., 1986.
54. Дерягин В. Я. Беседы о русской стилистике, М., 1978.
55. Евгеньева А. П. Проект словаря синонимов, М., 1964.
56. Земская Е. А. Окказиональные и потенциальные слова в русском словообразовании. В кн.: Актуальные проблемы русского словообразования, 1, Самарканд, 1972.
57. Земская А. Е. Современный русский язык. Словообразование, М., 1973.
58. Иванов В. В. Современный русский язык, ч. 1, 1981.
59. Кодухов В. И., Введение в языковедение, М., 1979.
60. Киселева Л. А., Некоторые проблемы изучения эмоционально-оценочной лексики совр. русск. яз. В сб. ЛГПИ, 1968.
61. Кожина М. Н., Стилистика русского языка, М., 1983.
62. Крылов О. А., Основы функциональной стилистики русского языка, М., 1978.
63. Кожина А. Н., Крылова О. А., Одинцов В. В., Функциональные типы русской речи, М., 1982.
64. Крымов Н. А., Типы основ в современном русском языке, «Филол. науки», 1973, № 2.
65. Лопатин В. В., Рождение слова, М., 1973.
66. Лыков А. Г. Окказиональное слово как лексическая единица речи, «Филол. науки», 1971, № 5.
67. Лыков А. Г., Современная русская лексикология (русское окказиональное слово), М., 1976.
68. Лыков А. Г. Можно ли окказиональное слово называть неологизмами. Русский язык в школе, № 2, 1972.
69. Максимов Л. Литературный язык и язык художественной литературы «Русский язык в нац. школе», 1967, № 1.
70. Панов М. В. О стилях произношения в связи с общими проблемами стилистики (в кн.: Развитие совр. русск. языка, М., «Наука», 1964).
71. Паустовский К. Живое и мертвое. В сб.: О родном нашем языке. М., 1961.
72. Пешковский А. М., Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики, М.—Л., 1930.
73. Петрищева Е. Ф., Стилистически окрашенная лексика русского языка, М., 1984.
74. Петрищева Е. Ф., Употребление стилистически окрашенных слов. Русский язык в школе, 1967, № 5.
75. Пиотровский Г. Г. Очерки по стилистике французского языка. Морфология, синтаксис, 2-ое изд., Л., Учпедгиз, 1960.

76. Реформатский А. А., Введение в языковедение, М., 1967.
77. Сиротина В. А., Лексическая синонимия в русском языке, Львовский ун-тет, 1960.
78. Смирницкий А. И., Лексикология английского языка, М., 1956.
79. Смирницкий А. И., Некоторые замечания об английской омонимике, «Иностр. яз. в школе». 1948, № 5.
80. Смирницкий А. И., Объективность существования языка, М., 1954.
81. Солганик Г. Я., Лексика газеты, М., 1881.
82. Солганик Н. Я., Системный анализ газетной лексики и источники ее формирования, М., 1976.
83. Сорокин Ю. С., К вопросу об основных понятиях стилистики. — ВЯ. 1954, № 2, с. 79.
84. Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1983.
85. Фельдман Н. И., Окказиональные слова и лексикография, (ВЯ, 1957, № 4).
86. Фомина М. И., Лексика современного русского языка, М., 1973.
87. Ханпира Э. И., Об окказиональном слове и окказиональном словообразовании. В кн.: Развитие словообразования современного русского языка. М., 1964.
88. Ханпира Э. И., Окказиональные элементы в современной русской речи. В кн.: Стилистические исследования, М., 1972.
89. Шанский Н. М., Развитие словообразовательной системы русского языка в советскую эпоху. В кн.: Мысли о современном русском языке. М., 1972.
90. Шанский Н. М., Иванов В. В., Современный русский язык, ч. 1, М., 1981.
91. Шмелев Д. Н., Очерки по семасиологии русского языка, М., 1964.
92. Шмелев Д. Н., Современный русский язык, Лексика, М., 1977.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒՐՅՈՒՆ

5

Գլուխ առաջին

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի ճնարանական տարբերակումը	13
+ 1. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի դասակարգումը ըստ հուղաարտահայտչական երանգավորման	17
+ 2. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի դասակարգումը ըստ գործառական-ոճական երանգավորման	24
+ Ա. Համագործածական կամ չեզոք բառապաշար	25
✓ + Բ. Խոսակցական բառապաշար	29
+ Գ. Դրբային բառապաշար	41
+ Դ. Գիտական ոճի բառեր	43
+ Հրապարակախոսական ոճի բառեր	46
+ Պաշտոնական-գործարարական ոճի բառեր	48
+ Գեղարվեստական ոճի բառեր	52

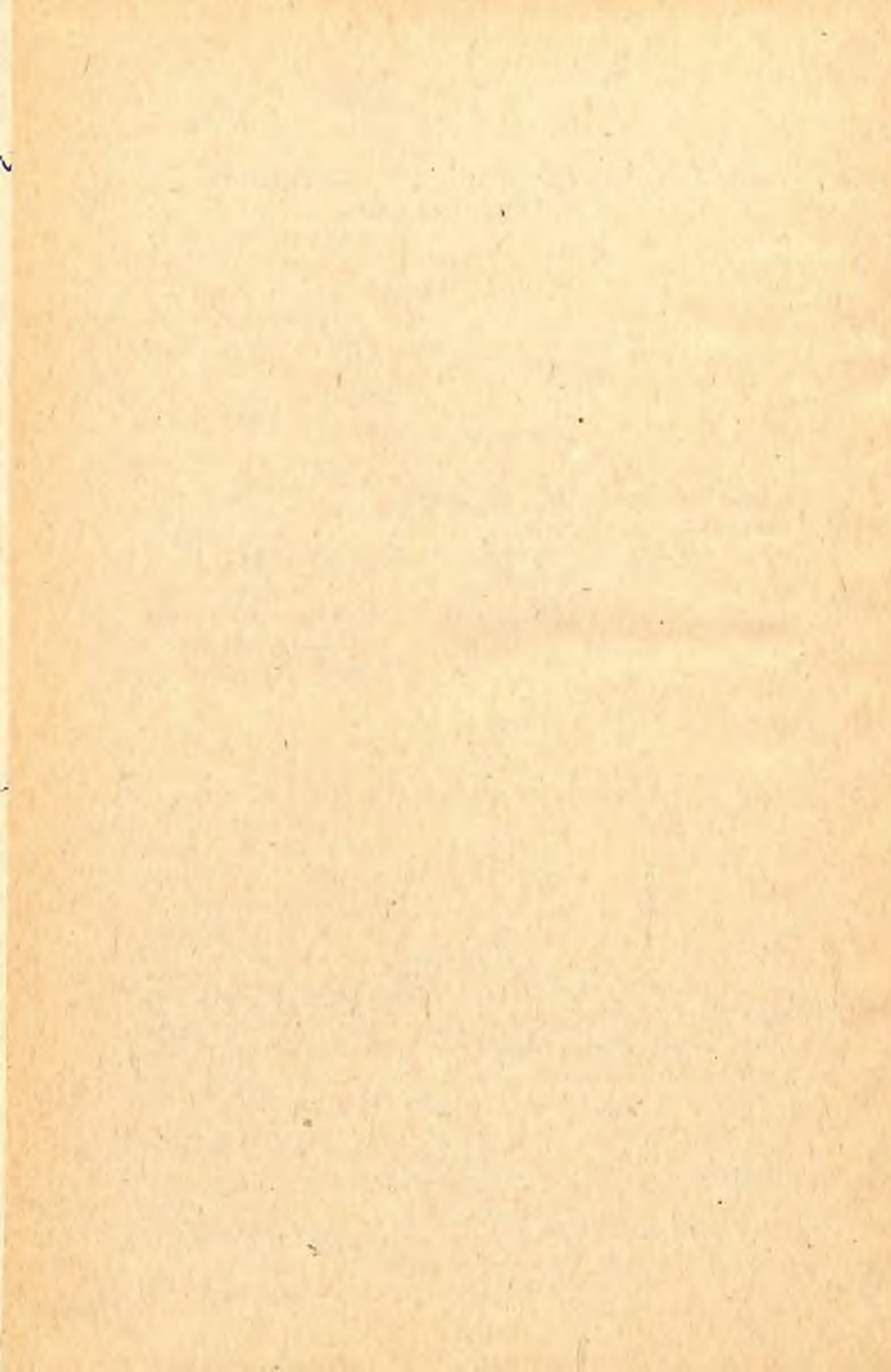
Գլուխ երկրորդ

+ Բառապաշարի ձևաիմաստային խմբերի ոճական կիրառությունները	68
+ Բաղմիմաստ բառեր	68
+ Բառի փոխարեբրական իմաստը	70
+ Փոխարեբրությունների տեսակները	73
✓ + Բաղմիմաստ բառերի գործածությունը	80
+ Համանուն բառեր	84
+ Համանունների շարքը	86
+ Համանուն բառերի տեսակները	87
+ 1. Համանունների դասակարգումը ըստ բառաձևերի ընդգրկման	
+ ծավալի	87
+ 2. Համանունների դասակարգումը ըստ ծագման	90
+ Համանուն բառերի գործածությունը	92
+ Համագիր բառեր	97
+ Համահունչ բառեր	98

† Հաշանուն բառեր	99
† Հարանուն բառերի տեսակները	101
† Հարանուն բառերի գործածությունը	103
✓ † † Հոմանիշ բառեր	113 ⁵
† Հոմանիշների շարքը	117
† Հոմանիշ բառերի տեսակները	125
† Ա. Իմաստային հոմանիշներ	126
† Բ. Ոճական հոմանիշներ	130
† Գ. Իմաստային-ոճական հոմանիշներ	137
† Լեզվական և խոսքային հոմանիշներ	138
† Հոմանիշ բառերի գործածությունը	144
† Հականիշ բառեր	150
† Հականիշ բառերի տեսակները	152
† Ա. Հակադրական և ժխտական հականիշներ	152
† Բ. Լեզվական և խոսքային հականիշներ	155
† Հականիշ բառերի գործածությունը	164
† ա) Հականիշների գործածությունը հակադրությաներում (անտիթեզերում)	164
† բ) Հականիշների գործածությունը ոչ անտիթեզային հակադրություններում	170
† գ) Հականիշների գործածությունը օրսիմորոնում	172
† Հականիշություն և բազմիմաստություն	178
† Հականիշություն և հոմանիշություն	178

Գ Լ Ո Ւ Ս Ե Ր Ե Ռ Դ

† Բառապաշարի պլասմիկ շերտի բառերի ոճական կիրառությունները	180
† նորաբանություններ, նոր բառեր	180
† նորաբանությունների տեսակները	181
† Լեզվական և անհատական նորաբանություններ	182
† Ա. Պոտենցիալ բառեր	184
† Բ. Դիսլոգիկական բառեր	195
† Գ. Հեղինակային նորաբանություններ	207
† ա) Համատեքստային բառային միջավայրով պայմանավորված հեղինակային բառեր	208
† բ) Համատեքստային ներքին իրադրությանմ պայմանավորված հեղինակային բառեր	211
† նորաբանությունների գործածությունը	224
† Հնարանություններ	232
† Հնարանությունների տեսակները	236
† Հնարանությունների գործածությունը	239
Համառոտագրություններ	250
Օգտագործված գրականությունը ցանկ	253

ԳԵՄ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FI 0183108

ՍԵՌԱ ԱՐՄԵՆԱԿԻ ՀԼՈՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՅԻՆ
ՈՇԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատ խմբագիր Ա. Վ. Հովակիմյան
Կազմը Հ. Մ. Մատառյանի
Տեխ. խմբագիր Հ. Գ. Հմայակյան, Զ. Հ. Սարգսյան
Սրբագրիչ Ն. Հ. Մկրտչյան

ИБ № 1310

Հանձնված է շարվածքի 14.11.1988 թ.: Ստորագրված է տպագրության
2.06.89 թ.: Չափը $84 \times 108^{1/32}$: Թուղթ № 1: Տառատեսակ «գրքի սովորա-
կան»: Բարձր տպագրություն: Պայմ. 13,65 մամ., տպագր. 16,25 մամուլ:
Ներկ. մամուլ 13,65: Հրատ.-հաշվարկ. 11,72 մամուլ: Տպաքանակ 1500:
Հրատ. № 7508: Պատվեր № 1416: Գինը 2 ռ. 00 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան
պող. 24 գ.:

Издательство АН Арм. ССР 375019, Ереван, пр. Маршала
Баграмяна, 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. Էջմիածին:
Типография Издательства АН Арм. ССР, 378310,
г. Эчмиадзин.

A $\frac{\pi}{79888}$